

acta^{3/12}

Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERZITY
V PLZNI

Acta FF ZČU

Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni, 2012

Vladimír Naxera, editor, 2012

Registrace MKČR E 16521
Datum vydání: 2012
Vychází třikrát ročně.

ISSN 1802-0364

11	Úvod Vladimír Naxera	145	Scottish Independence: The Way to Go? Daniela Patterson
	PŘÍSPĚVKY	167	Mnoho psů, zajícova smrt: dilemata post-konfliktní rekonstrukce Kosova Magdaléna Leichtová
15	Analýza weberovského a postweberovského pojetí moci: stav výzkumu v české politologii Jiří Mertl	193	Paradigmata americké zahraniční politiky aneb Legitimace moci pomocí „Mnichova“ a „Vietnamu“ Pavel Hlaváček
39	Vztah instituce trestu a legitimacy: Od divadla krutosti k neoliberální revoluci Petr Krčál		ROZHOVOR
59	Mečiar, Fico a charismatické panstvo Lubomír Lupták a Petra Lupták Burzová	225	(Ne)jen o občanské společnosti, politické kultuře a občanské participaci Rozhovor s doc. Karlem B. Müllerem z VŠE
81	Kmotři, dárky a moderní demokracie: dílčí shrnutí a dvě kritické poznámky k sociálním studiím lobbyingu Karel B. Müller		RECENZE
103	Občanská společnost, korupce a (ne)důvěra – dílčí příspěvek k pochopení povahy a dopadů korupce v postkomunistických společnostech Vladimír Naxera	237	Vladimíra Dvořáková / Rozkl(r)ádání státu Vladimír Naxera
121	Trianonská smlouva a její reflexe v současné maďarské politice Martin Pitař	241	Alain Badiou / The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings. Petr Krčál
		245	Jan Potměšil / Šarí'a. Úvod do islámského práva. Jan Kondrys
		249	Karel B. Müller / Lobbying v moderních demokraciích Vladimír Naxera

úvod

Vladimír Naxera

Úvodní slovo

Nové číslo časopisu Acta FF je číslem monotematickým, které se zaměřuje primárně na problematiku politické moci a některá témata s mocí spojená. Téma politické moci, které dle většiny odborníků stojí (či by mělo stát) v samém centru zájmu politické vědy, bylo a stále do velké míry je v rámci české politologie poměrně opomíjeno. I proto jsme rádi, že můžeme toto monotematické číslo „otevřít“ studií, která představuje základní přehled teorií moci a zároveň analyzuje podobu českého politologického diskurzu týkajícího se výzkumu moci, přičemž poukazuje na způsob reprodukce tohoto diskurzu na stránkách učebnic a úvodů do politické vědy z per českých politologů. Tématem, které s politickou mocí neodmyslitelně souvisí, je otázka legitimacy moci. Některé další texty v tomto čísle jsou proto zaměřeny na tento fenomén. V časopise můžete nalézt studii věnující se reprodukci legitimacy státních institucí prostřednictvím udílení trestů, studii zkoumající charismatickou legitimitu na příkladu Vladimíra Mečiara nebo Roberta Fica, text věnující se zpochybňování a delegitimizaci Trianonské smlouvy v současném Maďarsku, ale například i články propojující téma legitimacy s tématy zahraniční politiky, secesionismu nebo postkonfliktní rekonstrukce. Kromě těchto témat naleznete v novém čísle studie zaměřující se na korupční jednání a lobbying v postkomunistických státech a na jejich vliv a spojení s rozvojem občanské společnosti v těchto zemích, což jsou témata, která jsou s politickou mocí rovněž úzce spojena, a zároveň jim doposud česká politologie nevěnovala příliš pozornosti.

Kromě studií a recenzí na nové knihy obsahuje číslo také rozhovory s doc. PhDr. Karlem B. Müllerem, Ph.D. z Vysoké školy ekonomické v Praze, který je předním českým odbor-

níkem v oblasti výzkumu občanské společnosti a lobbingu. V rozhovoru vedeném Petrem Krčálem kriticky hodnotí stav občanské společnosti, občanské participace a politické kultury v České republice.

Jménem kolektivu přispěvatelů, kteří jsou povětšinou (ale ne výhradně) akademičtí pracovníci a doktorští studenti na Katedře politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni, bych rád vyjádřil očekávání, že celé číslo tohoto časopisu napomůže rozvinutí debaty o některých doposud opomíjených či nepříliš diskutovaných tématech v rámci české politické vědy. V závěru bych ještě rád poděkoval naší katedře za podporu při přípravě a vydání tohoto čísla.

V Plzni dne 5. 12. 2012

PhDr. Vladimír Naxera

příspěvky

Jiří Mertl

Petr Krčál

Lubomír Lupták a Petra Lupták Burzová

Karel B. Müller

Vladimír Naxera

Martin Pitař

Daniela Patterson

Magdaléna Leichtová

Pavel Hlaváček

Jiří Mertl

Analýza weberovského a postweberovského pojetí moci: stav výzkumu v české politologii

Abstract:

The text is focused on the issue of power as one of the main parts of the political science's research, arguing that Czech research in this issue has "frozen". Several concepts of power are introduced throughout the first third of the text, stressing out that the research of power and its exercising should be complex and that cannot be reduced to the one paradigm or view as it is done in Czech political science (to the Weberian concept to be more precise). The second third is dedicated to the concept of governmentality by Michel Foucault as probably the most complex theory of exercising of power. And in the last third we will do a critical discourse and metaphor analysis of the Czech power research discourse to point out that it needs a renewal in form of a serious critical discussion.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Czech Political Science, Foucault, Governmentality, Lukes, Metaphor Analysis, Power

1. Úvodem

Pojem moci je ve společenských vědách velmi často zkoumaným fenoménem, z čehož plyne i jeho široká interdisciplinarita. Zřejmě nejnázorněji tuto interdisciplinaritu zachytil Michel Foucault (2006, 30, 42; 2000, 61), který poukázal na skutečnost, že moc je spíše

principem či abstraktním fenoménem, jenž prochází všemi mezilidskými i společenskými vztahy. Z toho vyplývá, že konceptualizace pojmu moci a analýza uplatňování moci jsou nutné a klíčové předpoklady a nástroje k tomu, abychom mohli pochopit smysl a důvod vzniku a průběhu různých společenských procesů. V politologii, kterou se v tomto příspěvku budeme výhradně zabývat, dokonce moc (a to samozřejmě již konkrétně politická) prolíná snad veškerou problematikou zkoumanou v rámci tohoto oboru, a to jak v normativní, tak komparativní politologii. Můžeme se tak setkat s výzkumy, které určitým způsobem definují (konstruují) pojem moci tak, aby s ním bylo možné pracovat v dalších konceptech; s analýzami uplatňování moci, které rozkrývají skryté mocenské struktury a vztahy; stejně jako se můžeme setkat s výzkumy politických systémů, v rámci nichž se analyzuje, jak je moc v rámci daného systému rozdělena a kdo (jaké instituce) a v jaké míře mocí disponuje.

Cílem tohoto příspěvku je poukázat na skutečnost, že s většinou výše vyjmenovaných výzkumů (s výjimkou politických systémů) se v české politologii nesetkáme. Tento text by tedy měl otevřít diskuzi o tom, proč v české politologii schází teoretický a empirický výzkum moci a jejího uplatňování nebo proč česká politologie „zamrzla“ ve výzkumu moci v 50. letech 20. století a neustále přejímá a reprodukuje weberovský náhled a pojetí moci, které bylo ve světové politologii překonáno již v 60. letech. Zároveň, a to bude patrné z dalšího výkladu, v rámci textu poukážeme na skutečnost, že by diskurz týkající se českého výzkumu moci mohl být takto konstruován záměrně. Z toho všeho je patrné, že předkládaný příspěvek je spíše polemického a kritického charakteru, nicméně s ohledem na jeho strukturu může být i vhodným, byť samozřejmě limitovaným, úvodním (učebním) textem do problematiky moci.

Co se tedy týče struktury textu a použité metodologie, v úvodu provedeme velmi úzce a specificky vymezenou genealogii pojmu moci u Maxe Webera. Tato analýza nebude nijak obsáhlá, naopak bude velmi selektivní a kritická, přičemž se v ní zaměříme na definování základních kontur weberovského pojetí moci a následnou moderní diskuzi okolo tohoto pojetí. V rámci definice základních kontur využijeme dílo Maxe Webera, které doplníme i některými prvky z děl Niccola Machiavelliho a Thomase Hobbesa jako dvou klíčových autorů, kteří Webera inspirovali. V rámci tohoto vymezení se také podíváme na pohledy Roberta Dahla, Talcotta Parsonse a dalších autorů, kteří se v 50. letech velkou měrou zasloužili o zakořenění weberovského konceptu v politologii. V další kapitole se poté budeme zabývat moderní diskuzí, která kriticky reflektuje weberovské pojetí moci, přičemž využijeme zejména koncept trojdimenzionálního pojetí moci, který zformuloval Steven Lukes. Dále využijeme vybrané myšlenky a koncepty Petera Bachracha a Mortona S. Baratz, Herberta Marcuseho, Louise Althussera, ale také Karla Marxe, jehož dílo představovalo zlom v tom smyslu, že jako první poukázal na možnou skrytou mocenskou strukturu. Podrobněji si poté představíme koncept governmentality, který zformuloval Michel Foucault, jako alternativu strukturalistickému pojetí moci. Analýzu a diskuzi okolo pojmu moci a uplatňování moci tedy ukončíme v 80. letech

20. století. Neznamená to však, že by po Foucaultovi již žádná diskuze nebyla (byť komplexnost Foucaultova pojetí dodnes překonána nebyla), nicméně kvůli omezenému prostoru není možné provést delší analýzu a další koncepty v diskuzi zohlednit. Navíc pro účely tohoto textu (poukázání jisté strnulosti české politologie ve výzkumu moci a otevření debaty týkající se této záležitosti) bohatě postačí i takto limitovaný výčet.

V poslední části textu se poté budeme zabývat českým politologickým diskurzem výzkumu moci, který budeme zkoumat pomocí specificky a vhodně designované kritické diskurzivní analýzy. Design se bude odvíjet od vnímání diskurzu jako určitého souboru pohledů, postojů a idejí k danému specificky vytyčenému problému (nebo záležitosti). Tyto pohledy, postoje a ideje určují podobu diskurzu a ovlivňují všechny účastníky diskurzu a jejich náhled a vnímání dané záležitosti (viz Foucault 2002; Fairclough 2006, 55–56; van Dijk 1993, 254). Toto ovlivnění může nabýt dvojí podoby. První podobu ovlivnění jasně formuloval Jan Matonoha (2003, 583), který diskurz pojímá jako aspekt, který je vždy v pozadí každé naší promluvy (a obecně také myšlení) a který určuje, jak o daném problému smýšlíme a jak o něm mluvíme a píšeme. Samotná účast v diskurzu tudíž znamená, že jej ovlivňujeme a jsme jím ovlivňováni. Druhá podoba ovlivnění již nevychází z pouhé účasti v diskurzu, ale ze zájmu vlivných účastníků diskurzu ostatní ovlivňovat určitým směrem. Tyto vlivné účastníky poté můžeme definovat na základě míry získaného sociálního kapitálu, který ovlivňuje sociální statut a míru prestiže v rámci společnosti a diskurzů (viz Bourdieu 1989 a Bourdieu 1986). Mocenský rozměr a snahu o dominanci v rámci diskurzu rozpracoval například Teun van Dijk (2012; 2009). Podle van Dijka (1993, 252–254) tvoří výzkum a analýza mocenských sítí a dominantních aktérů a jejich uplatňování moci a vlivu jádro kritické diskurzivní analýzy. Hlavním výzkumem by v rámci kritické diskurzivní analýzy měl být specifický sociální problém (týkající se například sociální nerovnosti nebo diskriminace různých sociálních skupin), přičemž analýza by měla poukázat na konstruování diskurzu a dávat kritické podněty.¹

V našem případě však budeme analyzovat akademický problém, a to charakterizaci a pojmání moci a jejího výzkumu v české politologii. Jako relevantní vyjádření postojů, pohledů a idejí poté budeme považovat napsané texty týkající se moci. Korpus budou tvořit výhradně veškerá politologická díla, která vyšla a která se věnují problematice moci. Do korpusu poté nebudou zahrnuta díla z jiných příbuzných oborů, a to ani z oborů, které se s politologií prolínají (například politické sociologie). Důvodem takto striktně omezeného korpusu je snaha přiblížit stav výzkumu moci z čistě politologické perspektivy, z čehož uvidíme, že obsah českého politologického diskurzu týkající se moci je určitým způsobem konstruován a moc je v něm rámována do specifických a úzce vymezených hranic.

1) Příspěvkem o tom, co to je kritická diskurzivní analýza však existuje samozřejmě více (viz například Wodak a Meyer 2001).

K jasnému vymezení podoby diskurzu navíc využijeme značně redukovanou analýzu metafor v podobě konceptu generativních metafor, který umožňuje pomocí metafory zachytit specifické rámování daného problému nebo záležitosti (v našem případě diskurzu). Koncept generativních metafor zformulovat Donald Schön (1993, 144–147), který v této souvislosti uvádí dva pohledy na problematiku slumů, přičemž jeden je jasně negativní a druhý pozitivnější. V prvním negativním příspěvku jsou slumy vykresleny jako nemoc, která je samozřejmě zhoubná, což znamená, že pokud se se slumy nezačne něco dělat, zachvátí celé oblasti, což bude znamenat zhoršování zdraví, chudoby a dalších sociálních aspektů. Druhý pohled, který Schön představuje, cílí na skutečnost, že ne všechny oblasti, které jsou označeny za slumy, jsou skutečně takto negativní a že některé oblasti jsou určitými přirozenými komunitami, kde může vzkvétat sociální kapitál (zde ve smyslu konceptu Roberta Putnama) a důvěra mezi lidmi. Na základě těchto dvou příkladů poté Schön poukazuje, že oba příspěvky konstruují sociální realitu skrze specifické využívání rámování a přisuzování kvalit a vlastností dané problematice. Tento proces se poté děje na základě generativní metafory – skutečnost A (slumy) se vylíčí tak, aby „zapadala“ nebo měla vlastnosti či kvality skutečnosti B (nemoc nebo přirozená komunita). Schön poté poukazuje na účelovost v tom smyslu, že mluvčí už před tím, než celou věc charakterizuje, má v hlavě A i B a pokouší se vyložit A pomocí B. Mluvčí se samozřejmě snaží toto rámování zakrýt pod roušku objektivnosti, takže na něj zřídka kdy poukáže přímo ve smyslu „skutečnost A bychom měli chápat jako skutečnost B“. Z toho všeho poté definuje Schön generativní metafory jako metafory, které spojují dvě rozdílné roviny ve smyslu „*A jako B*“ (rámování skutečnosti A jako B). Ačkoliv se tedy jedná o jednoduchý nástroj, generativní metafory jsou velmi „mocným“ nástrojem, jak určitou věc velmi skrytě rámovat. Navíc toto rámování má velmi dalekosáhlé a hluboké důsledky, protože pokud přistoupíme na rámování nějaké skutečnosti například jako nemoci, pak je jasné, že musíme přistoupit i na radikální řešení, která jsou většinou s léčením nemoci spojena.

2. Weberovské pojetí moci

Jak už jsme nastínili v úvodu textu, weberovské pojetí moci je stále velmi často používaným nástrojem, jak analyzovat moc a její uplatňování, historicky možná vůbec nejpoužívanějším. Toto pojetí vychází z myšlenek a díla Maxe Webera, zejména pak z jeho notoricky známe přednášky *Politika jako povolání*, v níž se věnuje definici toho, co je to politika. Politika je podle Webera schopnost vést určitou politickou jednotu (stát) nebo efektivně ovlivňovat, kam daná politická jednotka bude směřovat. Jinými slovy je politika schopností vládnout dané politické jednotce. Nicméně Weber dále naráží na problém, co je to politická jednotka nebo stát, který je dnes velmi exponovaný. Weber tento problém řeší poměrně jednoduše, když definuje moderní stát z hlediska fyzického

násilí, tedy zpětně na základě uplatňování moci (Weber 2009, 243). Základní definiční kritérium moderního státu tedy spočívá v monopolu uplatňování moci ve formě fyzického násilí. Zároveň je poté (moderní) stát a jeho (legálně) ustavené instituce jediným zdrojem moci, které se všichni občané dobrovolně podrobují (Weber 2009, 244). Za povšimnutí poté stojí skutečnost, jak Weber s pojmem moci dále pracuje, přičemž zdůrazňuje, že moc může být vlastněna, udržována, dělena a přesouvána. Weber tedy s pojmem moci pracuje tak, jako by moc byla nějakou reálně existující entitou, kterou lze vlastnit a provádět s ní výše zmíněné úkony. Souhrnně pak Weber (a takto se také jeho koncept často používá) moc definoval jako možnost určitého aktéra v rámci společenské reality prosadit svoji vůli navzdory odporu (jiných aktérů) a nezávisle na podpoře, kterou daný aktér má (Weber 1947, 152). Z toho, co jsme napsali výše, poté vyplývá, že tímto aktérem je stát a příslušné legálně a legitimně ustavené a fungující instituce, jimž se občané musí jako autoritě podřídit nebo budou jednoduše donuceni.

Na tuto pojetí moci poté navázalo velké množství dalších autorů, nejznáměji například Robert Dahl (1957, 202–203), který weberovský koncept a definici zobecnil a upravil do dnes nejznámější podoby: aktér A má nad aktérem B moc do té míry, do jaké je schopen přinutit aktéra B udělat to, co by jinak neudělal. Mimo Dahla převzal weberovské pojetí moci také Ralf Dahrendorf (1959, 166), který zvýraznil zejména možnost moc vlastnit, když tvrdí, že moc je v osobním vlastnictví daného jednotlivce, který s ní může disponovat dle uvážení. Navíc Dahrendorf zdůraznil i roli autority, tedy v dahlovské definici aktéra A, které se všichni ostatní podřizují, přičemž samotný princip moci je vždy dichotomický – existují v něm nadřazený a podřazený aktér. Stejně tak Talcott Parsons postavil svoje pojetí moci na weberovském, byť jej kritizoval. Podle Parsonse (1963, 232–233), který ovšem reflektoval až pozdější definici Dahla, je weberovské pojetí problematické, protože v první řadě staví na konfliktu jako hlavním prvku, který je patrný při definici a uplatňování moci. Uplatňování moci je tak v podstatě hrou s nulovým součtem, protože každé prosazení zájmu aktéra A je pro ostatní aktéry ztrátou moci nebo možnosti prosadit vlastní zájem. Jak poté poukazuje Roderick Martin (1971, 243) na základě této Parsonsovy úvahy, weberovské pojetí *a priori* vylučuje jakoukoliv možnost spolupráce či uplatňování moci (vládnutí) ve prospěch více nebo všech aktérů. Parsons (1963, 237) se poté na těchto základech pokoušel reinterpretovat weberovské pojetí s důrazem na obecné blaho. Uplatňování moci je tedy podle něj zajištění plnění určitých povinností v rámci dané společnosti, přičemž vynucování těchto povinností poté slouží obecnému blahu. Odmítnutí nebo porušení těchto povinností poté znamená donucení daného aktéra za pomoci jasně definovaných sankcí. Jack Barbalet (1985, 535) dále zdůrazňuje, že jedním z hlavních prvků, které Weber vyzdvihoval při definici moci, byl odpor proti uplatňování moci, což je prvek, který je možné vidět i v jiných konceptech moci.

Z výčtu reflexí Weberova pojetí moci lze vidět, že se Weber inspiroval od mnoha autorů, kteří psali před ním, a konceptualizoval jejich myšlenky do specifické-

ho pojetí moci. Pro představu si v krátkosti vybrané autory a myšlenky uvedeme, abychom posléze mohli lépe navázat na tento výčet kritikou weberovského pojetí, která ve většině případů směřuje právě na zmíněné původní koncepty. Mezi tyto myšlenky patří zejména koncept státnosti Thomase Hobbesa; koncepce vládnoucích elit, které mohou k prosazení své vůle použít v podstatě jakýkoliv prostředek, jejímž autorem je Niccolò Machiavelli; Jeremy Bentham a jeho rozdělení společnosti na volené politiky profesionály a ostatní občany; a také Karl Marx, který zřejmě jako první naprosto jasně ukázal, že existuje uplatňování moci, které je založeno na prosazování určitých záměrů (v pojetí marxismu záměrů buržoazie), a to jak přímo, tak nepřímo. Konkrétně se tedy poté ve weberovském pojetí odráží Hobbesův koncept silné a nezpochybnitelné institucionalizované autority (ve formě státu), které se musí všichni občané podříditi. Autorita má poté plné právo dělat, co uzná za vhodné, přičemž občané nemají právo ji sesadit nebo jí odporovat, v takovém případě má naopak autorita právo přimět (donutit) občany k podřízení (Hobbes 1998, 115–117). Hobbes (1998, 215–216) totiž věřil, že pokud bude docházet ke kritice autority nebo podřizování autority určitým pravidlům, povede to k chaosu a nakonec také k zániku daného ustaveného státu. Machiavelli (2007, 67) do weberovského pojetí přispěl svým zdůrazňováním instrumentality, kterou může vládnoucí autorita využít při uplatňování moci. Při uplatňování moci tak není problémem donucovat občany za pomoci násilí, odstrašujících příkladů (mučení a vraždy odpůrců) nebo veřejného trestání.² Nicméně jenom síla, jak Machiavelli (2007, 124) tvrdí ve slavné pasáži s liškou a lvem, při uplatňování moci nestačí, je nutná také určitá míra kalkulace, plánování a rozmyšlení. Je ovšem nutné poznamenat, že interpretace Machiavelliho a jeho myšlenek pouze ve smyslu machiavelismu je chybné. Řada autorů (viz například Nederman a Gómez 2002; Jackson 2000; McCormick 2001; Bernard 2009; Jurdjevic 2007) poukazuje na skutečnost, že Machiavelliho ideje nelze analyzovat pouze na základě *Vladaře*, ale je potřeba přidat i další díla, zejména pak *Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livie*, neboť tvoří ucelený koncept toho, jak by měly fungovat politické instituce a jaké hodnoty a normy by ve společnosti měly být prosazovány. Tento celek je poté charakterizován tím, že panovník může jednat instrumentálně (jak je popsáno ve *Vladařovi*), ale jen pouze ve jménu ustavení silného státu a ctnostných občanů, což bude mít za následek svrhnutí panovníka a nastolení republikanismu, který Machiavelli rozebírá

2) Na toto machiavellovské uplatňování moci v určité míře navazuje Foucault (2000, 38–39), který poukazuje na skutečnost, že až do začátku 19. století se jako hlavní nástroj pro uplatňování moci používaly právě veřejné fyzické tresty a popravy, které měly další potenciální narušitele zákonů a pořádku odstrašit.

v *Rozpravách*.³ Pojem kalkulace se následně objevuje i u Benthama (2007, 3), který už na rozdíl od Machiavelliho naprosto jasně zdůrazňuje rozměr co největšího užitku pro co největší počet lidí, který musí vládnoucí autorita při uplatňování moci brát na zřetel v první řadě. Hlavní zásluhou Benthama však byl utilitaristický koncept vládnutí, který umožnil převést ideu reprezentativní demokracie do praxe. V rámci této teorie poté existují ve společnosti dvě sféry – politická a občansko-ekonomická. Politická sféra je složená z volených profesionálních politiků, kteří mají jediní právo vládnout, byť s ohledem na výše zmíněný princip užitku (Bentham 1843, 5; Bentham, 2007, 70). V tomto konceptu se tak odráží Weberova idea, že pouze politické instituce (profesionální politici) mohou v moderním státu legitimně uplatňovat moc.

Marx (1998, 67) poté poukázal na skutečnost, že uplatňování moci nemusí být pouze ve prospěch státu (společnosti), ale může se v něm promítat také určitý záměr. Prospěšnost uplatňování se u Webera projevila ve skutečnosti, že jeho pojmání moci je („klasicky weberovsky“) neutrální, což znamená, že vládnutí neslouží výhradně ani obecnému blahu a ani výhradně něčímu zájmu, jednoduše se podle Webera jedná o donucení. Nicméně Marx je myslitelem, který je od všech zmíněných rozdílný, protože zdůrazňuje, že uplatňování moci není pouze přímou záležitostí, jak naznačují všichni ostatní autoři. Uplatňování moci má totiž také skrytý rozměr, který působí na myšlení a vytváří tak v Marxových termínech falešné vědomí, které zajišťuje souhlas a podřízení i bez využití násilí nebo donucování. Marx tak v tomto ohledu hluboce předběhl svou dobu a inspiroval další myslitele v kritice weberovského pojetí moci a formulaci nových pojetí.

3. Kritika weberovského pojetí moci

Základním dílem, které odstartovalo určitou kritiku weberovského konceptu moci, však byla kniha Charlese Wrighta Millse *The Power Elite*, nikoli myšlenky Marxe. Mills v tomto díle napsal, že USA nejsou řízeny svými občany prostřednictvím politického procesu, ale ekonomickými, vojenskými a politickými elitami, které jsou do velké míry mimo demokratickou kontrolu. Toto dílo vyvolalo velkou odezvu mezi zmiňovanými pluralisty (zejména pak u Roberta Dahla), kteří začali Millse kritizovat za nepodloženost jeho tvrzení

3) V *Rozpravách* se Machiavelli věnuje politickému systému Římské republiky, přičemž poukazuje na skutečnost, že se jedná o hybridní systém složený z několika klasických antických zřízení, a to monarchie, aristokracie a demokracie. Složky ze všech tří zřízení pak zajišťovaly vzájemné omezování a kontrolování. Římské uspořádání pak postupným vývojem zřídilo instituce konzulů (královská či spíše vojenská moc), senátu (aristokratická moc) a tribunů (demokratická moc). Právě toto smíšení všech systémů dalo vzniknout dokonalému zřízení republiky, které zajistilo Římu výsluní a dlouhověkost (Machiavelli, 2001: 161–164).

a oponovali mu zjevným fungování amerického systému v duchu pluralistického střetávání zájmů. Nicméně mimo pluralistů dílo vyvolalo reakci také u autorů Petera Bachracha a Mortona Baratz, kteří napsali dva vlivné články, v nichž pluralistické fungování americké společnosti a uplatňování moci čistě ve weberovském smyslu zpochybnil. Oba autoři využili postup a výzkum pluralistů, kteří weberovské pojetí rozpracovali zejména v souvislosti s behaviorismem a zkoumáním přijímání rozhodnutí (Lukes 2005, 17). Navíc tvrdili, že v době, kdy představili svůj koncept, tedy v 60. letech, cílí na to být středem mezi pohledem sociologů, kteří měli uplatňování moci za koncentrované, a politologů, kteří postulovali rozptýlené uplatňování moci (Bachrach a Baratz 1962, 947). Ve svém prvním článku *Two Faces of Power* Bachrach a Baratz (1962, 948) představili myšlenku, že součástí rozhodovacího procesu představujícího hlavní aspekt uplatňování moci pro pluralisty není jenom přijímání rozhodování na základě střetu zájmů, ale také ovlivňování samotné podoby rozhodování. Bachrach a Baratz tak poukázali na skutečnost, že uplatňování moci v sobě může obsahovat i „přípravení si půdy“ pro rozhodování. Aktéři, kteří uplatňují moc, mohou tedy rozhodování ovlivňovat jednoduše tím, že některé možné výstupní varianty, které jsou pro ně nevýhodné, vypustí. Nebo ještě jednodušeji prostě vypustí z rozhodovacího procesu samotná témata, která jsou pro ně nevýhodná. Alternativně se samozřejmě může daný problém již předem určitým způsobem zarámovat. Takto uplatňované vládnutí je poté podle Bachracha a Baratz (1962, 952; 1963, 641) naprosto ekvivalentním nástrojem ke klasickému rozhodování na základě pluralismu. Abychom poté zjistili, kdo tvoří zmiňované aktéry, kteří manipulují s rozhodovacím procesem, je nutné se podívat na dominantní hodnoty a mýty ve společnosti a také na charakter politického procesu. Tím oba autoři samozřejmě naznačili to, co psal Mills ohledně ekonomických, vojenských a politických elit. Bachrach a Baratz pak celý tento proces označili jako *nondecision-making*, tedy volně přeloženo jako proces zamezení přijetí určitého rozhodnutí. Ve svém druhém známém textu *Decisions and Non-decisions: An Analytical Framework* pak Bachrach a Baratz (1963, 632) tento svůj koncept již berou jako přirozenou součást uplatňování moci, přičemž jej již příliš nerozvádí. Nicméně se v tomto druhém textu ukazují také limity jejich kritiky, neboť se až příliš, stejně jako pluralisté, soustředí na proces rozhodování jako v podstatě jediný projev uplatňování moci a ignorují ostatní projevy (Bachrach a Baratz 1963, 640). Tím se dostáváme ke Stevenu Lukesovi, který za tento aspekt Bachracha a Baratz kritizuje a představuje vlastní specifický a komplexní náhled na problematiku a moci a jejího uplatňování.

Lukes (2005, 12) podal systematičtější (byť zřejmě méně vlivnou) kritiku weberovského pojetí moci ve svém díle *Power: A Radical View*, kde poukazuje na skutečnost, že weberovská definice moci, založená na pojmu dominance, je pouze jednou z možných definic. Tato definice navíc nepostihuje podstatu moci jako nástroje, jak získat souhlas a vůli spolupracovat od těch, kdo jsou jí podřízeni (v politicko-společenském slova smyslu). V tomto smyslu Lukes zmiňuje také koncept governmentality jako dnes velmi vlivný nástroj pro výzkum působení moci. Nicméně podle Lukese je Foucault příliš

radikální, protože vidí mocenské struktury, kterých se nemůžeme zbavit, naprosto všude. V rámci svého díla Lukes (2005, 15) používá pro označení a typologizaci jednotlivých pojetí moci rozdělení na jedno-, dvoj- a troj-dimenzionální pojetí moci. Za jednodimenzionální pojetí považuje weberovský koncept (a následné pluralistické rozvedení tohoto konceptu), za dvoj-dimenzionální poté kritiku tohoto konceptu (tedy zejména dílo Bachracha a Baratz) a troj-dimenzionální pojetí je samozřejmě nejkomplexnější, přičemž sem spadá například zmiňovaný Foucaultův přístup. Při analýze jednorozměrného pojetí Lukes (2005, 18) zdůrazňuje, že výše nastíněný předpoklad, že A má moc do té míry, do jaké je schopno ovlivnit B, aby udělalo něco proti své vůli, pluralisté vykládají jako střet zájmů a vzájemný viditelný konflikt o to, kdo koho ovlivní. To ale Podle Lukese nemusí být vždy pravda, protože k ovlivnění může dojít i bez podobného konfliktu. Na tuto myšlenku poté navazuje také v charakterizaci dvoj-dimenzionálního pojetí, kdy u pojetí Bachracha a Baratz zmiňuje především manipulativní aspekt, na který oba autoři svým pojetím poukazují. Aktéři už tedy nejsou přímo přesvědčováni a donucováni, ale nepřímou jsou ovlivňováni tak, aby se při uplatňování moci předešlo konfliktu a aby aktéři, kteří uplatňují moc, získali souhlas těch, koho chtějí ovlivnit (Lukes 2005, 21–22). Nicméně podle Lukese (2005, 26–27) se Bachrach a Baratz stále příliš úzce zaměřují na individuální (behaviorální) uplatňování moci, ale hlavně nepřímou uplatňování je pouze zdánlivá. Ovlivňování *agenda setting* a určování toho, co se bude projednávat a jaké budou finální možnosti řešení daného problému, je totiž v podstatě pouze rozvedením původního weberovského konceptu. Ovšem uplatňování moci má i další dimenzi, a to ovlivňování ne toho, co daný aktér udělá, ale toho, co chce udělat a co považuje za dobré udělat. Takové ovlivňování již tedy není závislé na vyvolaném konfliktu či skrytém konfliktu, ale na naprosto nekonfliktním získávání souhlasu ovlivňovaných aktérů, kteří toto ovlivňování považují za vlastní volbu.

Takto se Lukes (2005, 28) dostává k troj-dimenzionálnímu uplatňování moci, které je založeno na ovlivňování cílových aktérů ve smyslu toho, co považují za přirozené, dané, dobré atd. Tato přirozenost je poté podbízena a rámována až do té míry, že si daní aktéři nejsou schopni představit smysluplnou alternativu vůči dané věci.⁴ Tato

4) Typickým příkladem může být spor či konflikt v 19. a 20. století o to, zda ženy mají mít volební právo, kdy v mnoha společnostech bylo přirozené, že ženy jednoduše nemají kompetence k tomu, aby mohly vládnout či o něčem rozhodovat. Nikdo si pak nedokázal představit, že by to mohlo být jinak, že existuje alternativa. Podobná situace panovala i po druhé světové válce v USA, kde propukl spor o to, zda by měla být udělena stejná práva černochům jako „pravým“ Američanům a obyvatelům. Dnes tuto situaci pozorovat například v souvislosti s myšlenkou Phillipa Van Parijse (2007, 34–35) týkající se zavedení základního příjmu pro všechny (byť tento koncept není vůbec nový). Základní námitka vůči tomuto konceptu se točí okolo jeho idealismu a praktické nerealizovatelnosti.

skrytost ale vede v podstatě spíše k latentnímu a všudypřítomnému konfliktu, který tak není vyvoláván v souvislosti s určitým rozhodováním nebo sporným bodem, ale je ve společnostech neustále přítomný. Tento latentní konflikt je charakteristický neustálým prosazováním zájmu těch, kteří moc uplatňují, a potlačováním skutečných (myšleno neovlivňovaných) zájmů těch, kteří nemají možnost uplatňovat moc. V praxi se samozřejmě všechny dimenze prolínají, respektive z logiky věci vyplývá, že troj-dimenzionální pojetí obsahuje všechny tři dimenze, které jsou využívány dle potřeby a na základě zvolené strategie. Troj-dimenzionální pojetí a vůbec příslušný náhled na moc a její uplatňování je důležitý zejména z hlediska aplikace komplexní a skutečně hluboké analýzy, která by se měla nejvíce blížit skutečnost (Lukes 2005, 39–40). Samozřejmě se zde objevují zjevné těžkosti, které jsou s troj-dimenzionálním pohledem a přístupem spojeny, a sice určení, co je skutečně manipulací a co není. Jinými slovy se zde dostáváme ke klasické kritice, která postihla například koncept pravých a nepravých potřeb Herbera Marcuseho. Marcuse (1991, 33–36) v rámci tohoto konceptu postuluje, že existují pravé potřeby, které jsou člověku dány skrze jeho biologické a psychologické danosti. Mezi takové potřeby patří například zajištění si jídla, domova, socializace s ostatními atd. Pak existují ovšem také nepravé potřeby, které jsou v západních společnostech obyvatelům vnucovány skrze mediální, institucionální a zejména kulturní indoktrinaci (takto například protěžuje konzumerismus, což udržuje obyvatele v tržním koloběhu). Jenže jak zjistíme, co daný člověk opravdu chce a nechce, jak zjistíme, že ta či ona potřeba nebo tužba mu byla vnucena a není to jeho vůle. Podobně u troj-dimenzionálního pojetí moci nemůžeme nikdy naprosto přesně určit, co přesně je dílem uplatňování moci ve smyslu indoktrinace a podsouvání daností.

Toho je si Lukes (2005, 53–55) samozřejmě vědom, přičemž akcentuje zejména skutečnost, že aktér nebo aktéři, kteří uplatňují moc, mohou být stejně tak objekty systému, který prostě berou jako daný a svoji roli v tomto systému také. Takoví aktéři neuplatňují svoji moc vědomě (tedy za účelem ovlivňování ostatních), protože stejně jako ostatní nejsou schopni dohlédnout „za“ toto uplatňování moci. Jinými slovy aktéři uplatňující moc také nejsou schopni si představit alternativu například k danému systému vládnutí, proto jej rigidně brání a svoje uplatňování moci berou jako něco přirozeného. To je problém například u Louise Althussera a jeho konceptu ideologických státních aparátů jako rozpracování Marxova pojetí uplatňování moci. Althusser (2006, 89) v tomto ohledu poukazuje na to, že Marx sice ukázal, že existuje skrytá rovina uplatňování moci na základě teorému základna-nadstavba, ale neukázal, jak konkrétně je moc uplatňována a jak vypadá nadstavba, která zpětně podporuje základnu. Proto Althusser (2006, 91-93) definoval ideologické státní aparáty jako rozpracování Marxovy nadstavby, které mají tzv. interpelační funkci, v rámci níž každému občanovi podbízejí jednu „pravdu“, jež je daná a neměnná, čímž dochází k reprodukci daného systému. Tím se reprodukuje nejenom systém, ale také určitá ideologie, která je spjatá s daným systémem. Podle Althussera je tak ideologie něčím, co pohlcuje celou společnost a čemu není

možné se vyhnout. Althusser v tomto ohledu vychází z klasického marxismu v tom smyslu, že stát je represivní aparát vládnoucí třídy, která jej zneužívá k tomu, aby si udržela možnost uplatňování moci. Celá struktura systému je tak podřízena tomuto účelu a role vládnoucí třídy (buržoazie) a podřízených (proletariátu) je dána jako přirozená a správná. Když se však vrátíme k naší námitce, jak je možné, že si vládnoucí třída ponechává „čistou mysl“, když daná ideologie je ve společnosti všeobjímající a působí na všechny a na všechno? Nemůže být vládnoucí třída také obětí této ideologie? Tento problém řeší až Michel Foucault svým pojetím moci.

4. Governmentalita jako pojetí moci Michela Foucaulta

Foucault ve svém pojetí moci vychází ze základního předpokladu, že moc je abstraktním principem, který prostupuje celou společností a je nedílnou součástí všech společenských vztahů, přičemž není možné od působení moci uniknout. Moc poté není nikým vlastněna – nikdo ji nemá, nesměňuje a ani znovu nezískává (což je v rozporu s tím, jak na ni často nahlížíme a jak se o ní lingvisticky vyjadřujeme) (Foucault 2006, 30, 42; Foucault 2000, 61; Lukes 2005, 91). Každý má poté možnost moc uplatňovat a zároveň je každý mocí ovlivňován a do jisté míry „vláčen“, což znamená, že nedokáže moc uplatňovat „absolutně“ – nikdy nedokáže předvídat, co se stane a jestli se mu dané uplatnění moci nakonec vyplatí. Na základě této úvahy je pak otázkou, zda není přesnější ve Foucaultově případě mluvit o „usměrňování“ moci, což znamená, že aktéři se ve společnosti vždy pouze snaží moc usměrňovat, nikoli uplatňovat. I přesto, že moc může ve společnosti uplatňovat (usměrňovat) každý, existují lidé, kteří mají samozřejmě daleko větší možnosti usměrňovat moc, přičemž jsou to většinou lidé na předem definovaných (vládnoucích) pozicích a lidé s příslušným společenským kapitálem (různí experti, významné osobnosti atd.).⁵ Usměrňování moci bychom poté měli chápat komplexně jako využívání různých technik, strategií, manévrování, postupů a dalších nástrojů k dosažení daného cíle. Ovšem Foucault (1982, 790) stanovil ještě jednu podmínku, abychom mohli mluvit o mocenských vztazích a uplatňování či usměrňování moci, a sice nutnost alespoň minimální svobody. Podle Foucaulta tak vztah mezi pánem a otrokem není mocenský, neboť otrok již není brán za osobu, ale za věc, která slouží bezvýhradně k jakémukoli účelu. Pokud pán chce, aby otrok něco udělal, nemusí na něj mocensky působit, protože otrok to prostě udělá, neboť nemá jinou možnost nebo o jiné možnosti ani nedokáže přemýšlet.

5) Tuto problematiku rozvedl Foucaultův žák Pierre Bourdieu v rámci svého konceptu sociálních polí (viz Bourdieu 1989 a Bourdieu 1986).

Pokud se celkově podíváme na Foucaultův náhled na moc, pak uvidíme, že se mu podařilo elegantně vyhnout námitce, kterou jsme artikulovali výše. Tato námitka spočívala v tom, jak je možné, aby se aktéři, kteří uplatňují moc a vytváří všeobjímající ideologii a systém, mohli tomuto systému sami vyhnout a nestát se jejich obětí. Jak vidíme u Foucaulta, vyhnout se jí nedokážou, jsou jí ovlivněni také.

Otázkou však zůstává, co z poznatku, že moc je všude a že ji mohou uplatňovat všichni na všechny, můžeme vyvodit pro uplatňování politické moci. Jak jsme již psali, v (nejenom) dnešních společnostech existují lidé, kteří díky tomu, že mají určitou společenskou pozici, mohou uplatňovat moc na široké pole lidí, jinými slovy vládnout. Uplatňování moci jako vládnutí však Foucault (1980, 39) nechce analyzovat skrze zkoumání instituce, ale skrze analýzu tzv. kapilárního působení politické moci na příslušné subjekty, tedy občany, v jejich každodenním životě. Toto zkoumání působení politické moci na občany prošlo ve Foucaultově díle poměrně velkým vývojem. Nejdříve toto uplatňování politické moci v každodennosti charakterizoval jako využívání Panopticonu (tento teorém převzal od Benthamy), tedy neustálého a všudypřítomného sledování, které je spojeno s trestání v případě, že se dotyčný proviní vůči nastaveným pravidlům. Politická moc tak byla uplatňována skrze toto sledování (nebo možnost, že dotyčný je sledován), které vyvolávalo u sledovaných samoregulaci chování. Toto sledování poté bylo uplatňováno ve všech společenských institucích (školy, továrny, nemocnice a další zařízení) za účelem ovládnutí mysli a těla občanů (Foucault 2000, 246–247, 254–255). Ačkoliv Foucault tento koncept dále měnil, můžeme na něm vidět motiv, který bývá s jeho pojetím moci velmi často zmiňován, a sice vědění. Zároveň můžeme vidět, že uplatňování politické moci je spojeno s určitou strategií či taktikou (Christovová 2010, 55; Lukes 2005, 88). Nicméně zastavme se u zmíněného motivu vědění, které je u využívání Panopticonu spojeno s tím, že političtí aktéři musí neustále vědět, co se děje, aby mohli vládnout, tedy usměrňovat občany.

Nicméně Foucault nezůstal u disciplinarity, protože se toto uplatňování moci postupem doby transformovalo, a to zejména v souvislosti s prosazením liberalismu a kapitalismu jako nosných ideologií Západu (Foucault 2007, 63–65; Gordon 1991, 18–20). Problém tak nastal v tom, jak sloučit disciplinaritu a liberální rétoriku maximální individuální svobody. Foucault došel k tomu, že uplatňování politické moci začalo být soustředěno na populaci jako celek, místo na jedince, který se ale ze zřetele také nevyratil. Toto soustředění se na populaci bylo významné v tom ohledu, že se začalo vládnout „volněji“, populaci se nechala určitá svoboda, přičemž skrze vládnutí se političtí aktéři pokoušeli ovlivňovat a kontrolovat tak, aby výstupy dopadly žádoucím způsobem (Foucault 2007, 45). Tento žádoucí způsob pak byl ovlivňován skrze centrální vytyčování toho, co je normální a co je žádoucí, což znamenalo, že se začaly vytyčovat normální tužby, zájmy a způsob myšlení (Foucault 2007, 47–49). S touto změnou subjektu se poté změnilo také vědění, které bylo nutné k uplatňování moci, protože bylo nutné určitým způsobem racionalizovat onu definovanou normalitu. V tomto ohledu se uplatnila nově

vzniklá politická ekonomie a spolu s ní také moderní statistika, pro niž byla data získávána pomocí zmíněného panoptikálního dozoru. Prostřednictvím statistiky a interpretace pomocí politické ekonomie se tak velmi jednoduše a racionálně dalo vytyčovat, co je žádoucí a normální (Foucault 2007, 71–72). Ona racionalita spočívala zejména ve skutečnosti, že normalita se spojila s realitou, kterou reprezentovaly právě statistiky, normálním se tak stalo zvelebování přirozenosti, kterou lze zachytit pomocí statistik. Nicméně i přes tuto skutečnost vznikla podle Foucaulta (2006, 218–219; 2008, 317) specifická strategie, jak interpretovat statistiky a jak s nimi nakládat, a sice biopolitika. Biopolitika v zásadě spočívá v tendenci politických aktérů statisticky sledovat populaci a zavádět různé mechaniky a taktiky na ovlivňování biologických jevů (epidemií, porodnosti, úmrtnosti, délky života atd.) v závislosti na naměřených statistikách a také stanovování normálních stavů na základě těchto statistik. Biopolitika je tak v podstatě nástrojem, jak „optimalizovat“ chod společnosti (Nadesan 2008, 5). Ovšem podle Thomase Lemkeho (2010, 174) může být biopolitika v podstatě jakákoliv statistika interpretovaná v souvislosti s lidským životem a jeho náležitostmi (například kvalitou života). To znamená, že součástí biopolitiky může být také hospodářský růst, hrubý domácí produkt a další ekonomické ukazatele. Tyto ukazatele se poté interpretují jako nástroje pro měření kvality života daných občanů, což znamená, že je za každou cenu vždy dobré tyto statistiky navyšovat, protože tím se navyšuje i blahobyt a kvalita života občanů. Konkrétním příkladem stanovení zmíněného normálu pak tedy může být ekonomický růst, přičemž stagnaci nebo dokonce poklesu je vždy nutné se vyhnout, protože představují nežádoucí jev. Jak píše Lemke (2010, 176), biopolitika představuje velmi komplexní a složitý nástroj uplatňování moci, který v sobě skrývá v podstatě neomezené možnosti a kombinace statistik a jejich interpretací. Majia Holmer Nadesan (2008, 3) v této souvislosti mluví i o specifické moci, a sice biomoci, kterou považuje za nejhlubší způsob uplatňování moci. Biomoc pak může být pojímána také jako fenomén, který může, vzato do důsledku, pomocí biotechnologií a jejich uplatňování vytvářet nové formy bytí, například nového občana, který bud více odpovídat nastavené normalitě (viz například Wehling 2011).

Zvelebování populace, respektive statistik, se tudíž stalo hlavním legitimizačním nástrojem politických (vládnoucích) aktérů, přičemž jim to zároveň dovolovalo sledovat svoje vlastní cíle. Lidé jsou tak často vystaveni hmatatelnému vládnutí, ale také vládnutí a jeho technikám, o kterých neví nebo je nejsou schopni reflektovat. Populace je tak subjektem, který má svoje potřeby, které je nutné uspokojovat a pracovat s nimi, ale také se stala objektem velmi dobře skryté manipulace ze strany vlády. Přičemž dobrým nástrojem manipulace se staly výše nastíněný mechanismus ovlivňování aspirací a tužeb ve společnosti, kdy individuální tužby jsou ovlivňovány těmi společenskými a společenské jsou tvořeny individuálními (Foucault 2007, 105). K tomu všemu je zapotřebí neustále získávat informace a data ze společnosti o populaci, jinými slovy neustále společnosti sledovat a získávat statistické a politicko-ekonomické poznatky. Právě sle-

dování tvoří integrální součást celého racionalizovaného vládnutí (Foucault 2007, 106). Ze všech dosud uvedených aspektů Foucault (2007, 108–109) definuje specifický styl vládnutí a uplatňování moci, která nazývá governmentality. Governmentalita je poté definována jako soubor institucí, procedur, analýz, reflexí, kalkulací a taktik, přičemž všechny tyto aspekty jsou poté využívány dle potřeby tak, aby umožnily politickým aktérům prosadit daný záměr. Vládnutí se tak stává určitou velmi komplexní hrou, ve které političtí aktéři využívají v podstatě veškeré dostupné prostředky k tomu, aby získali u populace podporu pro svoje kroky, přičemž pojícím prvkem mezi všemi aspekty je politická ekonomie. Velmi zdařilé shrnutí toho, co to governmentality je, poté podává Mitchell Dean (2010, 18): „*Vládnutí je jakákoliv více či méně promyšlená a racionální aktivita, kterou vykonávají rozmanité autority a instituce, jež k tomu využívají široké spektrum technik a typů vědění, jejichž smyslem je usměrňování chování za pomoci neustálého vytyčování tužeb, aspirací, zájmů a názorů u nejrůznějších aktérů. Cílem takového vládnutí je jednoznačně vymezený záměr, který je ale pohyblivý s tím, jak se mění nastalá situace kvůli nemožnosti v plné míře předvídat následky, efekt a výsledky daných kroků.*“

Podle Foucaulta (2007, 107–108) bychom však neměli pohlížet na zmíněný vývoj a governmentality jako na určitou rotaci modelů vládnutí, které se navzájem nahrazovaly, ale měly bychom je chápat spíše jako postupné nabalování a konstruování technik vládnutí, které vyústilo právě v governmentality. To znamená, že vládnutí na základě disciplinarity nebylo překonáno vládnutím na základě využívání politické ekonomie a biopolitiky, ale pouze se na něj nabalilo. Disciplinarita je nutným prostředkem i v governmentalitě, zejména v případech, kdy existují nějakí jedinci nebo skupina jedinců, která se vzpírá vládnutí a čímž se jaksi vyčleňuje z populace. Disciplinarita pak tyto deviantní skupiny opět normalizuje a začlení do populace, kde je na ně opět uplatňována biopolitika a vytváření normality. Oba typy uplatňování moci se velmi vhodně doplňují a tvoří velmi široký a flexibilní nástroj vládnutí (Foucault 2006, 224).

Governmentality bychom však neměli chápat pouze jako velmi sofistikované uplatňování moci, které využívá v podstatě veškeré dostupné prostředky a jehož metody a nástroje jsou bez kritického pohledu většinou prakticky nepostřehnutelné. Již na začátku jsme uváděli, že ústředním pojmem Foucaultova pojetí moci je svoboda, přičemž svoboda je klíčovým prvkem i v governmentalitě a v podstatě se okolo ní točí veškeré vládnutí (uplatňování moci). Governmentální vládnutí tak využívá liberální rétoriku k legitimizaci systému, přičemž ponechává občanům formální volnost, kterou poté nepřímo limituje a usměrňuje do žádoucích intencí (Bröckling, Krasmann a Lemke 2010, 5). Není to tedy pouhé donucování, manipulace s tématy nebo indoktrinace, jak jsme viděli v předchozích pojetích moci, ale je to kombinace všech těchto (a dalších) aspektů, které jsou využity k tomu, aby usměrnily každého občana. I proto má koncept v názvu slovo „mentalita“ – vládnutí založené na governmentalitě působí na mysl a chování občanů v tom smyslu, že je usměrňuje a vychovává. Žádná názorová a ani životní alternativa tak není potlačována a ani vytlačována ze společnosti, všichni o těchto alternati-

vách ví a mohou si je zvolit, ale díky působení governmentality si vyberou vždy tu „správnou“. ⁶ Sám Foucault (1997, 225) později uvedl, že governmentality je pro něj spojením různých technologií ovládnutí s technologiemi sebe samého. Jinými slovy každý jedinec se rozhoduje a vládne si sám, lépe řečeno si myslí, že se rozhoduje naprosto autonomně, nicméně alespoň částečně je jeho chování a rozhodování determinováno usměrňováním a výchovou (Lukes 2005, 96; Christovová 2010, 61). Governmentální vládnutí je tudíž zároveň individualizující a totalizující (Gordon 1991, 36).

Předešlá charakterizace dostatečně nastínila, že Foucaultovo pojetí moci je velmi komplexní a že na moc a její uplatňování může být nahlíženo jinak než klasicky weberovsky. Samozřejmě, že i foucaultovské pojetí má svá kritická místa. Základní námitka má paradigmatický charakter, přičemž spočívá ve skutečnosti, že můžeme naprosto odmítnout charakterizaci moci jako abstraktního principu, který je uplatňován (usměrňován) limitovaně. Stejně tak můžeme odmítnout myšlenku, že všechny vztahy ve společnosti jsou alespoň částečně mocenské. Na tomto základě pak můžeme odmítnout i governmentality jako specifický typ vládnutí, který zastřešuje uplatňování moci v takto pojaté společnosti, a zvolit jiný koncept jako základní paradigma. Více konkrétní námitku přináší Lukes (2005, 98) který poukazuje na skutečnost, že Foucault nikdy příliš governmentality nezkoumal a nezasadil do praktického života. Celý koncept je tudíž velmi teoretický a abstraktní a je těžké z něj pochopit, jak vlastně moc a uplatňování moci funguje. Navíc pokud má Foucaultův rozbor governmentality přispět k rozpoznání a reflexi uplatňování moci v moderních a postmoderních společnostech a tím také narušit governmentality, jak uvádí Vlasta Christovová (2010, 56), je Foucaultův výklad velmi náročný na recepci a představu o tom, jak celý systém vlastně funguje.

5. Analýza českého politologického diskurzu týkajícího se výzkumu moci

V této závěrečné kapitole se zaměříme na analýzu diskurzu, který se týká výzkumu moci v českém politologickém prostředí. V tomto ohledu je nezbytné hned na začátku říci dvě klíčové věci. Jelikož o výzkumu moci existuje pouze jedna jediná publikace, která navíc vyšla poměrně nedávno (viz Kroupa 2010 ed.), tak se dá říci, že žádný český

6) Dobrým příkladem tady může být zavedení a vyzdvihování instituce trhu jako přirozeného mechanismu, který reguluje společnost. Všichni občané mají možnost se trhu a celého tržního konzumního koloběhu neúčastnit (nebo jenom minimálně), ale to by znamenalo stát se například bezdomovcem, squatterem nebo freeganem, což je zpětně označováno za nežádoucí, deviantní a špatné. Navíc je tento krok i iracionální, protože odporuje biopolitice, každý, kdo se neúčastní trhu, nezlepšuje statistiky a ve výsledku jde sám proti sobě, protože si upírá blahobyť.

výzkum moci neexistuje. Z toho vyplývá, že analýza zmíněného diskurzu bude velmi limitovaná a krátká, neboť vlastně není nic moc co zkoumat. S tím souvisí i druhá skutečnost, a sice to, že český diskurz výzkumu moci obsahuje v podstatě pouze různé „úvody do politologie“, ve kterých se autoři mocí alespoň nějakým způsobem zabývají. V analýze se tudíž budeme zabývat skoro paušálně pouze těmito publikacemi, respektive budeme se zabývat tím, jak je moc charakterizována (o analýze se vzhledem k účelu těch publikací nedá hovořit). Nicméně i tak získáme poměrně jasný obrázek, jak se v českém prostředí na pojem a fenomén moci nahlíží a jak se s ním pracuje v dalších výzkumech.

Pokud se tedy podíváme již přímo na samotný diskurz, respektive texty, které jej tvoří, pak můžeme najít jednu publikaci, a to sborník *Současné teorie moci* (Kroupa 2010 ed.), v němž se autoři mocí zabývají z politologického a analytického hlediska. Je to v podstatě jediná publikace, kde jsou představeny (a to velmi dobře) různé pohledy na pojem moci a uplatňování moci. Vedle této publikace ještě můžeme najít jiný sborník (*Kritika depolitizovaného rozumu* – viz Barša a kol. 2010), v němž se někteří autoři zabývají analýzou uplatňování moci, nicméně pouze okrajově, neboť to není primárním tématem sborníku. Tím náš výčet českých politologických odborných publikací věnujících se moci bohužel končí, žádná jiná díla, která by byla alespoň převážně politologická, neexistují. Problematiku moci pak již můžeme najít pouze v různých „úvodech do politologie“, v nichž je samozřejmě fenomén moci a jeho výklad značně zredukován. Nicméně právě tyto úvody konstruují a odrážejí charakter českého politologického diskurzu týkajícího se moci a jejího výzkumu.

Nicméně ani korpus obsahující „úvody do politologie“ není příliš rozsáhlý, neboť čítá osm relevantních knih (Adamová a Křížkovský 2004; Cabada a Kubát a kol. 2004; Danics 2009a; Danics, Dubský, Kamín a Urban 2009; Dočekalová a Švec a kol. 2010; Novák a kol. 2011; Prorok a Lisa 2009; Říchová 2012). Z tohoto výčtu jsou poté specifické zejména dvě publikace. Tou první je kniha *Úvod do současné politologie*, jejíž autorkou je Blanka Říchová. Ačkoliv se jedná o úvod do politologie, autorka v knize probírá politologii velmi selektivně a problematiku moci, jakožto jednu z základních kategorií politologie, zcela opomíjí. Z toho můžeme vidět, jaký je přikládán důraz tématu moci. Druhou publikací jsou *Základy politologie* od Karoliny Adamové a Ladislava Křížkovského. Specifikum této publikace tkví v tom, že se nejedná čistě o politologickou knihu, ale spíše o právnícký úvod do politologie, nicméně tato publikace je velmi hojně využívána v ostatních úvodech, tudíž má na náš zkoumaný diskurz velký vliv.

Celkově se ve všech zmíněných knihách (kromě již zmíněné publikace od Blanky Říchové) můžeme setkat s weberovskou definicí moci tak, jak jsme ji načrtli na začátku tohoto textu. Můžeme se tak například v souvislosti s mocí dočíst, že „[...]jde o obecnou schopnost dosáhnout svých záměrů i přes odpor zúčastněných [...]“ (Danics 2009a, 50); že se moc definuje jako „[...]schopnost subjektu A donutit fyzickým, psychologickým nátlakem, hrozbou sankcí nebo použitím síly, či přímým použitím síly, kterou subjekt

A disponuje, subjekt B respektovat jeho přání, vůli, zájmy [...]“ (Prorok a Lisa 2009, 120); nebo že definice moci zní takto: „*A má moc nad B, pokud může dosáhnout, že B udělá něco, co by jinak neudělal*, nebo neudělá něco, co by jinak udělal“ (Novák 2011, 51; pasáž bez kurzivy v originále). Na tom by nebylo nic špatného, nicméně skoro ve všech publikacích je Weberovo pojetí bráné jako jasně dané a neměnné, či jinými slovy jako jediná definice a pojetí moci. Druhým problémem je skutečnost, že většina autorů publikací na Webera (potažmo pluralisty) ani neodkazuje, protože přebírá tuto definici z jiných publikací (zejména z jiných úvodů). Výsledkem je poté iluze, že moc je něco, co je jasně definovaného a co není předmětem výzkumu, sporů, kritiky, postojů atd. V obou případech nicméně existují výjimky. V prvním případě se k pojetí moci staví kritičtěji Kamil Švec (2010, 76–79), který upozorňuje, že kategorii moci není možné jasně a jednoznačně definovat, přičemž dále nabízí i něco, co nazývá třemi dimenzemi moci (byť nikde nezmiňuje Lukese jako autora tohoto pojmosloví). V rámci těchto dimenzí pak velmi stručně poukazuje na skutečnost, že moc může být schopnost ovlivňovat rozhodování, nastolovat agendu, ale také kontrolovat myšlením. Nicméně nezmiňuje například pojetí Michela Foucaulta (končí u ideologické indoktrinace a propagandy). Podobně kritický je také Štefan Danics, který je zastoupen hned dvěma úvody, přičemž v jednom (Danics 2009a) je naprosto nekritický, nicméně v tom druhém (Danics 2009b, 177–178) uvádí stejné údaje jako Švec. V tomto ohledu je ale nutné podotknout, že oba autoři převzali tento náhled na moc od Andrewa Heywooda. Třetí výjimkou v rámci prvního případu je Ladislav Cabada (2004, 482), který zmiňuje jednou větou a za pomoci sekundární literatury Foucaultovo pojetí moci. Všichni tři autoři tak naznačují, že pojem moci a zkoumání jejího uplatňování je složitější problém, než jen donucení. V rámci druhého případu (absence primární literatury) tvoří výjimku Přemysl Rosůlek (2004, 47), který na Webera přímo odkazuje a naznačuje tak, že se jedná o jeho pojetí moci. Stejně tak Miroslav Novák (2011: 50–51) dobře využívá primární literaturu a přímo odkazuje k tomu, že se jedná o Weberovo pojetí moci, které dále rozpracovává za pomoci Dahlova díla a jeho definice. Nicméně u toho Novák končí a weberovskou definici moci považuje za dostačující a všeobecně platnou.

Absence relevantní primární ale i sekundární (kritické) literatury je přitom větším problémem, než se na první pohled zdá, neboť se tím v podstatě reprodukuje stejně vědění neustále dokola. Navíc je problémem i skutečnost, že pokud student, na kterého je primárně tento typ publikace cílen, zjistí, že jej téma zajímá a chce se o něm více dozvědět, tak dané publikace jej na další relevantní literaturu v drtivé většině případů navedou. Naopak jej navedou na další úvody a celý proces se tak dále zacykluje. Navíc takto nastavený diskurz ovlivňuje studenty v tom, že nekriticky přijmou weberovskou definici jako danou a těžko poté přijímají, že se jedná pouze jedno z možných paradigmat. To lze vidět například v diskuzích v rámci seminářů, které se týkají politické filozofie nebo teorie, kdy většina studentů automaticky uvádí weberovskou definici a v podstatě nikdo pak není schopen uvést alternativu.

Celé situaci nepomáhají ani některá sdělení autorů knih. Například Švec (2010, 76) neustále hovoří o jakémisi konsensu, který panuje okolo moci a jejího pojmání, což ale není příliš přesné. Shoda panuje pouze rámcová, a to v komparativní politologii, kde existuje určitý konsensus právě v podobě weberovského pojetí. Nicméně v rámci normativní politologie panuje naprosto jiná shoda, respektive se neustále odehrává kritická diskuze mezi strukturalismem (marxismus, neomarxismus) a poststrukturalismem (foucaultovské pojetí). „Makro-shoda“, kterou naznačuje Švec, prostě neexistuje. Další velmi zvláštní pohled nabízí Danics (2009a 50; 2009b, 178), který tvrdí, že o zkoumání a analýzu politiky jako moci se zajímají převážně feministky. Je pravdou, že feministky se určitým specifickým způsobem o moc a její uplatňování zajímají, ale rozhodně nejsou jediné, jak naznačuje Danics. Diskuze ohledně moci jsou ve světové politologii naprosto běžné a nejsou záležitostí pouze feministek. Prorok a Lisa (2009, 120–121) moc rámuje pouze do intencí donucení, což je v souladu s weberovským pojetím, přičemž autoři definují několik druhů donucení (fyzické, ekonomické, veřejné, informační a psychické). V souladu s typy donucení pak definují také státní, ekonomickou, veřejnou a informační moc, přičemž podle nich jsou jediným možným řešením a ochranou před uvedenými účinky mocí zákony, dělba moci a brzdy a protiváhy. Nicméně kritickou diskuzi a rozkrývání působení všech těchto mocí autoři nezmiňují, protože opět skrze weberovské pojmání moci předpokládají, že bude přímé a že bude regulovatelné zmíněnými formálními nástroji.

Pokud tedy to, co jsme doposud napsali, aplikujeme na koncept generativních metafor, pak vidíme, že moc je v námi zkoumaném diskurzu rámována do intencí donucování, a to přímo, ale i nepřímo (v tomto ohledu rámování není tak „s sofistikaované“, jak naznačuje Schön). Z toho můžeme vyvodit generativní metaforu *moc jako donucení*, která rámuje český politologický diskurz výzkumu moci. Všichni účastníci diskurzu by tak měli chápat moc pouze v intencích donucení, čemuž odpovídá i výzkum a tvorba. Jakékoliv jiné pojetí není systematicky rozvíjeno a v podstatě se o něm zmiňují pouze někteří autoři, a to ještě velmi rámcově.

6. Závěr – několik poznámek k charakteru diskurzu a důvodům tohoto charakteru

Otázkou ale zůstává, proč je takto diskurz rámován. Pokud bychom měli převzít pohled Schöna, tak všichni, kdo se chtějí zabývat mocí, již pracují s daným předpokladem, že moc je donucení, a s tím začínají moc charakterizovat. Nakolik je tato charakterizace a konstruování diskurzu účelové, je samozřejmě další otázkou, kterou ale budeme muset pro tuto chvíli nechat otevřenou, neboť už nemáme prostor ji analyzovat. Je však nutné také dodat, že jednou z hlavních charakteristik diskurzu je skutečnost, že aktéři, kteří v něm figurují, jej formují, ale diskurz zpětně formuje také je, což znamená, že se

může jednat o určitý reprodukční cyklus. Nicméně na druhou stranu zahraniční literatura týkající se reflexe moci, která tento cyklus do značné míry narušuje, je dnes dobře dostupná, takže pro členy akademického prostředí není problém je zavést i do českého diskurzu. V tomto bodě tedy potenciálně jistou účelovost vidět můžeme.

Důležitým faktorem je samozřejmě také skutečnost, že česká politologie je stále velmi mladým a dlouho „utlačovaným“ oborem, který se stále ještě určitým způsobem usazuje. Nicméně tento argument by neměl přerůst v alibismus, neboť více jak 20 let je již dostatečně dlouhá doba k zažití určitých vědeckých zásad, přičemž kritická diskuze je jednou z nich. A právě účelem tohoto textu a ambicí autora bylo takovou diskuzi v českém prostředí otevřít.

Seznam zdrojů

- ADAMOVIČ, Karolina a KRÍŽOVSKÝ, Ladislav (2004): *Základy politologie*. Praha: C.H. Beck.
- ALTHUSSER, Louis (2006): Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation). In: Sharma, Aradhana a Gupta, Akhil (eds.): *The Anthropology of the State*. Oxford: Blackwell, s. 86–111.
- BACHRACH, Peter a BARATZ, Morton S. (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. *The American Political Science Review*, roč. 57, č. 3, s. 947–952.
- BACHRACH, Peter a BARATZ, Morton S. (1962): Two Faces of Power. *The American Political Science Review*, roč. 56, č. 4, s. 947–952.
- BARBALET, Jack M. (1985): Power and Resistance. *The British Journal of Sociology*, roč. 36, č. 4, s. 531–548.
- BARŠA, Pavel a kol. (2010): *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci*. Všeň: Grimmus.
- BENTHAM, Jeremy (2007): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. New York: Dover Publications.
- BENTHAM, Jeremy (1843): Constitutional Code. In: Bowring, John (ed.): *The Works of Jeremy Bentham* vol. 9. Edinburgh: William Tait, s. 1–662.
- BERNARD, John D. (2009): *Why Machiavelli Matters a Guide to Citizenship in a Democracy*. Westport: Praeger.
- BOURDIEU, Pierre (1986): The Forms of Capital. In: Richardson, John (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, s. 241–258.
- BOURDIEU, Pierre (1989): Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, roč. 7, č. 1, s. 14–25.
- BRÖCKLING, Ulrich, KRASMAN, Susanne a LEMKE, Thomas (2010a): From Foucault's Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality: An Introduction. In: Bröckling, Ulrich, Krasmann, Susanne a Lemke, Thomas (eds.): *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*. New York: Routledge, s. 1–33.
- CABADA, Ladislav (2004): Politická antropologie. In: Cabada, Ladislav a Kubát, Michal a kol.: *Úvod do studia politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia, s. 474–492.
- CABADA, Ladislav; KUBÁT, Michal (eds.) (2004): *Úvod do studia politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia.
- DAHL, Robert A. (1957): The Concept of Power. *Behavioral Science*, roč. 2, č. 3, s. 201–215.
- DAHRENDORF, Ralf (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.

DANICS, Štefan (2009a): Politika jako mnohostranná sociální činnost. In: Danics, Štefan, Dubský, Josef, Kamin, Tomáš a Urban, Lukáš: *Základy sociologie a politologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 169–181.

DANICS, Štefan (2009b): *Základy vědy o politice*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií.

DANICS, Štefan, DUBSKÝ, Josef, KAMÍN, Tomáš a URBAN, Lukáš (2009): *Základy sociologie a politologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

DEAN, Mitchell (2010): *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.

van DIJK, Teun (2012): Structures of Discourse and Structures of Power. In: Anderson, James A. (ed.): *Communication Yearbook 12*. London: Routledge.

van DIJK, Teun (2009): Discourse, Ideology and Context. *Folia Linguistica*, roč. 35, č. 1–2, s. 11–40.

van DIJK, Teun (1993): Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, roč. 4, č. 2, s. 249–283.

DOČEKALOVÁ, Pavla a ŠVEC, Kamil a kol. (2010): *Úvod do politologie*. Praha: Grada.

FAIRCLOUGH, Norman (2006): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

FOUCAULT, Michel (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.

FOUCAULT, Michel (1982): The Subject and Power. *Critical Inquiry*, roč. 8, č. 4, s. 777–795.

FOUCAULT, Michel (1997): *Ethics: Subjectivity and Truth*. New York: The New Press.

FOUCAULT, Michel (2000): *Dohlížet a testat*. Praha: Dauphin.

FOUCAULT, Michel (2002): *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.

FOUCAULT, Michel (2006): *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia.

FOUCAULT, Michel (2007): *Security, Territory, Population*. New York: Picador.

FOUCAULT, Michel (2008): *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave Macmillan.

GORDON, Colin (1991): Governmental Rationality: An Introduction. In: Burchell, Graham; Gordon, Colin; Miller, Peter (eds.): *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press, s. 1–51.

HOBBS, Thomas (1998): *Leviathan*. Oxford: Oxford University Press.

CHRISTOVOVÁ, Vlasta (2010): O moci jinak: Foucaultovy dějiny governmentality. In: Kroupa, Daniel (ed.): *Současné teorie moci*. Ustí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, s. 52–72.

JACKSON, Michel (2000): Imagined Republics: Machiavelli, Utopia, and Utopia. *The Journal of Value Inquiry*, roč. 34, č. 4, s. 427–437.

JURDJEVIC, Mark (2007): Machiavelli's Hybrid Republicanism. *The English Historical Review*, roč. 122, č. 499, s. 1228–1257.

KROUPA, Daniel (ed.) (2010): *Současné teorie moci*. Ustí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.

LEMKE, Thomas (2010): Beyond Foucault: From Biopolitics to the Government of Life. In: Bröckling, Ulrich a Krasmann, Susanne a Lemke, Thomas (eds.): *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*. New York: Routledge, s. 165–184.

LUKES, Steven (2005): *Power: A Radical View*. New York: Palgrave Macmillan.

MACHIAVELLI, Niccolo (2007): *Vladař*. Praha: XYZ.

MACHIAVELLI, Niccolo (2001): Rozprawy o prvních deseti knihách Tita Livia. In: Machiavelli, Niccolo: *Úvahy o vládnutí a vojenství*. Praha: Argo, s. 153–328.

MARCUSE, Herbert (1991): *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.

MARTIN, Roderick (1971): The Concept of Power: A Critical Defence. *The British Journal of Sociology*, roč. 22, č. 3, s. 240–256.

MARX, Karl a ENGELS, Friedrich (1998): *The German Ideology: Including Theses on Feuerbach and Introduction to The Critique of Political Economy*. New York: Prometheus Books.

MATONOHA, Jan (2003): Literárněvědný text jako diskurz, velké vyprávění a výkon moci? *Česká literatura*, roč. 51, č. 5, s. 580–585.

MCCORMICK, John P. (2001): Machiavellian Democracy: Controlling Elites with Ferocious Populism. *The American Political Science Review*, roč. 95, č. 2, s. 297–313.

NADESAN, Majia Holmer (2008): *Governmentality, Biopower, and Everyday Life*. New York: Routledge.

NEDERMAN, Cary J. a GOMEZ, Tatiana V. (2002): Between Republic and Monarchy? Liberty, Security, and the Kingdom of France in Machiavelli. *Midwest Studies in Philosophy*, roč. 26, č. 1, s. 82–93.

NOVÁK, Miroslav (2011): Politika a politologie: úvod do politické vědy. In: Novák, Miroslav a kol.: *Úvod do studia politiky*. Praha: SLON, s. 26–75.

NOVÁK, Miroslav a kol. (2011): *Úvod do studia politiky*. Praha: SLON.

PARSONS, Talcott (1963): On the Concept of Political Power. *Proceedings of the American Philosophical Society*, roč. 107, č. 3, s. 232–262.

PROROK, Vladimír a LISA, Aleš (2009): *Politologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

ROSŮLEK, Přemysl (2004): Politika jako předmět zájmu politické vědy. In: Cabada, Ladislav a Kubát, Michal a kol.: *Úvod do studia politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia, s. 44–59.

ŘÍCHOVÁ, Blanka (2012): *Úvod do současné politologie*. Praha: Portál.

SCHÖN, Donald A. (1993): Generative metaphor: A Perspective on Problem-setting in Social Policy. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

ŠVEC, Kamil (2010): Stát a moc. In: Dočekalová, Pavla a Švec, Kamil a kol.: *Úvod do politologie*. Praha: Grada, s. 63–92.

WEBER, Max (2009): *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth.

WEBER, Max (1947): *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Oxford University Press.

WEHLING, Peter (2011): Biology, Citizenship and the Government of Biomedicine. In: Bröckling, Ulrich a Krasmann, Susanne a Lemke, Thomas (eds.): *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*. New York: Routledge, s. 225–246.

WODAK, Ruth a MEYER, Michael (2001): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE.

Summary

The text is aimed at the issue of power and its research in Czech political science, arguing that Czech research and general view of power is reduced to Weberian paradigm. This reduction is very significant as it prevents understanding power relations and exercising of power in the society as well as it prevents a critical discussion about diverse forms of power exercising in social practice. Opening of such a critical discussion in the Czech milieu is then the main goal of the text, secondary, the text could serve as a summarizing study suitable for student to familiarize with the term of power and its basic aspects. In order to do so, the text is divided into the three parts where the first part is dedicated to the Weberian concept of power, the second part contains the concept of governmentality, and the last one is an empirical one, containing the analysis of the Czech academic discourse regarding the approach to power.

The first part is constituted mainly of genealogy of the term of power in the work of Max Weber and other (modern) thinkers, for instance Robert Dahl or Talcott Parsons. These thinkers are important as they made a vital contribution to rooting of the Weberian concept in political science. Beside the work of Weber and mentioned modern thinkers, the genealogy also includes the ideas of the two classic thinkers (Thomas Hobbes and Niccoló Machiavelli) who have inspired Weber in formulation of his concept. Thomas Hobbes is represented by his idea of strong state whose authority is to be respected and every citizen should be subordinated to this authority. Machiavelli has then inspired Weber by his idea of government's instrumental exercising of power in the sense that political power can force people to obey its will. The reason for including this part to the text was to conceptualize the Weberian concept we are working with, and, furthermore, the genealogy itself is important for the Czech milieu as there no such text or conceptualization. The first part then continues with the critique of introduced Weberian concept, utilizing the ideas by Peter Bachrach and Morton Baratz (about non-decision making), Steven Lukes, Herbert Marcuse, Louis Althusser or Michel Foucault. The critical debate about the Weberian concept should demonstrate how the issue of power is deliberated abroad and what the Czech milieu has missed. Again, there is no Czech text where a similar conceptualization could be found. The critical debate ends in 1980's by introducing the Foucaultian concept of governmentality as still the most prominent approach to the research of power nowadays.

Michel Foucault and his governmentality is characterized in the second part of the text as an alternative to the Weberian notion. Governmentality is very famous concept abroad where there are numerous followers who are doing various theoretical and empirical researches about how the political power is exercised. Based on these researches, the specific subdiscipline called governmentality studies has emerged in social sciences. However, governmentality as an approach for analyzing the power is still underused in Czech milieu or it is not used at all. That is, again, the reason why was the introducing of governmentality included to the text although it is well known.

The last part of text is dedicated to the core of the text – to the analysis of Czech political science's discourse regarding power. In this light, the specific research design of a critical discourse analysis has been used in the text. The design is derived from the understanding of the term of discourse as an aggregate of ideas, stances, and views regarding the set issue. Discourse's participants then construct these aspects of the discourse but also the discourse influences the participants retrospectively. Foucault himself implies this understanding in *The Archaeology of Knowledge* but it has been furthermore worked up by Norman Fairclough or Teun van Dijk. Van Dijk then points out that there is an ideological dimension in every discourse and that there are moral entrepreneurs who are using their high social capital (credit) for persuasion of other participants. Nevertheless, the ideological dimension is pursued very limitedly in the text. Corpus of the analyzed discourse is constituted by the relevant political science's textual production regarding power as clear expression of mentioned ideas, stances, and views. The basic character of the discourse is then captured with the help of very limited metaphor analysis in the form of the concept of generative metaphors formulated by Donald Schön. The outcome of the analysis consists of three main points. First, the textual production regarding power in political science almost equals to zero, there is only one book about power and various approaches to the research of power, the rest of the production is comprised by university textbooks where the term of power is at least defined. These textbooks then define the discourse. Second, authors of the textbooks define power and its exercising solely (with some exceptions) on the basis of the Weberian concept. The discourse is then framed to the metaphor power as coercion. Third, as there is a clear framing of the discourse and one predominant concept, the discourse is influencing the participants in the sense that no research is conducted, academics do not produce texts that would provoke critical discussion, and students are learning clear uncritical definition of power. The influence of the discourse and retrospective (non-)construing of it by its participants points to the fact that there is a specific reproduction cycle.

Petr Krčál

Vztah instituce trestu a legitimacy: Od divadla krutosti k neoliberální revoluci

Abstract:

The following article focuses on the issue of the mutual relation between punishment and the legitimacy of political order. The objective of this article is to explain how state institutions can utilise the institution of punishment to strengthen their legitimacy. The article consists of two main parts. The first part introduces the institution of punishment and the mutual relation between punishment and the legitimacy of state institutions (or of political order in general). The second part focuses on the examples of penalties in the Czech Republic. The first one aims to the case of strengthen of legitimacy thru the exemplary punishment. The second aims to the case of commodification of victim. The last one focuses on possible weakening of legitimacy thru the illegitimate punishment.

Keywords: Crime, Legitimacy, Neoliberalism, Order, Prison, Punishment, State Apparatus

1. Úvodem

Cílem předkládaného textu je představit čtenáři vztah mezi institucí trestu a legitimitou aktuálního mocenského uspořádání společnosti. Studie je zaměřena primárně teoreticky a sestává ze dvou dílčích částí. První část je zaměřena na charakteristiku instituce trestu a na to, jakým způsobem může výběr výše trestu a jeho subjektů ovlivňovat legi-

timitu mocenského uspořádání společnosti. V následující části se prostřednictvím stručných příkladů z mocenské praxe v České republice snažím ilustrovat argumentaci předloženou v teoretické části práce.

V úvodní části textu považuji za vhodné blíže charakterizovat instituci trestu a aktéry, kteří disponují právem tresty udělovat. Při vymezování aktérů, kteří disponují právem na udělování trestů, lze vyjít z již klasické teorie Maxe Webera. Weber (1998, 247) tvrdí, že pouze stát disponuje právem na legitimní užití fyzického násilí. Vzhledem k tomu, že udělování trestů lze považovat za formu násilí, lze tuto definici překlomit a tvrdit, že stát je jediným aktérem, který má právo udělovat tresty. Stát je tedy entitou, která disponuje výsadním právem na produkci násilí (a tedy i trestu) (srov. Benjamin 1998, 54). To, že stát je jediným aktérem, který disponuje právem legitimně a legálně udělovat tresty, potvrzuje ve svém díle například filosof Michel Foucault (srov. Foucault 2000). Stát tak v tomto pojetí představuje jedinou legitimní formu autority a utváří systémy, které slouží ke kontrole zločinu (Cohen 2007, 104, 139). V tomto systému kontroly kriminality a udělování trestů vysvětlují státy své jednáním tím, že jednají v rámci obecného celospolečenského blaha (Cohen 2007, 203), a tím, že u občanů se předpokládá, že přijali zákony společnosti a mohou být na jejich základě potrestáni (Foucault 2000, 140). Z tohoto pohledu tedy můžeme stát nahlížet jako strukturu, která jedná za účelem ochrany a reprodukce sociální struktury (viz Clark a Dear 1984, 16) a jedním z nástrojů, které pro tyto účely státu slouží, je právě instituce trestu. Jedinou entitou, která může legitimně trestat, je tedy stát (srov. Bendle 1999, 51).

Po charakteristice aktéra, který disponuje jako jediný právem na udělování trestů, se v úvodní části textu blíže zastavím u samotného vymezení toho, co zahrnuje instituce trestu. Parafrází slov Michela Foucaulta je možné vnímat trest jako druhou stranu zákona, jako jakýsi „*podrážděný zákon*“ (Foucault 1996, 45). Proces trestání pak představuje jednak obranu společnosti před nežádoucím jednáním (srov. Foucault 2000, 141), a jednak posiluje platnost postulátu, že zákony jsou autorizovanou silou (srov. Trainor 2006, 767), jejichž silová složka se projevuje právě v podobě trestání. Kromě obrany společnosti má trest plnit i preventivní funkci, a to tím, že poskytne příklad pro ostatní možné pachatele (srov. Foucault 2009, 219). Tento příklad ale není spojen s určitou exemplárností trestu, ale s jeho nevyhnutelností (Foucault 2000, 40). Instituci trestu tedy lze označit za represivní moc, jež je přítomna v každé společnosti, a která pozorně potlačuje „[...] *neobvyklé způsoby chování*“ (Foucault 1999, 17). Na základě výše zmíněného se mohu přiklonit k tvrzení, že „*zákonu nebo souboru zákonů [...] se musí [subjekt] podřít, neboť jinak se dopouští chyb, jimiž se vystavuje trestu*“ (Foucault 2003, 42). Udělování trestů mimo jiné upozorňuje na existenci a platnost společenských norem, jelikož jejich tlak (reprezentovaný trestem) se projevuje ve chvíli, kdy jsou porušeny (srov. Bauman 2002, 32). Trest tak reprezentuje sankci, která je důsledkem takového jednání, které není v souladu s předem stanovenými pravidly (srov. Durkheim 1998, 58).

Po stručné charakteristice instituce trestu a stanovení aktéra, který disponuje právem trestat, se vrátím k bližšímu představení výzkumné otázky a záměru textu. V předloženém textu usiluji o představení toho, jakým způsobem může udělování trestů ovlivňovat legitimitu státních institucí (resp. daného politického řádu) v očích společnosti. Konkrétně to, jakým způsobem může skrze proces udělování trestů docházet ke snižování či naopak posilování legitimacy státních institucí, a jakým způsobem můžeme tyto procesy interpretovat. Než přejdu k samotnému jádru argumentace, považuji za důležité ve stručnosti zmínit problematiku legitimacy a následně vztah legitimacy a instituce trestu.

Analýzu vzájemné interakce státních orgánů, jejich legitimacy a instituce trestu jsem zvolil jako analytický rámec pro výzkum problematiky státu proto, že umožňuje rozkrýt procesy (re)produkce státní legitimacy. Příkladím se k tvrzení Pierra Bourdieu (1998, 77), že stát představuje „*fiktivní korpus*“ a používání pojmu stát jako analytické kategorie není vhodné, protože pojem *stát* a uvažování o tomto pojmu s sebou nese rizika toho, že na pojem *stát* budeme aplikovat takové kategorie myšlení, které jsou jím produkovány a v důsledku toho nedojdeme k určitému poznání (srov. Bourdieu 1998, 69). Z tohoto důvodu se posouvám na nižší analytickou úroveň a zabývám se vzájemným vztahem legitimacy státních orgánů a instituce trestu.

2. Problematika legitimacy

S ohledem na záměr textu a na argumentační systém, který předkládám, je nezbytné definovat, co je to legitimita, a proč je pro státní orgány (resp. daný politický řád) klíčové její získání a udržení. Nejstručněji a nejobecněji lze legitimitu vnímat jako souhlas občanů s daným politickým režimem a rozhodnutími, jež jsou tímto režimem produkovány. Jedná se tedy o vyjádření vůle jedinců k přijímání rozhodnutí státního aparátu (viz Barrow 1993, 25). Legitimita tak označuje funkční souhlas členů společnosti, jejím zdrojem je naplňování vůle jednotlivců, jejichž souhlas determinuje legitimitu státních orgánů (resp. daného politického řádu) (srov. Clark a Dear 1984, 164). V tomto významu, tedy jako tvrzení ospravedlňující existenci státních orgánů (resp. daného politického řádu) (srov. Clark a Dear 1984, 179), využívám pojem legitimita v celém textu.

Po operacionalizaci pojmu legitimita je dále důležité věnovat se ve stručnosti tomu, jakým způsobem mohou státní orgány legitimitu získat. Opět mohu vycházet z klasické Weberovy teorie. Weber (1998, 166) konstatuje, že legitimita může být garantována jednak niterně (na základě hodnotové racionality¹), a jednak jako garance

1) Tedy tím, že jedinci se ztotožňují s normami a hodnotami, které jsou prosazovány státními orgány.

očekávaných následků ze strany státních orgánů. Pro tento text je klíčové právě toto pojetí legitimacy jakožto naplňování očekávání společnosti ze strany státních orgánů. Zajištění legitimacy skrze očekávání² specifických následků (srov. Weber 1997, 55) lze vztáhnout na instituci trestu. Členové společnosti očekávají, že v případě, že dojde k porušení zákona, budou státní orgány na takovéto jednání reagovat tím, že za toto jednání udělí specifický trest. Udělení trestu se musí také řídit tím, že bude naplňovat specifická očekávání společnosti. Ve společnosti „západního typu“ je takovým očekáváním přirozeně to, že trest reflektuje *společensky ušlechtilé* hodnoty (srov. Cohen 2007, 250), tedy to, že kriminální justice není ke svému jednání motivována pomstou, ale pouze udělováním trestu (srov. Foucault 2000, 126). Dalším z těchto očekávání je pak to, že trest vychází z platného právního řádu společnosti. To lze potvrdit slovy Maxe Webera, že v současnosti je nejrozšířenější formou legitimacy víra v legalitu daných státních orgánů (viz Weber 1998, 170). V případě, že nebude ze strany státních orgánů docházet k naplňování toho, co od nich společnost očekává, hovoří Jürgen Habermas o krizi legitimacy. K této krizi dojde v případě, že státní orgány nejsou schopny naplňovat očekávání veřejnosti a nejsou schopny dostát nárokům, které samy na sebe kladou (viz Habermas 2000, 90).

Poslední otázkou, na kterou zbývá v této části poskytnout odpověď, je to, proč státní orgány usilují o získání a udržení legitimacy. Velmi stručnou odpověď poskytuje triviální tvrzení, že „každé [panství] usiluje o pěstování víry ve svoji legitimitu“ (Weber dle Habermas 2000, 123). S tímto samozřejmým konstatováním se ale nemůžeme na poli sociálních věd plně spokojit, a proto se pokusím předložit sadu argumentů osvětlujících to, proč vlastně každé panství usiluje o to, aby posilovalo víru ve svoji legitimitu. Weberův citát mohu rozvinout argumentací Clyde Barrowa, který se domnívá, že legitimizace politiky státních institucí spočívá ve formálních pravidlech a procedurách, jejichž zajišťováním ze strany těchto institucí dochází k tomu, že občané souhlasí se státními zákony, dodržují je a respektují rozhodnutí státních institucí (viz Barrow 1993, 108). Problematiku získání a udržení legitimacy lze ilustrovat na skutečnosti, že převládajícím prostředkem moci je získání souhlasu lidí (tedy legitimacy), a možnost s tímto souhlasem manipulovat (viz Mills 2008, 48). Pohledem širší konstruktivistické perspektivy mohu tvrdit, že státní orgány jsou produktem společenské činnosti a existují tak jako ideologické konstrukty (srov. Mitchell 2006, 169). Z tohoto pohledu takové instituce vyžadují svoji legitimizaci³ (srov. Berger a Luckmann 1999, 64). Funkcí této legitimizace je učinění institucionalizovaných objektivizací (v tomto případě státních institucí) věrohodnými (Berger a Luckmann 1999, 93). Teorií Petera Bergera a Thomase Luckmanna může být proces legitimizace vnímán jako vysvětlení institucionálního řádu „tím, že jeho objektivizací

zvaným významům přisuzuje kognitivní hodnotu“ (Berger a Luckmann 1999, 94), přičemž „politický řád je legitimizován odkazy na kosmický řád moci a spravedlnosti a politické role jsou legitimizovány jako reprezentace těchto kosmických zákonů“ (Berger a Luckmann 1999, 103–104). Mezi symboly legitimizace (v případě tohoto textu představuje takovýto symbol instituce trestu) a institucemi, jež usilují o získání nebo upevnění legitimacy existuje vztah, který určuje legitimitu těchto institucí (srov. Mills 2008, 44). Dalším důvodem, proč státní orgány usilují o upevňování své legitimacy v očích společnosti, je ta skutečnost, že státní orgány ve svých činnostech (navzdory deklaratorní neoliberální logice) expandují a zintenzivňují.⁴ Expanze a zvyšování intenzity státních činností logicky vyvolává i potřeby expanze jejich legitimizace (srov. Habermas 2000, 92). Tato expanze a zesilování intenzity státních orgánů je spojena s tím, že všechny státy si kladou za cíl samy sebe do nekonečna posilovat (srov. Foucault 2009, 58). (Re)produkce legitimacy je pak samozřejmě od této expanze odvozena. Legitimita umožňuje státním orgánům, aby předkládaly společnosti legitimní víze a principy jejich rozhodování (srov. Bourdieu 1989, 21).

V této části textu jsem se zaměřil na problematiku legitimacy. Nejprve jsem usiloval o charakterizování legitimacy, již můžeme velmi stručně označit za tvrzení ospravedlňující existenci státních orgánů (srov. Clark a Dear 1984, 179). Po vymezení legitimacy jsem se zabýval způsoby (re)produkce legitimacy a také tím, proč je pro státní orgány důležité to, aby v očích veřejnosti disponovaly legitimitou. V následující části textu se blíže zaměřím na vztah legitimacy a instituce trestu, a na to, jakým způsobem jsou tyto dva fenomény propojeny a jakým způsobem vstupují do vzájemné interakce.

3. Vztah instituce trestu a legitimacy státních institucí – od divadla krutosti přes zrod vězení k neoliberální revoluci

3.1. Divadlo krutosti a zrod vězení

Vzájemný vztah legitimacy státních orgánů (resp. politického řádu) a instituce trestu se v průběhu času měnil. S touto proměnou je spojena změna vnímání zločinů. Ve středověku a v raném novověku byl zločin chápán jednak jako útok na jeho oběť a jednak jako bezprostřední útok na osobu panovníka, jelikož zákony byly reprezentacemi panovníkovy vůle (srov. Foucault 2000, 87). S tímto vnímáním zločinu souvisel i způsob trestání. Trest se zaměřoval primárně na tělo jednotlivce a mohu tvrdit, že z tohoto pohledu bylo „v zájmu společnosti [...] exemplárně potrestat těžké, hanebné a hrdelní zločiny“ (Rousseau dle Foucault 2000, 79). Smyslem trestu (i v jeho nejkrutější podobě) bylo odstra-

2) Tato očekávání vycházejí z kulturního kontextu jednotlivých společností, v jejichž rámci jsou definována (srov. Ross 2000, 45).

3) Tedy vysvětlení a ospravedlnění jejich existence.

4) Tato expandující a více intenzivní činnost státních orgánů je samozřejmě intervencionistického charakteru (srov. Cohen 2011b, 239).

nit z jednání členů společnosti takové zvyky, jež mohly být pro společnost škodlivé (srov. Malthus 2002, 109). Proces trestání tvořil jakési divadlo krutosti a byl nejzjevnější součástí trestního procesu. Toto divadlo pak posilovalo legitimitu panovníka, jelikož bylo výrazem jeho moci.⁵ Právě to, že panovník mohl rozhodovat o životě a smrti, bylo jeho výsadním privilegiem a znakem jeho suverenity a nadřazenosti nad společností (srov. Agamben 1998, 55).

Od 19. století dochází k zásadní změně vnímání zločinů a trestů. Už před tím lze nalézt myslitele, kteří prosazovali změnu trestního systému, například Gabriel Bonnot de Mably tvrdil, že „*trest by měl zasáhnout spíš duši než tělo*“ (Mably dle Foucault 2000, 49). S tímto vnímáním trestu souvisí změna systému trestání.⁶ Tuto reformu instituce trestu lze shrnout tvrzením, že neusilovala o to trestat v menší míře, ale efektivněji. Efektivita trestu se přesunula od jeho exemplárnosti, intenzity a dramatickosti k jeho nevyhnutelnosti (Cohen 2007, 25–26). Nevyhnutelnost trestu může být kromě záruky efektivnosti trestu vnímána i jako určitý způsob prevence zločinnosti (viz Ruggiero 2006, 8). Počátek devatenáctého století je možné vnímat jako období *velkých uzavírání*,⁷ pro která je charakteristický velký rozmach totálních institucí⁸. Těchto totálních institucí existovalo široké spektrum a do každé z těchto institucí byly zavírány odlišné skupiny (například blázni, zločinci, nepracující, děti) (srov. Cohen 2007, 127). Toto uzavírání cílilo primárně na kategorie soudně postižitelných jedinců a těch, kteří byli označováni za ne-normální (Foucault 1994, 165). Takoví jedinci byli izolováni od zbytku společnosti primárně z toho důvodu, že nastavovali svým jednáním zrcadlo společnosti, a bylo je tedy

třeba izolovat proto, aby se v nich společnost nemohla poznat a potažmo inspirovat jejich jednáním⁹ (Foucault 1997, 78). Pro potřeby tohoto textu se budu držet pouze kategorie soudně postižitelných jedinců¹⁰ (tedy těch, kteří porušili zákon). V období tohoto velkého uzavírání dochází také k tomu, že se proměňuje i charakter trestů. Tresty by měly působit nápravně a dochází k tomu, že mizí trest v podobě divadel krutosti a trestání se stává nejkrytější¹¹ částí trestního procesu¹² (Foucault 2000, 39–40).

V tomto období také dochází ke zrodu instituce vězení¹³ a jejímu chápání tak, jak je chápána dodnes. Kvůli tomu, že se přestává využívat veřejného trestání a trestání prostřednictvím bolesti (srov. Cohen 2007, 17), je zrod instituce vězení vnímán jako jakési vítězství humanismu nad barbarstvím (Cohen 2007, 18). Instituce vězení představuje prostor, do kterého jsou umisťováni takoví jedinci, jejichž jednání se odchyluje od zákonného jednání a tato instituce „*má v rámci společnosti přesnou a vymezenou funkci*“ (Foucault 1996, 78). Nápravnou funkci trestu měly věznice naplňovat tím, že jejich prostřednictvím se vězni učí morálce a disciplíně a věznice slouží jako nástroj na (re)produkci hierarchie (srov. Cohen 2007, 23). Tohoto věznice dosahují zejména díky tomu, že představují architektonický symbol disciplinární společnosti (srov. Cohen a Taylor 2002, 7). Tato symbolika disciplinární společnosti je ve věznicích obsažena proto, že představují výhradní a nejčistší formu panoptického uspořádání prostoru a jedinců, kteří se v tomto prostoru nalézají (srov. Foucault 2000, 344; Cohen 2007, 26). Panoptikální moc, která je v těchto institucích uplatňována, vede jednak k minimalizaci nákladů při maximalizaci dohledu, a jednak tím, že míří přímo na těla odsouzených, napomáhá k vytváření disciplinovaných těl (srov. Foucault 2000, 282–288). Tato disciplinární moc je tedy cílena přímo na tělo odsouzených a k tomu využívá techniky dohlížení, normalizační sankce a panoptikální organizaci architektury

5) Při těchto divadlech krutosti mohlo na druhou stranu docházet i k tomu, že měla opačný efekt. Mohla tedy oslabovat suverénní moc panovníka a jeho legitimitu. Stávalo se, že při těchto divadlech krutosti se občas chovali přítomní diváci krutěji k zástupcům moci (popravčím apod.) než k samotným odsouzeným (viz Ruggiero 2006, 9). K tomu docházelo v případech, že byl popraven někdo, kdo dokázal způsobit na přítomné diváky, nebo v případech, že se poprava prodlužovala a divadlo krutosti přesáhlo mez, kterou byli přítomní ochotni tolerovat.

6) Tuto změnu v chápání trestu lze označit za první reformu trestního systému. Tato reforma vedla k masivnímu rozmachu instituce vězení a vězení tvořilo první (a nejdůležitější) instanci při řešení zločinnosti. Proběhla na přelomu osmnáctého a devatenáctého století. Zhruba od roku 1960 je možné hovořit o takzvané druhé reformě trestního systému. Přesouvá instituci vězení z první instance až na instanci poslední a začínají nastupovat alternativní tresty (viz Cohen 2007, 32–33). Po období neoliberální revoluce se opět začíná věznice přesouvat na úroveň první instance (viz dále v textu).

7) V originále *great incarcerations*.

8) Totální institucí je taková instituce, která omezuje svobodu jedince tím, že ho uzavírá a má absolutní kontrolu nad každým momentem v životě internovaného (srov. Goffman 1991).

9) Nebo tyto formy jednání alespoň schvalovat.

10) I přes to, že k období velkého uzavírání je důležité zmínit skutečnost, že v tomto období docházelo k uzavírání širokého spektra skupin. Zločinci byli uzavíráni do vězení, blázni nejdříve také do vězení a později do specializovaných špitálů, které ale neměly za cíl věnovat se léčbě šílenství, ale jeho izolaci (viz Foucault 1994, 105). Nepracující a žebráci byli uzavíráni do institucí, které je měly naučit pracovnímu habitu, a děti byly internovány ve školských zařízeních (srov. Foucault 2000).

11) Nejkrytější ve významu izolování jedinců a odklon od exponovaného trestání formou veřejné tortury a podobně. Další a stále zcela zjevnou formou trestání je vystavování veřejné stigmatizaci v podobě rámování trestaných jedinců jako veřejných nepřátel, nepřizpůsobivých a podobně.

12) Před tím byl proces trestání nejexponovanější částí trestního procesu.

13) Věznice samozřejmě existovaly před obdobím devatenáctého století, ale jejich role v procesu trestání byla odlišná od té role, kterou jim v tomto procesu přisuzujeme dnes.

věznic (viz Foucault 2005, 247). Utváření disciplinovaných těl vede k tomu, že tato těla naturalizují určitou etiku (srov. Bourdieu 2000, 28), jejímž prostřednictvím dochází k naplňování nápravné a výchovné funkce trestu.

Se zrodem této instituce je dále spojeno to, že základním operátorem trestání se stává čas. Věznice tedy kvantifikují trest skrze proměnlivou délku času. Tím, že věznice ubírají odsouzeným určitou vymezenou délku času, manifestují skutečnost, že zločinec svým jednáním poškodil společnost jako celek (Foucault 2000, 321). Vězení také slouží k manifestaci autority státu, který skrze ně rozhoduje o tom, kdo bude vyřazen ze společnosti a internován (Keller 2010, 113). Vězení tedy v současnosti představuje nejrozšířenější formu trestání. Vyjdeme-li z Weberova tvrzení, že nejrozšířenějším způsobem legitimizace daných institucí je víra v jejich legalitu (srov. Weber 1998, 170), lze konstatovat, že využívání instituce vězení představuje legitimní způsob trestání a napomáhá tak k upevňování legitimacy státních institucí (resp. politického řádu).

Trestání zločinů prostřednictvím využívání věznic může vést k (re)produkci legitimacy státních orgánů (resp. politického řádu) několika způsoby. Lze konstatovat, že zločinnost se vyskytuje v každé společnosti a lze ji z celospolečenského hlediska vnímat jako faktor, jenž se může podílet na rozvoji mravnosti společnosti a práva (srov. Durkheim 1969, 93 a 98). Toto tvrzení se může jevit poněkud triviální a je třeba ho blíže rozvést. V tomto pojetí je tedy zločinnost vnímána jako potenciálně prospěšná z celospolečenského hlediska. Jednak proto, že napomáhá rozvoji práva, a také proto, že posiluje pocit pospolitosti mezi zákonů dbalými¹⁴ členy společnosti (viz Ruggiero 2006, 47). Jak už bylo řečeno, zločin symbolizuje útok na společenské normy a hodnoty, dále samozřejmě může představovat útok na bezpečí, život či majetek spořádaných členů společnosti. Z tohoto pohledu zločinnost utváří specifický kapitál strachu, který může být státními institucemi proměněn v politický profit (srov. Bauman 2008, 21). Kapitál strachu je rozšiřován prostřednictvím hromadných sdělovacích prostředků, které šířením „strachu ze zločinu“ (Altheide 2002, 6) utváří to, že strach ze zločinu se stal jedním ze způsobů, kterým jedinci nahlíží na sociální realitu, a takto šířený kapitál napomáhá ke konstrukci sociálních identit¹⁵ (srov. Altheide 2002, 3, 9). S ohledem na skutečnost, že od státních institucí spořádaní členové společnosti očekávají to, že zajistí jejich bezpečnost a zabezpečí jejich majetek (Bauman 2004, 63), lze konstatovat, že když státní instituce bojují proti zločinnosti, naplňují tím specifická očekávání společnosti (viz Weber 1997, 55) a tím (re)produkují svoji legitimitu v očích veřejnosti.

Kromě toho, že státní orgány naplňují očekávání veřejnosti tím, že se staví do pozice těch, kteří bojují se zločinem, je možné identifikovat další způsob (respektive

prohloubit argumentaci týkající se předchozího způsobu), kterým posilují svoji legitimitu v očích veřejnosti. V tomto případě je možné se odrazit od klasické teorie Carla Schmitta, který tvrdí, že utváření dichotomie přítel versus nepřítel představuje kategorizaci, ze které mohou státní instituce odvozovat motivy pro své jednání (Schmitt 2007, 26). Utváření této dichotomie je umožněno identifikací přítele a nepřítele,¹⁶ přičemž tuto identifikaci umožňuje vymezování *přítele* ve vztahu k referenčnímu bodu *nepřítele*. Tato identifikace tedy vychází z kontrastu vůči referenčnímu bodu (srov. Eriksen 2007, 68). V případě, že zločin reprezentuje nepřítele, proti kterému se státní instituce svým jednáním vymezují, a zločin je nositelem potenciálního ohrožení zdraví nebo života spořádaných členů společnosti, tak tím, že se proti němu státní instituce postaví, konstruuje svůj obraz jakožto garantů bezpečnosti spořádaných občanů. To samozřejmě vede k upevňování jejich legitimacy v očích společnosti.

Další způsob, kterým mohou státní instituce posilovat svoji legitimitu prostřednictvím jejich vztahu ke zločinnosti, lze uvést tvrzením Charlese Wrighta Millse. Podle Millse jsou členové společnosti spokojeni, když sdílejí určitou soustavu hodnot a nepocitují jejich ohrožení. U těchto sdílených norem a hodnot očekávají to, že budou dodržovány ostatními členy společnosti (viz Mills 2008, 15, 33). Tento stav společnosti mohu označit za nomický. Jelikož zločin představuje útok na nomický řád, lze tvrdit, že tím, že státní orgány zasahují proti zločinnosti, se profilují i jako garanti nomického řádu. Nomický řád a život v nomickém světě je členy společnosti vyhledáván (Habermas 2000, 149). Tím, že se státní orgány staví na stranu řádu nomického, tak opět (re)produkují svoji legitimitu v očích společnosti. Ve všech případech, které jsem zde uvedl, disponují státní instituce právem legitimně využít násilí, jelikož jeho využití obhájí tím, že je namířeno proti kriminálnímu jednání (srov. Cohen 2011a, 182). Využití silového postupu je ze strany státních institucí legitimní také proto, že se jedná pouze o dočasné a kontrolované násilí, jež je v případě zajištění bezpečnosti a pořádku kompatibilní s demokratickými principy (viz Agamben 2005, 7).

3.2. Neoliberální revoluce

Výše v textu jsem hovořil o dvou reformách vnímání trestu, jeho aplikace a jeho vztahu k legitimitě. Od přijetí Washingtonského konsenzu je možné metaforicky hovořit o počátku neoliberální revoluce, která přetrvává do současnosti (srov. Cohen 2010, 388). Tuto neoliberální revoluci lze vnímat jako třetí reformu ve vnímání instituce trestu a jejího vztahu k legitimitě státních institucí (resp. politického řádu). Tuto metaforickou neoliberální revoluci je možné charakterizovat jako ideologickou ofenzivu, „která líčí veřejný sektor jako projev rigidity, jako archaismus a jako neúnosné břemeno, jež blokuje

14) V originále *law-abiding citizens*.

15) Například *spořádaný občan, zločinec a podobně*.

16) V tomto pojetí je *přítel* prezentován jednak *zákonu dbalými členy společnosti, a jednak státními institucemi*. *Nepřítel* je *logicky* reprezentován *nositeli kriminálního jednání*.

rozvoj iniciativy a tvorbu bohatství“ (Keller 2011, 18). Prostřednictvím neoliberální revoluce dochází k takzvané trojí transformaci státu. První transformace se týká komodifikace veřejných statků a s tím spojeného nárůstu finančního podhodnocování pracujících. Dále dochází k oslabování (a postupné destrukci) systémů sociálního zabezpečení. Státní aparát tedy místo systémových opatření cílících na snížení nezaměstnanosti přесouvá odpovědnost za zajištění obživy na jedince. Třetí transformací je stále posilování a rozšiřování penálního aparátu státu (Wacquant 2009b, 5). Dochází tedy k utváření takového státu, který omezuje své ekonomické a sociální funkce a v důsledku toho posiluje komplexnost a intenzitu své administrativy a represivní mašinérie (Clark a Dear 1984, 40). Zintenzivňování státních intervencí se projevuje ve zvyšování administrativní centralizace státních aparátů, rozšiřováním přímé intervence do výrobního procesu a již zmiňovaným posílením penálního aparátu a rozvojem dalších forem sociální kontroly (srov. Barrow 1993, 89). V průběhu neoliberální revoluce se tak společnost stala otevřenější kontrole (srov. Alexander 2010, 85).

V souladu s neoliberální logikou dochází k redefinici funkcí státu. Stát ustupuje z ekonomické a sociální sféry a nutnost omezení svých sociálních funkcí prosazuje prostřednictvím rozsáhlejších a masivnějších trestních zásahů (Bauman 2008, 52). Stát tedy přestává zajišťovat sociální služby a takto vzniklý deficit legitimacy a nejistotu svých občanů se snaží překonávat za pomoci mobilizace policie, soudů a věznic směrem k marginalizovaným skupinám (deklasovaným, viz dále v textu) (Keller 2010, 113). Neoliberální logika vychází z oddělení ekonomické a sociální oblasti a neoliberální *penální doxa* utváří vztah mezi sociálním prostředím a kriminálními činy (Wacquant 2009b, 8). Neoliberální logika předepisuje státům to, aby snižovaly oblasti poskytování sociálního zabezpečení nebo sociální pomoci. S tím jde ruku v ruce rozšiřování penálního sektoru států (srov. Wacquant 2009a, 3). To vede k utváření *liberálního paternalismu*, v jehož centru stojí právě penální aparát státu jakožto nástroj managementu chudoby (Wacquant 2009a, 3). Tento *liberálně paternalistický* režim je pak liberální směrem k vrchním vrstvám společnosti a paternalistický směrem k příjemcům sociální pomoci (srov. Wacquant 2001, 402). Díky neoliberální revoluci tak dochází ke kriminalizaci a penalizaci chudoby, což slouží jednak ke zvládnutí efektů neoliberální politiky, a jednak ke kompenzaci deficitu legitimacy, jenž je způsoben právě ústupem státu z ekonomického a sociálního pole (Wacquant 2001, 401–402). Kriminalizaci sociálně slabých jednotlivců a skupin lze vnímat jako nástroj sloužící ke snižování poptávky po sociální péči, kdy místo poskytování pomoci nastupuje provádění disciplinace (která samozřejmě neřeší příčiny toho, proč určité skupiny potřebují sociální pomoc) (srov. Keller 2007, 114). Společenské skupiny, na které je uplatňována paternalistická politika, je možné označit jako *deklasované* (viz např. Keller 2005).

Produkce *deklasovaných*, kriminalizace a penalizace chudoby je jedním ze základních produktů realizace neoliberálních reforem a vychází z neoliberální redukce

jedinců. Ti jsou vnímáni jako souhrn zdrojů¹⁷ a jejich hodnota je určena užitnou hodnotou jejich pracovní síly (Keller 2011, 72). Neoliberální společnost tedy vnímá jedince na základě jejich přínosu k produkci nadhodnoty a jako konzumenty. Měřítkem normality se tedy stává adaptace na konzumerismus. Sociálně slabí a nezaměstnaní jedinci jsou tedy vnímáni jako nekonzumenti a neproducenti, a z tohoto pohledu jsou tak vnímáni jako problematičtí (Bauman 2007, 33). Neoliberální percepci těchto skupin lze vyjádřit tvrzením Zygmunta Baumana, že „*chudí nejsou potřební, a proto jsou nechtění*“ (Bauman 2007, 34). Problematika chudoby je rámována jako problém práva a pořádku. Příslušnost k deklasovaným je vnímána jako výsledek porušení zákona, a z tohoto důvodu je na třídu deklasovaných uplatňováno primárně právo zakazování (například vyháněním z veřejných míst) (srov. Bauman 2007, 30, 34). Ze strany státních institucí tedy nedochází k boji proti chudobě, ale k boji proti chudým, a státní aparát tak neusiluje o redukci chudoby, ale o redukci viditelnosti chudých na veřejných prostranstvích (Wacquant 2009b, 59). Tento pohled na deklasované lze zdůraznit například tím, že současný ideologický diskurz „*zveličuje rozsah zneužívání sociálních dávek*“ (Keller 2005, 75), což lze ilustrovat na aktuálním případě reformy jejich poskytování, která proběhla v neoliberální režii exministra Jaromíra Drábka. Tato reforma je ukázkovým příkladem rozšiřování dohledu nad třídou deklasovaných skrze utváření *sociálního panoptikonu*,¹⁸ který je založen právě na zintenzivňování dohledu nad „problémovou“ populací ze strany státních orgánů (srov. Wacquant 2001, 407). Právě tato reorganizace sociální podpory do podoby nástroje dohledu a kontroly je jedním ze znaků rozšiřujícího se punitivního aparátu státních institucí (srov. Wacquant 2009b, 58).

Pro politiku utváření diskurzu nebezpečnosti deklasovaných jsou třeba určité skupiny („experti“, novináři, byrokraté atd.) a dále pak instituce, které tento diskurz (re)produkují (univerzity, vládní úřady atd.) (srov. např. Wacquant 2009b; Lupták 2011). Skrze tyto instituce je tedy utvářena percepce skupin deklasovaných, jako potenciálně nebezpečné skupiny (kvůli jejich možné kriminalitě), a problémy, které jsou s touto skupinou spojeny, jsou řešeny zvyšováním zájmu penálního sektoru místo snahy o jejich (re)integraci do společnosti (Bauman 2003, 43). S ohledem na to, že deklasovaní jsou nekonzumenty a neproducenty a nepřispívají tedy k produkci nadhodnoty, jsou vnímáni jako hrozba a balast neoliberálního „rozvoje“ (srov. Barrow 1993, 112). Deklasovaní jsou také vnímáni jako potenciální zdroj ohrožení legitimacy státu, jelikož díky své sociální vyloučenosti zpochybňují jeho racionalitu (srov. Clark a Dear 1984, 176).

Určité skupiny obyvatel (deklasovaní) jsou tedy vnímány jako potenciální zločinci a stávají se předměty zájmu politického a žurnalistického pole (Wacquant 2009b, 4), a tím, jak státní instituce v důsledku neoliberálních reforem ztrácí svoji legi-

17) V *neoliberálním slovníku označování pojmem lidský kapitál*.

18) V *originále social panopticism*.

timitu, se tento diskurz kriminality průběžně rozšiřuje (srov. Wacquant 2009a, 110). Skrze neoliberální myšlení a jeho snahu o komodifikaci sociálních vztahů dochází směrem k posunu k penálnímu státu. Tento posun lze dle Loïca Wacquanta charakterizovat tím, že „*ekonomická deregulace a zvyšování penální regulace jsou ruku v ruce*“ (Wacquant 2009a, 120), volná ruka trhu je v tomto pohledu doplňována železnou pěstí státu (Keller 2010, 112).

Z pohledu neoliberální revoluce a přijímání neoliberálních reforem dochází k tomu, že je koncept státu narušován a potřebuje tedy znovu nastolit svoji legitimitu a upevnit své postavení (Clark a Dear 1984, 59). Tvzení, že vězení představuje záložní zdroj legitimacy (Althusser 2006, 123) tedy ve státech, které prošly (procházejí) neoliberální revolucí, platí více než před touto modifikací jejich funkcí. Penální aparát v tomto pojetí plní pro stát tři prospěšné funkce. První je, že disciplinuje pracující třídu tím, že skrze trestání a sociální kontrolu zvyšuje potenciální náklady na přesun k šedé ekonomice. Dále neutralizuje a prostřednictvím vězení izoluje elementy, jež jsou pro státní aparát škodlivé. Poslední pro stát prospěšnou funkcí státního aparátu je skutečnost, že (re)produkuje státní autoritu a tím tak vyvažuje deficit legitimacy státních institucí, který je způsobený jeho stahováním ze sociální a ekonomické oblasti (Wacquant 2009b, 7).

Jak bylo řečeno výše v textu, v průběhu metaforických reforem trestu došlo ke změně jeho vnímání. Trest byl nejdříve vnímán jako odplata panovníka a společnosti a byl založen na exemplárnosti a exponovanosti. Toto vnímání se změnilo na vnímání trestu jako společenské reakce a obrany společnosti a byla přidána určitá výchovná a nápravná funkce trestu. Trestání se přesunulo z těla na duši a z exponovanosti do nejskrytější části trestního procesu. Toto vnímání přežilo i v průběhu třetí reformy, ale rozšířilo se spektrum zájmu penálních institucí. V průběhu této reformy se ale začalo upouštět od nápravné a výchovné funkce trestu, a logika komodifikace všeho se přenesla i do instituce vězení. Vězni se stali zbožím, které je třeba odbavit za vynaložení co nejnižších nákladů (Cohen 2010, 389). Komodifikaci trestání lze spatřovat i v tom, že věznice (respektive celý penální aparát) jsou stabilním zdrojem pracovních míst a daňových příjmů, a uvěznění tak představuje prosperující průmysl (Wacquant 2009a, 75–76). Tuto skutečnost ilustruje Loïc Wacquant na příkladu toho, že v roce 1995 představoval penální systém ve Spojených státech amerických čtvrtého největšího zaměstnavatele (Wacquant 2009a, 69) a počet osob internovaných ve věznicích by utvořil čtvrté největší město (Wacquant 2009b, 114).

V této části textu jsem usiloval o charakteristiku instituce trestu, o její proměny v průběhu tří metaforických reforem a o vysvětlení toho, jakým způsobem může instituce trestu ovlivňovat legitimitu státních institucí (resp. politického řádu). V následující části se pokusím předloženou argumentaci ve stručnosti ilustrovat na konkrétních příkladech z České republiky.

4. Exemplární trest, *homo sacer* a tykadla

Pro ilustraci toho, jakým způsobem může udělování trestů (re)produkovat legitimitu státních institucí, jsem zvolil tři odlišné příklady. Prvním příkladem je udělení trestů pro neonacistické útočníky v tzv. vítkovské kauze. Dalším příkladem je zastavení trestního stíhání Ivo Vlacha, který přešel ženu a způsobil její smrt. Posledním příkladem je pak kauza tzv. „tykadlového řidiče“ Roberta Smetany.

V dubnu 2009 se ve Vítkově odehrál rasisticky motivovaný útok, při němž čtyři neonacisté zaútočili zápalnými lahvemi na dům obývaný romskou rodinou. Výsledkem tohoto útoku bylo (mimo jiné) popálení dvouletého dítěte. Všem útočníkům byl vyměřen trest v rozmezí dvacet až dvaadvacet let. Prostřednictvím argumentace předložené v tomto textu lze dojít k následující interpretaci této kauzy. Lze tvrdit, že dopadením útočníků a udělením vysokých trestů odnětí svobody došlo k (re)produkci legitimacy státních institucí. Tento trestný čin vedl k ohrožení zdraví a majetku poškozených jedinců. Tím, že státní orgány dopadly a potrestaly viníky tohoto činu, naplnily specifické očekávání veřejnosti. Veřejnost od státních orgánů očekává to, že budou bránit jejich majetek a zajišťovat jejich bezpečnost (srov. Bauman 2004, 63). Tímto tedy došlo k tomu, že státní orgány vyslaly (skrze dopadení útočníků a jejich nekompromisní potrestání) společnosti vzkaz, že nebudou tolerovat ohrožování bezpečnosti a majetku jejich členů. Tento trestný čin lze dále interpretovat jako zpochybnění samotné autority státu. Jak bylo řečeno, jednalo se o násilný trestný čin, který ohrozil majetek a zdraví postižených. S ohledem na skutečnost, že právo na legitimní užití násilí náleží pouze státu (Weber 1998, 247) a může být vykonáváno pouze prostřednictvím specializované, centralizované a disciplinované skupiny (Bourdieu 1998, 75), lze konstatovat, že svým jednáním posílily státní instituce svoji autoritu, jelikož ta je autoritou pouze v případě, že není zpochybňována (srov. Trainor 2006, 773). Upevněním autority státních institucí v očích veřejnosti také vyslaly státní instituce signál, že jsou garanty nomického řádu, což je dalším z očekávání, jejichž naplňováním dochází k (re)produkci jejich legitimacy. Další interpretační linií, kterou lze nalézt v tomto příkladu, je skutečnost, že se státní orgány prostřednictvím svého jednání profilovaly jako ochránci demokratických hodnot, což opět (re)produkuje jejich legitimitu v očích veřejnosti. Útok na romskou rodinu ve Vítkově byl spáchán příslušníky pravicově-extremistické scény. Extremistickou scénu obecně lze vnímat jako antitezi demokracie a pravicový extremismus usiluje o institucionalizaci fundamentální nerovnosti jedinců, jež je založena na jejich původu, etnicitě nebo rase (srov. Mareš 2003, 22 nebo Fiala ed. 1998). Tím, že se státní instituce vymezily vůči projevům tohoto jednání, se profilovaly jako stoupenci hodnot demokratických. Dopad tohoto konání státních institucí a (re)produkční efekt tohoto jednání ve vztahu k jejich legitimitě byl umocňován prostřednictvím hromadných sdělovacích prostředků. Jednak tím, že neustále ukazovaly oběti tohoto trestného činu. Tím napomáhaly utvářet kapitál strachu, který je pro jednání státních institucí v tomto případě výhodný (srov.

Altheide 2002, 91). A jednak tím, že ze strany médií byla akcentována skutečnost, že obětí tohoto žhářského útoku bylo dvouleté dítě. Děti v roli obětí trestných činů jsou silným zdrojem kapitálu strachu a po státu je požadováno to, aby je chránil před zdroji ohrožení (Altheide 2002, 156, 173). Z tohoto pohledu je možné hromadné sdělovací prostředky označit za nástroje udržování symbolického řádu, které tím, že referují o událostech formou vybraných obrazů, dramatisují efekt svých sdělení (viz Bourdieu 2002, 12, 15).

Dalším příkladem je kauza náměstka olomouckého primátora Ivo Vlacha. Vlach způsobil v květnu 2012 dopravní nehodu, při které na přechodu pro chodce usmrtil ženu. Po té, co Vlach vyplatil odškodné pozůstalým ve výši 1,2 milionu Kč, došlo k zastavení jeho trestního stíhání. Optikou tohoto článku lze tuto skutečnost interpretovat následujícím způsobem. Jednak neoliberální logikou komodifikace všeho jako výraz komodifikace lidského života, který byl soudem ohodnocen na 1,2 milionu Kč. Svým rozhodnutím tak olomoucký okresní soud utváří v rámci společnosti kategorii jedinců, jež lze označit jako *homo sacer*.¹⁹ *Homo sacer* je takový jedinec, jehož poškození nebo zabití (jako v tomto případě) nevede k potrestání toho, kdo ho poškodil nebo zabil (Agamben 1998, 48). Ten, kdo zabije *homo sacer*, se tedy nevystavuje riziku toho, že bude souzen za zabití (Agamben 1998, 47). Giorgio Agamben hovoří o tom, že utváření kategorie *homo sacer* je výsadním privilegiem mocenské sféry (Agamben 1998, 53). S ohledem na skutečnost, že každá společnost vytváří kategorii *homo sacer* a rozhoduje o tom, kdo do ní patří (Agamben 1998, 81), tak tím, že soudní instituce rozhodla o zastavení trestního stíhání Ivo Vlacha, vyprodukovala kategorii *homo sacer* a aplikovala ji na oběť jeho činu. Cena za vytvoření a aplikaci této kategorie byla okresním soudem v Olomouci stanovena na 1,2 milionu Kč. Utváření těchto kategorií a jejich aplikace v rámci společnosti může (jako v tomto případě) mít delegitimizační účinek na konání státních institucí, jelikož je od nich očekáváno to, že na trestný čin budou reagovat skrze udělování trestů a ne skrze utváření kategorie *homo sacer*. Prostřednictvím tohoto příkladu lze opět ilustrovat vzájemnou propojenost instituce trestu a legitimacy státních institucí (resp. politického řádu). To, že v některých případech státní instituce rozhodnou o neudělení trestu,

tu, může způsobit oslabení jejich legitimacy v očích společnosti. Utváření kategorie *homo sacer* je jedním z těchto případů.

Poslední příklad, který se může jevit v kontextu předchozího příkladu paradoxním, a který je ilustrací toho, jak udělováním trestů mohou státní instituce svoji legitimitu snižovat, je kauza tzv. tykadlového řidiče Roberta Smetany. Robert Smetana byl obviněn z toho, že na volebních billboardech přikresloval politikům tykadla. Soud rozhodl o tom, že Smetana musí uhradit způsobenou škodu a nastoupit na veřejné prospěšné práce v rozsahu 100 hodin. Smetana uhradil způsobenou škodu, ale odmítl vykonávat prospěšné práce. Jako reakci na toto odmítnutí mu bylo soudem vyměřeno 100 dní odnětí svobody. Zde se zastavím a pokusím se předložit argumentaci směřující k tomu, že toto rozhodnutí státních institucí mělo delegitimizační dopad na jejich jednání. První linií je možné vést za využití předchozího příkladu. Na zabití člověka reagovaly státní instituce utvořením a aplikací kategorie *homo sacer* a kvantifikovaly hodnotu této kategorie (1,2 mil. Kč). Na odmítnutí poslušnosti jejich autoritě v případě Smetany reagovaly udělením trestu odnětí svobody. Pokud tyto příklady budeme nahlížet současně, tak v obou případech došlo k uhrazení vzniklé škody.²⁰ Paradox jednání státních institucí spočívá v tom, že jejich rozhodnutí tedy vysílají směrem ke společnosti signál, že život jedince je možné kvantifikovat a vyjádřit v penězích, ale v případě poškození politické propagandy nepostačí pouze kvantifikace vzniklé škody, ale je třeba i viníka potrestat. Pokud na tento příklad vztáhneme základní logiku trestu, tedy to, aby donutil viníka k tomu, aby respektoval právo, a odradil další potenciální zločince od páchání podobného činu (srov. Foucault 2000), tak lze konstatovat, že udělení tohoto trestu má naprosto opačný účinek (což se projevilo například v aktuální předvolební kampani ke krajským a senátním volbám, při které se objevil trend přimalovávání tykadla ve všech krajích ČR). Udělení trestu odnětí svobody za jednání, které má nulovou společenskou nebezpečnost, ale zpochybňuje politický systém jako celek (a je tedy potenciálně nebezpečné systému jako celku), lze tedy pohledem uděleného trestu a státních institucí vnímat jako manifestaci jejich superiority nad společností a jedinci, která se projevuje právě trestáním takového typu jednání (srov. Agamben 2005). Státní instituce nejsou schopny toto jednání legitimizovat a vždy, když je vznesen dotaz ohledně tohoto případu, tak argumentují pouze v linii legality tohoto trestu a ne jeho legitimacy.²¹ To svědčí o tom, že udělení tohoto trestu bylo pouze legálním, ale v žádném případě legitimním

19) Ohledně konceptu *homo sacer* a jeho aplikaci na tento konkrétní případ se zcela logicky otevírá prostor pro argumentační linii, podle které lze vyplacení odškodného vnímat jako formu trestu, jelikož uložení trestu odnětí svobody nepředstavuje jedinou formu trestání. Aplikaci konceptu *homo sacer* na tento příklad lze podpořit tvrzením, že vyplacení odškodného nepředstavuje způsob trestu, který postihne toho, kdo se tohoto činu dopustil, jelikož vyplacení tohoto odškodného nepředstavuje s ohledem na sociální postavení pachatele formu trestu. Dále proto, že vyplacení odškodného nereflektuje společenskou nebezpečnost tohoto činu. V poslední řadě lze aplikaci této koncepce osvětlit v kontextu posledního příkladu v této části textu.

20) Která v případě pomalovaných billboardů činila 50 000 Kč a v případě usmrcení člověka 1,2 milionu Kč.

21) Viz například vyjádření týkající se této kauzy ze strany prezidentských kandidátů Karla Schwarzenberga, Vladimíra Dlouhého a Jiřího Dienstbiera pronesené na debatě s těmito kandidáty konané 21. 11. 2012 na půdě FF ZČU v Plzni.

činem. Udělování trestů tedy nemusí vždy vést pouze k upevňování legitimacy státních institucí, ale může ústít i v její oslabování v očích společnosti.²²

Výše charakterizované příklady jsou samozřejmě zvoleny velmi selektivně a příkladů z české společnosti, na kterých by šel podrobně ilustrovat vzájemný vztah instituce trestu a legitimacy státních institucí (resp. politického řádu), by šla identifikovat celá řada.²³ Při výběru ilustračních příkladů jsem vycházel z toho, že všechny příklady byly dostatečně zmedializovány, a tedy rozšířeny směrem ke společnosti (srov. Závorská 2005), a z toho, že se jedná o aktuální příklady. Vybral jsem záměrně tři odlišné typy udělování trestů, jejichž prostřednictvím je, dle mého soudu, možné přiblížit vztah legitimacy a trestu. V prvním příkladu se jedná o udělení trestu za demonizované jednání, v druhém příkladu se jedná o problematiku neudělení trestu a vytváření kategorie legálně zabitelných jedinců. Poslední příklad ilustruje to, jak udělování paradoxních trestů může vést k oslabování legitimacy institucí, které tyto tresty udělily.

5. Závěrem

V předkládaném textu jsem se věnoval vzájemnému vztahu instituce trestu a legitimacy státních institucí (resp. politického řádu). Cílem tohoto textu bylo jednak charakterizovat změny ve vnímání instituce trestu a legitimacy státních institucí a politického řádu obecně. Trest byl nejdříve vnímán jako odplata panovníka, byl cílen primárně na těla odsouzených a byl založen na intenzitě a exponovanosti. S reformou trestů dochází k tomu, že se utváří specializovaná instituce trestání – věznice. V souladu s touto reformou se trest transformuje z veřejné manifestace krutosti na skrytý proces trestání. Odsouzení již nejsou drasticky popravováni na náměstích, ale trest se přesouvá za zdi věznic. V této podobě už nemá cílit primárně na tělo odsouzených, ale na jejich duši. V souvislosti s neoliberální revolucí pak dochází jednak k tomu, že se trestání komodifikuje. Odsouzení jsou tedy vnímáni jako zboží, které je třeba odbavit, což vede k tomu, že se upozaďují edukativní funkce instituce trestu. Dále dochází k tomu, že jsou uměle kriminalizovány určité skupiny v rámci společnosti a jejich jednání je následně penalizováno. Dále jsem se závěrečné části práce snažil o ilustraci vzájemného vztahu instituce trestu a legitimacy státních institucí a politického řádu obecně. Studii jsem se snažil ukotvit primárně v argumentační linii Michela Foucaulta a Loïca Wacquanta, a prostřed-

nictvím analýzy vztahu mezi legitimitou a trestem tak ilustrovat skutečnost, že při výzkumu problematiky státu může vztah mezi těmito fenomény sloužit jako využitelná analytická rovina. Hlavním cílem textu tedy nebylo dojít k nějaké nové úrovni poznání, ale spíše naznačit jednu z možných cest, kterými se dá při výzkumu státu ubírat.

Seznam zdrojů

AGAMBEN, Giorgio (1998): *Homo sacer. Sovereign power and bare life*. Stanford: Stanford university press.

AGAMBEN, Giorgio (2005): *State of exception*. Chicago: University of Chicago press.

ALEXANDER, Jeffrey (2010): Marxism and the spirit of socialism: cultural origins of anti-capitalism. *Thesis Eleven* 2/2010, s. 84–105.

ALTHEIDE, David L. (2002): *Creating Fear: News and construction of crisis*. New York: Aldine de Gruyter.

ALTHUSSER, Louis (2006): Ideology and ideological state apparatuses (notes towards an investigation). In: Gupta, Akhil a Sharma, Aradhana (eds.): *The anthropology of the state*. Malden: Blackwell Publishing, s. 86–111.

BARROW, Clyde W. (1993): *Critical theories of the state. Marxist, neo-marxist, post-marxist*. The University of Wisconsin Press.

BAUMAN, Zygmunt (2002): *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.

BAUMAN, Zygmunt (2004): *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá Fronta.

BAUMAN, Zygmunt (2007): Collateral casualties of consumerism. *Journal of consumer culture* 1/2004, s. 25–56.

BAUMAN, Zygmunt (2008): *Tekuté časy: Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia.

BENDLE, Mervyn F. (1999): The death of the sociology of deviance? *Journal of Sociology* 1/1999, s. 42–59.

BENJAMIN, Walter (1998): *Agesilaus Santander*. Praha: Herrmann&synové.

BERGER, Peter a LUCKMANN, Thomas (1999): *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno: CDK.

BOURDIEU, Pierre (1989): Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 1/1989, s. 14–25.

BOURDIEU, Pierre (1998): *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.

BOURDIEU, Pierre (2000): *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.

BOURDIEU, Pierre (2002): *O televizi*. Brno: Doplněk.

CLARK, Gordon, L. a DEAR, Michael (1984): *State apparatus. Structures and language of legitimacy*. Boston: Allen&Unwin.

COHEN, Stanley (2007): *Visions of social control. Crime punishment and classification*. Cambridge: Polity Press.

COHEN, Stanley (2010): Ideology? What ideology? *Criminology & criminal justice* 4/2010, s. 387–391.

COHEN, Stanley (2011a): *Folk devils and moral panics. The creation of the mods and rockers*. Oxon: Routledge.

22) Jako další příklad tohoto jednání může sloužit mediálně exponovaný soudní proces se členkami skupiny Pussy Riot (viz například Kalinič a Naxera 2012).

23) Dále například aktuální kauza Davida Ratha, kauza „atentátu“ na Václava Klause, kauza Víta Bárty a Jaroslava Škárky nebo kauza Anny Benešové odsouzené za korupční jednání, ale omilostněné Václavem Klausem a podobně.

COHEN, Stanley (2011b): Whose side were we on? The undeclared politics of moral panics theory. *Crime media culture* 3/2011, s. 237–243.

COHEN, Stanley a TAYLOR Laurie (2002): *Escape attempts. The theory and practice of resistance to everyday life*. London&New York: Routledge.

DURKHEIM, Émile (1969): *Pravidla sociologické metody*. Praha: Vysoká škola politická UV KSČ.

DURKHEIM, Émile (1998): *Sociologie a filosofie, sociologie a sociální vědy*. Praha: SLON.

ERIKSEN, Thomas H. (2007): *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě*. Praha: Triton.

FIALA, Petr (ed.) (1998): *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.

FOUCAULT, Michel (1994): *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Lido-vé Noviny.

FOUCAULT, Michel (1996): *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann&synové.

FOUCAULT, Michel (1997): *Psychologie a duševní nemoc*. Praha: Dauphin.

FOUCAULT, Michel (1999): *Dějiny sexuality I. Vůle k vědě*. Praha: Herrmann&synové.

FOUCAULT, Michel (2000): *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.

FOUCAULT, Michel (2003): *Dějiny sexuality II. Užívání slasti*. Praha: Herrmann&synové.

FOUCAULT, Michel (2005): *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia.

FOUCAULT, Michel (2009): *Zrození biopolitiky*. Brno: CDK.

GOFFMAN, Erving (1991): *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Limited: Penguin Books.

HABERMAS, Jürgen (2000): *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filosofia.

KALINIČ, Petr a NAXERA, Vladimír (2012): Pussy Riot aneb Svéráz ruských marginálů. *Mezinárodní politika* 10/2012, s. 31–34.

KELLER, Jan (2005): *Soumrak sociálního státu*. Praha: SLON.

KELLER, Jan (2007): *Teorie modernizace*. Praha: SLON.

KELLER, Jan (2010): *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: SLON.

KELLER, Jan (2011): *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: SLON.

LUPTÁK, Lubomír (2011): *Bezpečnostný diskurz v SR: Lokalizácia ne(o)liberálního vládnutia v postsocialistickom Barbaricu*. Nepublikovaná disertační práce. Plzeň: FF ZČU.

MALTHUS, Thomas R. (2002): *Esej o principu populace*. Brno: Zvláštní vydání.

MAREŠ, Miroslav (2003): *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Brno: Barrister&Principal.

MILLS, Charles W. (2008): *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.

MITCHELL, Timothy (2006): Society, economy, and the state effect. In: Gupta, Akhil a Sharma, Aradhana (eds.): *The anthropology of the state*. Malden: Blackwell Publishing, s. 169–186.

ROSS, Howard M. (2000): Culture and identity in comparative political analysis. In: Crothers, Lane a Lockhart, Charles (eds.): *Culture and politics: A reader*. New York: St. Martin's Press, s. 39–70.

RUGGIERO, Vincenzo (2006): *Understanding political violence: A criminological analysis*. New York: Open university press.

SCHMITT, Carl (2007): *Pojem politična*. Brno: CDK.

TRAINOR, Brian, T. (2006): The state as the mystical foundation of authority. *Philosophy & Social Criticism* 6/2006, s. 767–779.

WACQUANT, Loïc (2001): The penalisation of poverty and the rise of neo-liberalism. *European journal of criminal policy and research* 4/2001, s. 401–412.

WACQUANT, Loïc (2009a): *Prisons of poverty*. Minneapolis: University of Minnesota press.

WACQUANT, Loïc (2009b): *Punishing the poor. The neoliberal government of social insecurity*. Durham: Duke university press.

WEBER, Max (1997): *Autorita, etika, společnost*. Praha: Mladá Fronta.

WEBER, Max (1998): *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.

ZÁVRSKÁ, Vladislava (2005): *Teoretická východiska teorií účinků masové komunikace*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Summary

This article, which is primarily theoretically oriented, attempts to introduce the mutual relation between the institution of punishment and the legitimacy of state institutions. Firstly, the author focuses on the definition of the particular actors that are authorised to order punishment for the expressions of certain behaviour. State is currently the only actor, which has the right to legitimately and legally order punishment. Then the author is concerned with the characteristics of the institution of punishment. Once the institution of punishment and the actor that has the right to order it are characterised, the author focuses on the mutual relation between punishment and legitimacy. In this part of the article, the author first focuses on both the definition of legitimacy and on why it is key for state institutions to make sure the public thinks they are legitimate. The mutual relation of punishment and legitimacy can be divided into three periods, within which the issue is perceived in different ways. Initially, punishment was understood to be a revenge of the ruler. This was reflected in its form – punishment consisted of a public manifestation of ferocity. However, this perception of punishment changed at the end of the 18th century. Punishment was no longer perceived as a revenge of the ruler but it was understood to be a defence of the society against potentially risky behaviour. Prisons, as specialised institutions of punishment, came about. Punishment was no longer merely aimed at the body of the punished but it was also supposed to affect their soul. The punishment itself became a hidden part of the punishment process. After the neo-liberal revolution, another change in the perception of the institution of punishment took place. Punishment was commodified and convicts were perceived as good, which obviously led to the weakening of the educational functions of punishment. Moreover, the behaviour of certain groups within the society was criminalised and

subsequently penalised. A brief illustrative part follows after the first, theoretical part of the article. In this part, the author attempts to illustrate the mutual relation of the institution of punishment and the legitimacy of state institution with three chosen examples from the Czech environment. The first example is to introduce the way in which state institutions can strengthen their legitimacy by ordering punishment for demonised behaviour. In contrast, the second example attempts to illustrate the way in which the fact that punishment was not ordered can weaken the legitimacy of state institutions. The objective of this article is to attempt to illustrate the possible ways of analysis of punishment and legitimacy as the analytical level of the research of the phenomenon of state.

Lubomír Lupták a Petra Lupták Burzová

Mečiar, Fico a charizmatické panstvo

„Chtěl jsem tím jenom říct, strážnice, že mladý Karotka má krísma. Celý pytel krísma.“

„Krísma?“

„Plné pytle.“

„... má ten svůj meč a mateřský znamínko v podobě královský koruny a no...

Prostě každéj ví, že je král. A má to svůj krísma.“

Charisma, pomyslel si Elánus. Ó ano. Karotka skutečně měl charisma.

On působil, že to lidem v hlavách fungovalo úplně jinak.

Dokázal by přesvědčit útočícího leoparda, aby se vzdal, odevzdal zuby a drápy a šel dělat něco užitečného pro společnost.

To by bylo něco, co by teprve poplašilo staré dámy!

Terry Pratchett (1997 a 1999)

Abstract:

This article deals with Max Weber's notion of charismatic domination and its applicability in the analysis of political development in postsocialist Slovakia. First it introduces the concept, as well as its role in Weber's philosophy of history and its function in his explanations of cultural change. To test and illustrate the analytic value of the concept, it is applied to

interpret the rise of two postsocialist political leaders, Vladimír Mečiar and Robert Fico, with a special focus on the integrative and transformative functions charismatic domination fulfills in the context of political transition, the role it plays in the establishment and negotiation of a new moral and political order and in overcoming the inherent exclusionary tendencies of a revolutionary discourse, as well as the role it seems to play in ordinary political life within a modern, legal system of domination.

Keywords: Charisma, Domination, Postsocialism, Change, Legitimacy, Power Relations

1. Úvod

Weberove tri typy panstva patria spoločne s protestantskou etikou pravdepodobne medzi najznámejšie z jeho konceptov. Zanechali citelnú stopu nielen v diskurzoch jednotlivých spoločenskovedných disciplín, ale prenikli hlboko do laického jazyka a povedomia. Dvojnásobne to platí pre Weberom znova oživené slovo charizma a jeho prenos zo sveta náboženskej praxe raného kresťanstva do sveta modernej politickej praxe (porov. Potts 2009, 2–5, 116–119). Navzdory tejto citeľnej stope sa ale v bohatej literatúre venovanej interpretácii ponovembrového vývoja v kontexte Slovenskej republiky so systematickým využitím týchto konceptov príliš často nestretneme. V nasledujúcom texte by sme sa preto radi venovali možnostiam, ktoré poskytuje Weberov koncept charizmatického panstva (*charismatische Herrschaft*) vo svetle neskorších reinterpretácií a rekontextualizácií, pri vysvetľovaní zvláštností politického vývoja v postsocialistickom kontexte. Učiníme tak na príklade dvoch vedúcich politikov, ktorí sa v období deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia a v prvej dekáde storočia dvadsiateho prvého vystriedali na poste dominujúcich charizmatických lídrov a strhli na seba pozornosť analytikov populizmu (Mesežnikov 1996, Haughton 2001, 2002), nacionalizmu (Hilde 1999, Henderson 1998, 2002), nacionalistického populizmu (Carpenter 1997, Mesežnikov a Gyárfášová 2008), personalizovanej politiky (Mesežnikov a Gyárfášová 2008, Szomolányi 2003), politiky identity (Appel a Gould 2009) a mnohých ďalších: Vladimíra Mečiara a Roberta Fica. Často zmieňované paralely medzi enormnou popularitou Vladimíra Mečiara a Roberta Fica, vysokou volebnou podporou ich politických strán, ich výnimočným symbolickým i praktickým (vodcovským) statusom v rámci týchto strán alebo (obvykle derogatívne mienené) zdôrazňovanie ich ideologickej blízkosti (porov. napríklad Mesežnikov a Gyárfášová 2008) zakladajú spoločne s trendom postupného prelievania voličskej podpory od Hnutia za demokratické Slovensko (HZDS) ku Smeru-SD dobrý dôvod na úvahy o charizmatickom komponente slovenského postsocialistického systému vládnutia a o dôvodoch, ktoré podkladajú vystriedanie jedného charizmatika tým druhým. Berúc do úvahy nedávnu argumentáciu Johna Breuillyho (2011, 479) týkajúcu sa nutnosti rozlíšiť medzi dvoma špecifickými podobami charizmatického panstva – moder-

nou a predmodernou, sa budeme snažiť Weberove koncepty znova premyslieť s dôrazom na možnosti a limity ich využitia v modernom (postsocialistickom) kontexte, a to pri súbežnom zachovaní ich pozície v rámci weberovskej filozofie histórie.

Postupovať budeme od predstavenia Weberovho konceptu legitímneho panstva a špecificky panstva charizmatického, s dôrazom na zvláštnosti postavenia tohto konceptu v rámci Weberovho výkladu mocenskej a kultúrnej zmeny. Súbežne s týmto predstavením sa budeme snažiť priebežne dokumentovať analytickú užitočnosť konceptu charizmatického panstva pri interpretácii špecifik vývoja situácie v politickom priestore postsocialistickej Slovenskej republiky (nevyhnutne selektívnou a anekdotickou) aplikáciou na tento kontext. Budeme pritom klásť dôraz na:

1. funkcie charizmy ako mechanizmu vyjednávania kultúrnej a politickej transformácie;
2. logiku procesu postupného nástupu politikov čerpajúcich zo sociálnej validácie svojej charizmy a vymedzujúcich sa voči aktuálne existujúcemu kontextu legálneho panstva;
3. rolu verejných udalostí a komunitných rituálov pri sociálnej (in)validácii charizmy a spätne na rolu takejto sociálnej (in)validácie charizmy pri prehľbovaní sociálnej integrácie alebo polarizácie.
4. ekonomické a symbolické funkcie, ktoré charizmatické panstvo plní v období demokratickej tranzície a jej trvalú prítomnosť a neodlučnú spojitosť s existujúcim systémom legálneho panstva;
5. na proces rutinizácie a/alebo straty charizmy a na úspešné vyjednanie nového, kvalitatívne odlišného charizmatického vzťahu u jeho prípadného „nástupcu“.

Ciele nášho textu sú dvojaké. Na jednej strane je tu naša snaha otestovať interpretačné možnosti, ktoré poskytuje klasická sociálna teória a špecificky Weberova politická a historická sociológia a snaha nanovo a vo viac-menej nových výskumných kontextoch premyslieť niektoré analytické nástroje, ktoré weberovská tradícia sociálnej analýzy ponúka. Na strane druhej chceme toto premýšľanie využiť pri snahe o doplnenie interpretácií ponovembrového politického vývoja v Slovenskej republike a sprostredkovane i v podobných postsocialistických kontextoch.

2. Ideálne typy panstva ako Weberov mechanizmus vysvetlenia fungovania a vývoja mocenských vzťahov

Najkomplexnejší výklad ideálnych typov panstva obohatený o empirické ilustrácie môžeme nájsť vo Weberovej najrozsiahlejšej posmrtno vydanéj práci *Wirtschaft und Gesellschaft* (1978), a to v niekoľkých viac-menej samostatných celkoch (najmä 1978, 212–299 a 753–895, 941–1210), ktoré vznikali postupne v rôznych obdobiach jeho života (porov. Potts 2009, 117, Breuilly 2011, 479). Tieto tri ideálne typy predstavujú na jednej strane

základné stavebné kamene jeho sociológie mocenských vzťahov a na strane druhej kľúčové nástroje pre dialektický výklad dejinného vývoja a vysvetlenie priebehu politických zmien. Pozícia charizmatického panstva je pritom vo vzťahu k ostatným dvom typom veľmi špecifická: kým panstvo tradičné (*traditionale Herrschaft*) a panstvo legálne (*legale Herrschaft*) predstavujú pre Weberov výklad dejinného vývoja dva základné typy dominujúce najrozsiahlejším obdobiam histórie, charizmatické panstvo slúži ako transformačný mechanizmus, ako vektor zmeny umožňujúci prekonanie starých a nastolenie nových foriem tradičného panstva, umožňujúci prechod z tradičného na legálne panstvo, prípadne vyjednanie nových obsahov pre jedno alebo druhé panstvo.

Max Weber vo svojich troch ideálnych typoch panstva buduje transhistorický analytický aparát, v ktorom stavia do kontrastu procesy reprodukcie sociálnych inštitúcií čerpajúce z ich účinnej empirickej platnosti danej systémom legálneho alebo tradičného panstva, a procesy ich narušenia „*explozívnu novotou*“ prichádzajúcou s panstvom charizmatickým (Shils 1965, 199). V rámci Weberovho kreatívneho dialógu a vymedzovania sa voči Marxovej sociálnej teórii, ktoré sú zreteľné naprieč celým jeho dielom¹, môžeme jeho výklad chápať ako alternatívny (alebo skôr komplementárny) k marxistickému ekonomickému determinizmu a Marxovej filozofii histórie – ako pokus o doplnenie Marxovho monokauzálného „*ekonomického materializmu politickým a vojenským materializmom*“ (Weber, Gerth a Mills eds. 1946, 47) s výrazným dôrazom na symbolické a relačné rozmery všetkých troch. Svoje ideálne typy ale nepredstavuje ako stupne vývoja, ktoré by vytvárali akési lineárne naratívum progresu od „iracionálneho“ charizmatického panstva cez „poloracionálne“ tradičné k „racionálnej“ legálnej forme: „[...] *charizmatické panstvo nie je v žiadnom prípade obmedzená na primitívne štádia vývoja a tri základné typy panstva nemôžu byť usporiadané do jednoduchej evolučnej línie: v skutočnosti sa zjavujú pospolu v tých najpestrejších kombináciách. Je však údelom charizmy ustupovať s vývojom permanentných inštitucionálnych štruktúr*“ (Weber 1978, 1133).

Charizmatické panstvo je v kontexte Weberovej sociálnej teórie a sociológie mocenských vzťahov kľúčovým nástrojom pre uchopenie dynamiky zmeny a základom jeho implicitnej „sociológie inovácie“ (Bendix dle Friedland 1964, 19) – čo by malo zvyšovať potenciálnu analytickú užitočnosť tohto konceptu pri snahách o vysvetlenie akéhokoľvek kontextu politickej tranzície. Weberove nahliadanie na priebeh a príčiny zmeny sa pochopiteľne priamo odvíja od jeho chápania mocenských vzťahov. Ak moc pre neho znamená „*pravdepodobnosť, že jeden aktér v rámci sociálneho vzťahu dokáže presadiť svoju vôľu navzdory odporu, bez ohľadu na to, z čoho táto pravdepodobnosť vyplýva*“ (Weber

1978, 53), a panstvo zasa „*pravdepodobnosť, že daná skupina osôb poslúchne príkaz s daným špecifickým obsahom*“ (Weber 1978, 53), obracia sa analytická pozornosť k dôvodom, ktoré schopnosť daného aktéra presadiť svoju vôľu a ochotu iných aktérov poslúchnuť príkazy ovplyvňujú. Motívy pre uposlúchnutie príkazu zo strany tých, ktorí príkaz dostali, môžu byť rôznorodé: okrem „*strachu a nádeje (strachu z pomsty magických síl alebo držiteľa moci, nádeje v odmenu na tomto alebo na onom svete)*“ (Weber 1994, 312) je tu celé spektrum motívov „*od jednoduchej habituácie po najčistejšie racionálne kalkulácie výhody*“ (Weber 1978, 212), ale platí, že každá forma panstva „*implikuje aspoň minimálnu mieru dobrovoľného podriadenia sa, teda záujem (založený na skrytých motívoch alebo skutočnej akceptácii)*“ (Weber 1978, 212, zvýraznenie pôvodné) na vykonaní príkazu. Zacieľenie pozornosti na motívy poslušnosti a nahliadanie na mocenský vzťah ako na vzťah založený na (aspoň minimálnej) spolupráci podriadenej strany na vlastnom podriadení determinuje vymedzenie troch typov panstva práve na základe možných mechanizmov produkcie tejto dobrovoľnej spolupráce (legitimity panstva) tých, ktorí sú ovládaní, na ich vlastnom podriadenom údele. Mechanizmy produkcie legitimacy sú založené na troch súboroch dôvodov pre (dobrovoľné) podriadenie sa nadvláde:

- „1. *Racionálne dôvody – spočívajúce vo viere v legálnosť nastolených pravidiel a v právo tých, ktorí na základe týchto pravidiel zastávajú mocenské pozície, vydávať príkazy (legálne panstvo).*
2. *Tradičné dôvody – spočívajúce na zavedenej viere v posvätnosť pradávných tradícií a v legitimitu tých, ktorí vykonávajú panstvo na základe týchto tradícií (tradičné panstvo).*
3. *Charizmatické dôvody – spočívajúce na oddanosti výnimočnej svätosti, heroizmu alebo exemplárnemu charakteru individuálnej osoby a normatívnym vzorcom alebo poriadku, ktoré táto osoba odhaľuje alebo nastoľuje (charizmatické panstvo)*“ (Weber 1978, 215).

V prípade legálneho panstva teda dobrovoľné podriadenie sa príkazom vyplýva z presvedčenia o legalite mocenského statusu tých, ktorí príkazy vydávajú. Toto presvedčenie sa odvíja od akceptácie formalizovaného, neosobného systému pravidiel: poslušnosť je motivovaná lojalitou k tomuto systému, nie k osobe, ktorá v rámci systému vykonáva moc. U tradičného panstva sa poslušnosť odvíja od presvedčenia o správnosti mocenského statusu toho, kto vydáva príkazy. Toto presvedčenie je zasa posvätené odkazom na autoritu minulosti vyjadrenú v tradícii: poslušnosť tu čerpá zo vzťahu „*osobnej lojality fungujúcej v rámci zavedených povinností*“ (Weber 1978, 215). Panstvo charizmatické sa naproti tomu odvíja od čistého a priameho vzťahu osobnej lojality založeného na dôvere v schopnosti alebo vlastnosti človeka na druhom konci mocenského vzťahu, na predstave o tom, že daný jednotlivec bude schopný „*spektakulárneho, výnimočného a disruptívneho výkonu*“ mocenskej autority (Shils 1965, 199). Už z vlastnej podstaty bude teda charizmatické panstvo operovať aspoň čiastočne mimo zavedeného systému pravidiel, bez ohľadu na to, či ide o pravidlá diktované tradíciou alebo formalizovaným systémom

1) Pozri napríklad Weber a Dreijmanis (eds. 2008), Gerthov a Millsov výklad vzťahu Webera k Marxovmu dielu (Weber, Gerth a Mills eds. 1946, 46–51) alebo Rothov úvod k Weber (1978: LXIX–LXXIII).

práva – a v tom spočíva jej programovo revolučný, zmenu stimulujúci (a zmenou stimulovaný) charakter.

3. Charizmatické panstvo v modernom kontexte

Keď sa však vrátime k Breuillyho (2010) argumentu, ktorý sme spomínali v úvode tohto textu, že je potrebné rozlíšiť medzi predmodernými a modernými formami charizmatického panstva, otvára sa otázka, ako sa charizmatické panstvo v týchto kontextoch vlastne líši a v čom spočívajú jeho špecifiká v situáciách, kedy sa vymedzuje proti a prináša zmenu do jasne moderného kontextu (v ktorom dominuje legálna forma panstva). V tradičných spoločnostiach charizmatický vodca môže čerpať zo zdieľaných „*predstav o transcendentnej moci existujúcej mimo tento svet*“ (Breuilly 2010, 492), teda spravidla zo sveta predstáv náboženských. U spoločnosti modernej zasa charizmatické panstvo čerpá primárne z povedomia o pomyselnom (národnom) spoločenstve a prejavuje sa (najmä) v čase, kedy je autorita moderných mocenských inštitúcií podrytá krízou (Breuilly 2010, 492). Nástup charizmy v takejto situácii potom umožňuje prekonanie zdanlivého rozporu medzi charizmou a byrokraciou a znamená možnosť zmeny alebo zmocnenia sa byrokratického mocenského aparátu (porov. Shils 1965, 199) a jeho využitie na reprodukciu či znásobenie vodcovej charizmy (Shils 1965, 199). Charizma sa ako element zachycujúci dynamiku vyvíjajúceho sa systému objavuje na všetkých úrovniach legálneho panstva, nielen v osobe charizmatického vodcu, ale vo figúrach úradníckych „inovátorov“ prichádzajúcich do konfliktu s „filištíncami“ (Thomas cit. dle Shils 1965, 199, porov. tiež Crozier 2010, 201), ako prvok neustále oživujúci pnutie medzi byrokratickou rutinou a nutnosťou prispôbovať sa meniacim sa podmienkam.

Argumenty týkajúce sa nových a modernizujúcich sa štátov v postkoloniálnych kontextoch, ktoré prezentovala (väčšinou) v teórii modernizácie ukotvená tradícia analytikov pôsobiaca v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia (najmä Shils 1958a, 1958b, 1965, alebo Oommen 1967), sa spravidla týkajú niekoľkých kľúčových sociálnych funkcií charizmatického panstva. Prvá je úloha, ktorú charizma hrá (alebo naopak nehrá, Ake 1966) pri politickej integrácii modernizujúcich sa spoločností, ďalej úloha delegitimizácie alebo opätovného vyjednávania podoby „tradičných“ spôsobov produkcie legitimacy a nakoniec jej rola pri nastoľovaní „moderných“ mechanizmov správy v prechodnom charizmatickom období. Berúc do úvahy postrehy o analyticky využiteľných paralelách medzi situáciou postsocialistickou a postkoloniálnou (pozri napríklad Verdery 2002 alebo Chari a Verdery 2009), môžeme predpokladať, že charizmatické panstvo bude plniť integratívne, delegitimizačné a modernizačné funkcie i v postsocialistickom kontexte. Keď sa v tomto zmysle pozrieme na to, ako sa v dostupnej literatúre zvykne vykladať nástup charizmy na slovenskú politickú scénu, zistíme, že jednoznačne dominujú sekuritizujúce alebo moralizujúce naratíva, v ktorých je vláda

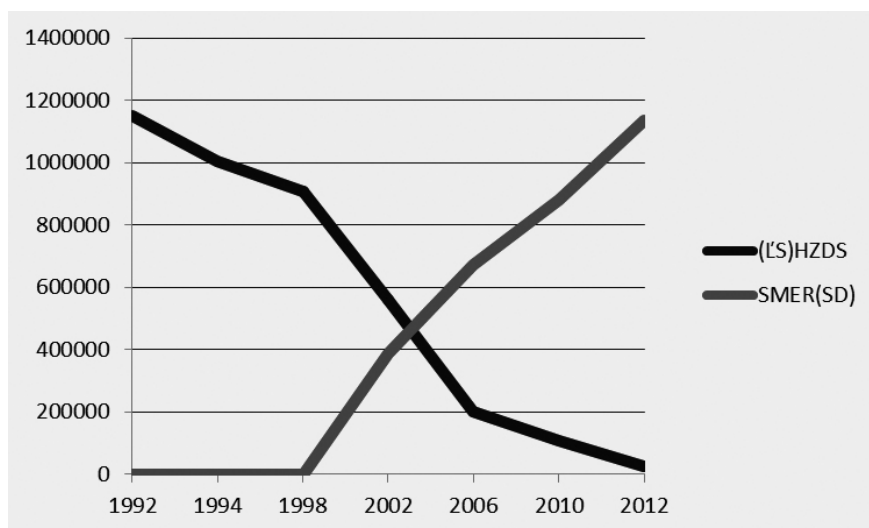
oboch zmieňovaných politikov (aj keď viac Mečiara než Fica) analyzovaná prakticky výhradne ako prekážka špecifického („západného“) spôsobu modernizácie s početnými poukazmi na korupciu, protiústavné kroky či zločiny pripisované ich režimom (v úvode zmieňované publikácie z Inštitútu pre verejné otázky sú v tomto ohľade dostatočne reprezentatívne). Centrom záujmu je teda proces modernizácie a záujem analytikov o jeho priebeh jedným partikulárnym smerom a spôsobom. Veľmi zriedka sa však už môžeme stretnúť s analýzou z hľadiska funkcií, ktoré charizmatici plnili pri prekonávaní rozkladu starých systémov hodnôt v období tranzície, z hľadiska pocitu príslušnosti k vyššiemu celku, ktorý umožnil prežívať tým, ktorých diskurz revolúcie alebo rozkvet predátorského postsocialistického kapitalizmu zo spoločenstva vylúčil (ako vzácnu výnimku z tohto pravidla pozri Burzová 2012).

Ako presne sa ale politik čerpajúci podporu pre svoj vzostup zo sociálnej validácie svojej charizmy dokáže presadiť voči existujúcemu administratívemu a politickému (a nepochybne modernému) kontextu v rámci postsocialistickej tranzície? Navzdory symbolickému odmietnutiu starého režimu a rituálnemu zdôrazňovaniu porevolučnej zmeny a odlišnosti „nového poriadku“, politicko-administratívny priestor nezostáva prázdny, mechanizmy správy pokračujú vo viac-menej neprerušenej činnosti, politická aréna sa zaplňa pomerne rýchlo vysokým počtom subjektov snažiacich sa využiť pluralitný charakter novo nastoleného systému. Breuilly na príklade Weimarskej republiky vymedzuje tri základné kroky, v rámci ktorých sa deje nástup charizmatického panstva ako revolučnej sily vymedzujúcej sa proti kontextu fungujúceho (hoci rôznym formám krízy a rozkladu čeliaceho) systému panstva legálneho: sekta, strana a masové hnutie (Breuilly 2012, 490). Na počiatku sa teda kryštalizuje frakcia tvorená charizmatickým vodcom a úzkym kruhom jeho nasledovníkov, a založená na pevnej viere vo vodcovu víziu nového poriadku a v jeho schopnosť presadiť ho v konkurencii ostatných aktérov. V druhej fáze prebieha inštitucionalizácia charizmatického jadra do podoby strany a utilizácia jej administratívneho a komunikačného aparátu pri snahe o mobilizáciu širokej masovej podpory, ktorá znamená prechod do tretej fázy, masového hnutia.

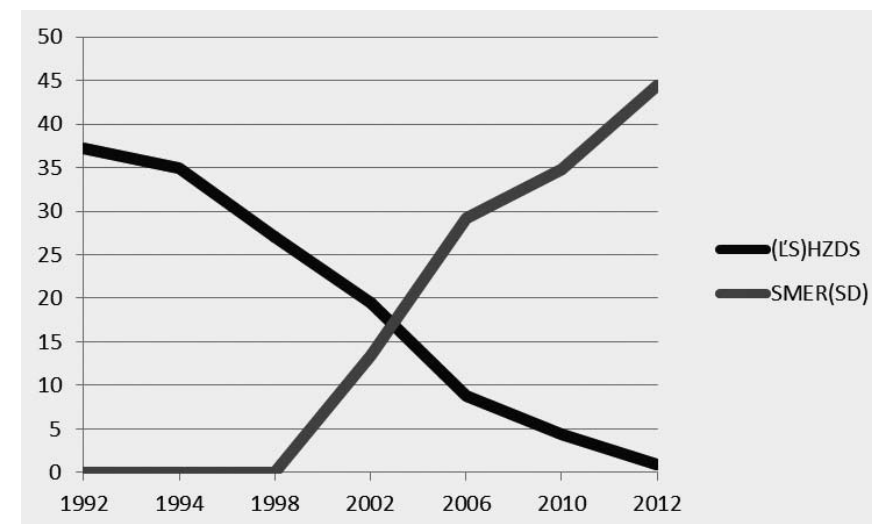
Keď sa pozrieme na genézu Vladimíra Mečiara a Roberta Fica a ich strán v slovenskom politickom priestore, vidíme tu isté paralely s takto definovanou štruktúrou vývoja. Vladimír Mečiar sa pomerne krátko po novembrovej revolúcii a krátko potom, ako sa mu podarilo etablovať vo vláducej Verejnosti proti násiliu (VPN) a presadiť sa vo funkcii premiéra (1990), vymedzuje voči oficiálnemu vedeniu VPN, legitimizujúcu svoju pozíciu navodzovaním predstáv jeho heroického boja za slovenské pozície v rámci federácie. Vytvorenie frakcie „Za demokratické Slovensko“ v rámci VPN v roku 1991 a nútené stiahnutie Mečiara a jeho prívržencov z prominentných pozícií, dokázal Mečiar úspešne zarámovať v termínoch krivdy dejúcej sa jemu osobne ako bojovníkovi za Slovensko a dokázal tak ďalej stimulovať rast svojej osobnej popularity a prehlbovanie vzdialenosti medzi ním a jeho súputníkmi z VPN. Kľúčové komponenty jeho charizmy, teda neustále odohrávaná odvaha postaviť sa a neustávať v boji so silnejším, zákerným pro-

tivníkom i za cenu utrpenia, schopnosť „bez papiera“ a priamo adresovať širokú populáciu a neustále zdôrazňovaná vôľa proti neprehľadnej frakcionárskej straníckej politike postaviť odkaz zjednotenia („už nikdy žiaden svár“) boli touto situáciou „boja za národné zjednotenie“ priamo stimulované a reprodukovvané. Odštiepenie HZDS od VPN, disciplinované a konzistentné opozičné pôsobenie a jeho strhujúci (takmer 40-percentný) volebný výsledok v roku 1992 rýchlo posunuli Mečiara a jeho stranu cez ďalšie dve fázy od strany po masové hnutie.

Podobne i Robert Fico začína vymedzením sa voči jeho domovskej Strane demokratickej ľavice a vytvorením vlastnej, spočiatku viac-menej „jednomužnej“ frakcie založenej na jeho osobnej autorite najpopulárnejšieho politika v rámci strany. V roku 1999 krátko po opustení SDĽ založil vlastnú stranu SMER, deklarujúc ako svoj motív hlbokú nespokojnosť s politikou vlády, ktorej bola SDĽ členom a zastrešujúci sa „tretou cestou“ ako symbolom modernej progresívnej ľavicovej politiky, odlišnej štýlom i obsahom tak od vládnych, ako od opozičných strán. Cesta SMERu k masovému hnutiu bola síce o čosi dlhšia ako cesta HZDS, no stabilne stúpajúca voličská podpora, ktorá sa po dekáde pôsobenia strany na politickej scéne vyšplhala vo voľbách roku 2012 na viac než štyridsať percent, dokázala zatieniť aj tie najväčšie volebné úspechy HZDS a umožnila zostavenie „jednofarebnej“ vlády. Trend vývoja voličskej podpory zreteľný z obrázkov 1 a 2 naznačuje, že vzostup SMERu ide ruka v ruku s citeľným poklesom podpory HZDS, pričom je trend prakticky rovnaký pre absolútnu voličskú podporu (obrázok č. 1) ako pre podporu relatívnu (obrázok č. 2).

Graf 1. Trend voličskej podpory HZDS a SMER (počet odovzdaných hlasov)
Figure 1. Electoral support for HZDS and SMER (number of votes)
 Zdroj: Štatistický úrad SR

Graf 2. Trend voličskej podpory HZDS a SMER (podiel odovzdaných hlasov)
Figure 2. Electoral support for HZDS and SMER (percentage of votes)
 Zdroj: Štatistický úrad SR

4. Charizmatické panstvo a postsocializmus

Interakčná dynamika charizmatického panstva teda zachytáva prichádzajúcu a dejúcu sa zmenu: znamená tak revolučného vodcu, nastolujúceho, symbolizujúceho a zosobňujúceho nový poriadok proti tomu existujúcemu, ako proroka hlásajúceho špecifický systém hodnôt a novú cestu ku spásе materializovanú v jeho viere, podobne ako vodcu vojenského, symbolizujúceho dané spoločenstvo v boji s inými a zastrešujúceho ho svojím víťazným heroizmom, obetavosťou, vytrvalosťou či inými atribútmi. Zároveň, v kontextoch menej „revolučných“ a menej zmietaných dramatickými otrasmi, znamená charizmatické panstvo médium pre vyjednávanie kultúrnej zmeny na pozadí existujúcich mechanizmov panstva tradičného alebo legálneho – možnosť a súčasne funkčný nástroj pre napĺňanie týchto typov panstva novými obsahmi.

Situácia nastolená pádom socialistických režimov vo východnej Európe a mierne oneskorený nástup charizmatických nacionalistických lídrov do centra politického života zodpovedá práve tejto dejinnej logike charizmatického panstva. Symbolické zavrhnutie hodnotových systémov a mytológie „komunistickej totality“, náhle prerušenie vzťahu s vlastnou minulosťou a potreba jej reinterpretácie, nejasná a nevyjednaná pozícia „oslobodených“ štátov porevolučnej východnej Európy vo vzťahu k hodnotovým systémom Západu a ľudská potreba morálneho poriadku (porov. Shils 1965, 200–203 alebo Greenfeld 1985, 126–127) a prekonania sociálnej fragmentácie (Shils 1958b) ot-

vorili priestor pre tvorbu nových symbolických systémov a nových mytológií, zhmotnených v zdieľaných predstavách o výnimočných atribútoch nových „otcov národov“, schopných prekonať postsocialistickú neistotu a nastoliť systém (nad)vlády umožňujúci „koherenciu, kontinuitu a spravodlivosť“ (Shils 1965, 203). Integratívny rozmer charizmatického vládnutia smeruje priamo proti exkluzivistickým programom demokratickej tranzície, vylučujúcim z plnohodnotnej participácie na novej budúcnosti tých, ktorí neprijali nastolenú diskontinuitu, nedokázali sa jej dostatočne rýchlo prispôbiť, nenaučili sa reč nových symbolov alebo sa stali obeťami socio-ekonomických procesov, ktoré priniesla. Kontext „budovania národa“, ktorý sa nastoľuje niekoľko rokov po novembrovej revolúcii neúspešným vyjednávaním o pozícii Slovenska v rámci federácie a následným vyhlásením samostatnosti, ďalej otvára priestor pre charizmu ako element schopný dôveryhodného zastrešenia vízie novej, „samostatnej“ budúcnosti. Keď Robert Fico pri svojom nástupe na diskusiu do televízneho štúdia ako jednu z prvých replík² prehlási, že jemu nezáleží na tom, čo sa hovorí v médiách, pretože ho zaujíma len *verejnosť*, nastoľuje priamy, osobný vzťah s *všetkými* divákmi a jediný, koho z participácie na jeho diskurze vylučuje, sú mediálni sprostredkovatelia. Podobný priamy vzťah nastoľuje a odohráva i Mikuláš Dzurinda prichádzajúci medzi demonštrujúcich zástupcov protestného (proti politike HZDS zameraného) zhromaždenia pred budovou Národnej rady SR³: ako jeden z protestujúcich členov verejnosti, navonok rovnocenný s ostatnými, no zároveň z nich vyčnievajúci tým, že púta ich pohľady a úsmevy, *reprezentuje* ich boj. Ten istý vzťah vyjadruje i obraz Mikuláša Dzurindu na bicykli na cyklistickej trase okolo Žilinského kraja v roku 1998⁴: ako jediný s tričkom SDK, okolo neho navonok veselí *bežní občania*, cyklisti všetkých generácií s tričkami „Dzurinda okolo Slovenska“, sprevádzajúci svojho lídra po prašných slovenských cestách. Naproti tomu explicitné alebo implicitné elitárske vymedzovanie sa predstaviteľov neoliberálnej „prozápadnej a prreformnej“ politickej línie nielen voči „populistom“ ale aj voči ich voličom (ako nevzdelaným, zmanipulovaným, nezodpovedným, spomínajúcim nostalgicky na minulý režim⁵) pôsobí naopak silne vylučujúco a doslova naháňa politickú podporu práve tým, voči ktorým sa títo predstavitelia vymedzujú. Apel na politické symboly, ktoré sú zrozumiteľné a relevantné pre väčšinu populácie a vyhýbanie sa „modernizačným“ symbolom revolúcie

nastofujúcim delenie populácie na „pokrokovú“ a „zaostalú“ časť umožňuje spracovať diskontinuitu tranzície do novej vízie budúcnosti, ktorá bude do charizmatického spoločenstva zahŕňať potenciálne všetkých (Burzová 2012).

Berúc do úvahy Friedlandovu (1964, 20–21) alebo Greenfeldovej (1985) kritiku nejasnosti a napätia plynúceho z Weberovho neustáleho pohybu medzi psychologizujúcim pohľadom na (nesymbolickú) charizmu ako daný súbor výnimočných, nadprirodzených atribútov danej osoby a sociologickým dôrazom na nutnosť ich sociálnej validácie *ako výnimočných*, môžeme charizmu nahliadať ako istú zdieľanú percepciu výnimočnosti zo strany nasledovníkov a spravidla aj odporcov. Sociálna validácia charizmy *ako výnimočnosti* teda môže paradoxne prebiehať v dvoch zdanlivo odlišných hodnotových rovinách. Rovnako v momente, kedy na mítingu na Pasienkoch minister Hudec z Mečiarovho Hnutia za demokratické Slovensko označí svojho vodcu za „osobu, ktorá sa rodí raz za sto rokov“⁶ a zožne za to široké pochopenie a potlesk, ako v momente, kedy voči Mečiarovi nepriateľsky naladený bloger podáva ironizujúcu správu o podivných rituáloch, ktoré ľudia v rámci mítingu na Pasienkoch vykonávajú, s implicitným alebo explicitným odkazom na šokujúcu sfanatizovanosť „babiek demokratiek“ (pozri napríklad takúto správu u Feika 1997). Ešte výraznejšie sa táto paradoxná validácia prejavuje v prípade, kedy je systematicky inkorporovaná do dramatizácie komunitných slávností. Míting Roberta Fica a strany SMER-SD tesne pred voľbami v roku 2012 tak mohol zdramatizovať vstup lídra ako hlavného lákadla programu za využitia gradujúcej hudby, preplnenej haly a stupňovaného očakávania evokujúcich skutočne výnimočnú udalosť, s jeho prakticky okamžitým nástupom v roli „popovej hviezdy“ spájajúcej svojou prítomnosťou prítomné publikum v tranze jedného spoločenstva očakávajúceho volebné víťazstvo (pozri obdobnú situáciu pri Ficovom vystúpení v Komárne – Krčál a Naxera 2011, 14). Ironizujúci zostrihaný záznam⁷ denníka programovo vystupujúceho proti Ficovi (a zároveň denníka, ktorý navzdory tomu číta veľmi významné percento jeho voličov) vďaka silnej dramatizácii nedokázal nastoliť odlišnú definíciu situácie až do momentu, kedy sa selektívne zaciľil na špecifické segmenty publika (ľudí, ktorí svojím prejavom nezodpovedajú predstavám o „zodpovednom voličovi“) mimo samotnej akcie alebo do momentu kombinácie hudby Michala Davida (ako symbolu socialistickej nostalgie a hudobného nevkusy) s nemým obrazom rozprávajúceho Fica. Videozáznam tak samotné médium nielen situoval do role, ktorú naň programovo a dlhodobo nastoľuje

2) Pozri YouTube.com (2012): *Večer pod lampou – Robert Fico (HD)*, <http://www.youtube.com/watch?v=-DuIW448hJo>, 15. 10. 2012.

3) Pozri fotografiu zo zhromaždenia 25. marca 1998 na <http://i.sme.sk/cdata/9/62/6296229/09.jpg>, 21. 11. 2012.

4) Pozri fotografiu z žilinskej cyklistickej akcie na <http://i.sme.sk/cdata/9/62/6296229/14.jpg>, 21. 11. 2012.

5) Ako paradoxne stále častejšie činili i pôvodní členovia Dzurindovej „charizmatickej družiny“ či Dzurinda sám.

6) SME.sk (1997): *Hudec na mítingu HZDS pochválil Mečiara, lebo takáto osobnosť sa narodí len raz za sto rokov*, <http://www.sme.sk/c/2044627/hudec-na-mitingu-hzds-pochvalil-meciara-lebo-takato-osobnost-sa-narodi-len-raz-za-sto-rokov.html#ix-zz29PqHAHhK>, 14. 10. 2012.

7) SME.sk (2012): *Smer pritiahol na posledný míting osemtisíc ľudí*, <http://tv.sme.sk/v/23689/smer-pritiahol-na-posledny-miting-osemtisic-ludi.html>, 15. 10. 2012.

sám Fico, teda do role (neschopných a neférových) „mediálnych manipulátorov“, ale dokonca nedokázal nabúrať kľúčové momenty očakávania a performovania charizmy. Podobne Mikuláš Dzurinda si zasa vo svojej snahe o vyjednanie charizmy, ktorá prekoná tú Mečiarovu, prinesie so sebou na pódium mítingu v Prešove „dva skutočné slovenské drahokamy“, herca Ladislava Chudíka a hokejistu Petra Štastného, reprezentujúcich dve tváre úspechu, a schopnosti „zodvihnúť hlavy a narovnať chrbty“⁸, nutnej pre potrebnú zmenu a nastolenie alternatívy k Mečiarovi, ktorú reprezentuje SDK a jej líder.

Charizma ale práve vďaka neustálej potrebe sociálnej validácie musí neustále čeliť hrozbe erózie v prípade neschopnosti vodcu (a jeho nasledovníkov, tvoriacich kľúčový asistenčný štáb na dramatizovaných vystúpeniach v rámci verejných udalostí) budovať percepciu výnimočnosti, obnovovať dôveru v jeho výnimočné schopnosti a úspešne ich demonštrovať v praxi (Weber 1978, 1142). Charizmatický vzťah tak v konečnom dôsledku znamená vzťah medzi „osobou s mocnou víziou budúcnosti a jej publikom túžiacim po tejto budúcnosti“ (Elenius 2010, 468), vzťah, ktorý má charakter „posvätnéj úcty“ (Spencer 1973, 342) a je priamo závislý na schopnosti úspešne túto víziu a črty, ktoré sa na ňu viažu, performovať: „Charizmatický vodca ako nositeľ nových kultúrnych interpretácií musí demonštrovať, že jeho osobná autorita je v konfrontácii s konkurujúcimi vodcami skutočná, a táto situácia súťaže predstavuje ideologický súboj, v ktorom noví sociálni vodcovia apelujú na špecifické potreby svojich nasledovníkov. Aby sa charizmatický zlom mohol odohrať, nový vodca musí byť schopný regrutácie rôznych sociálnych skupín na základe konvergencie medzi ich socio-ekonomickými záujmami a novým súborom presvedčení“ (Turner 1992, 57).

Ľudia tvoriaci publikum sa snažia o „systematizáciu charizmatických skúseností a ich racionalizáciu na základe nejakého [už existujúceho] širšieho symbolického rámca“, a to tak vo vzťahu k sebe samému, ako aj k svojmu okoliu (Greenfeld 1985, 125). Úspešné navodenie a odohranie scény metaforického heroického súboja vodcu s jeho protivníkmi, prípadne stretu dvoch radikálne odlišných vízií alebo politických symbolov tak možno chápať ako jednu z podmienok sociálnej validácie jeho charizmy a realizácie charizmatického panstva. Vzrušenie a pocit výnimočnosti plynúce zo situácie boja a podobných emocionálne vyhrotených situácií sú cennými zdrojmi afektu potrebného pre realizáciu charizmatického vzťahu a produkciu sociálnej solidarity. Na druhej strane, charizma sa tu dostáva do ďalšieho vnútorného rozporu medzi svojou integratívnou stránkou a polarizáciou ako nástrojom zvyšovania kohézie skupiny. Polarizácia ako nástroj sociálnej validácie charizmy a produkcie afektu a apel na „prirodzenú“ odlišnosť

charakteru a percepcií oslovovaného publika od iných možných publik tak vodcu môžu dostať do „charizmatickej pasce“. Rozširuje sa skupina neintegrovateľných odporcov, na ktorých je trvale nastoľovaná situačná definícia boja, čo značne sťažuje vodcovi rozširovanie radov nasledovníkov a kladie o to silnejší dôraz na nutnosť obnovovať dôveru tých existujúcich (ďalšou polarizáciou). Rozvinutie hanlivého transparentu na mítingu HZDS v Banskej Bystrici⁹ alebo na podobnom mítingu v Bratislave¹⁰ tak síce vyvolalo agresívne ochranárske reakcie u prítomných prívržencov (zakončené burácaním „Nech žije Mečiar!“¹¹), no práve táto agresivita sa stala symbolom rastúcej erózie charizmy, neschopnosti vodcovho hnutia rozmnožovať počty svojich členov a rozširovať pôsobenie na nové sociálne skupiny. Z toho vyplývajúce sťahovanie sa prívržencov do seba a prehľbovanie ich odstupu od ostatných skupín vedie k stále úspešnejšiemu spochybňovaniu kľúčových komponentov vodcovej charizmy a ich presunu zo sféry výnimočných schopností do sveta podivných obskúrností. Delegitimizujúce heslá („Mečiar klame“) a politické symboly (Gaulieder, Elektra, samoúnos) naberajú na sile a zrozumiteľnosti pre široké vrstvy populácie a výrazne redukovávajú možnosť validácie charizmy.

Rola, ktorú líder hrá pred svojím publikom (predovšetkým) v rámci verejných spektaklov, predstavuje kľúčový zdroj pre uchopenie vízie sociálneho poriadku, ktorú predstviuje a zosobňuje, a charizmatických atribútov, ktoré sa v rámci tejto vízie snaží dôveryhodne performovať. Nastolenie správnej (emocionálne prínosnej) definície situácie pred publikom, „tvorba a manipulácia symbolov, prostredia či dokonca fyzického vzhladu“ umožňujú charizmatickému vodcovi implementovať stratégie „exemplifikácie, seba propagácie, získavania priazne, zastrasovania a naliehavých prosieb“, pomocou ktorých môže svoju víziu budúcnosti nastoľovať (Ljubojević 2010, 3, porov. tiež dramaturgickú analýzu verejných udalostí na Slovensku v Krčál a Naxera 2011). Dokonca aj prípady, kedy je samotný vodca na verejnom spektakli neprítomný, môžu byť zdramatizované ako odohranie jeho charizmatických atribútov. Jeho miesto uprostred rečníckeho stola zívajúce prázdnotou, hala plná ľudí pripravovaných na príchod vodcu ľudovou hudbou a vystúpeniami členov družiny a vodcových blízkych, znepokojené hlasy pýtajúce sa

8) SME.sk (1998a): Mikuláš Dzurinda vyzval účastníkov mítingu v Prešove zodvihnúť hlavy a narovnať chrbáty, <http://www.sme.sk/c/2165836/mikulas-dzurinda-vyzval-ucastnikov-mitingu-v-presove-zodvihnut-hlavy-a-narovnat-chrbaty.html#ixzz2DXPy7uRq>, 28. 11. 2012.

9) Pozri YouTube.com (1998a): Meeting HZDS 1998 (1), <http://www.youtube.com/watch?v=DVJ0OfY9knA&feature=relmfu>, 14. 10. 2012 a YouTube.com (1998b): Meeting HZDS 1998 (2), <http://www.youtube.com/watch?v=7S3wAmOV19U&feature=relmfu>, 14. 10. 2012.

10) Pozri SME.sk (1998): Na mítingu HZDS vyvliekli dvoch mladíkov, ktorí rozprestrelí napis „Mečiar klame“, <http://www.sme.sk/c/2152786/na-mitingu-hzds-vyvliekli-dvoch-mladikov-ktori-rozprestrel-i-napis-meciar-klame.html>, 14. 10. 2012.

11) SME.sk (1998): Na mítingu HZDS vyvliekli dvoch mladíkov, ktorí rozprestrelí napis „Mečiar klame“, <http://www.sme.sk/c/2152786/na-mitingu-hzds-vyvliekli-dvoch-mladikov-ktori-rozprestrel-i-napis-meciar-klame.html>, 14. 10. 2012.

„Kde je pán premiér?“, „Chceme pána Mečiara!“ (Feik 1997), rovnako ako ironická reportáž ne-priaznivca činia z nenaplneného očakávania jeho príchodu symbol jeho výnimočnosti a neodmysliteľnosti.¹² V prípade, že udýchaný a ustarostený politik nakoniec k zúfale čakajúcemu publiku po meškaní dorazí, postáza sa na nadbytok práce, vystíska babičku v kroji a bodro pozdraví dav, skutočne sa stáva „popstar slovenskej politickej scény“ (Krčál a Naxera 2011, 22).

5. (Nízka) životnosť charizmy a prostriedky zvyšujúce dobu trvanlivosti

Striktne osobný a priamy charakter lojality v rámci charizmatického panstva však produkuje aj nevyhnutné časové obmedzenie jej pôsobnosti fyzickým a symbolickým životom charizmatika, prípadne nastoľuje nutnosť zavedenia vierohodných mechanizmov *dedenia charizmy* či iných foriem jej prenosu z jednej osoby na inú. Mimo potreby neustálej sociálnej validácie a vyhýbania sa charizmatickej pasci polarizácie je teda charizma a charizmatické panstvo vystavené z dlhodobého hľadiska neodvratnej nutnosti svojho rozkladu v dvoch rovinách. Na jednej strane je to rovina osobná, kedy charizma musí čeliť rovnako limitom ľudského života, ako schopnosti vodcu a jeho nasledovníkov pred ich publikom dôveryhodne odohrávať charizmatický vzťah. Vodca musí nielen fyzicky žiť, ale musí sa neustále sprítomňovať spôsobom umožňujúcim validáciu jeho charizmy, a čeliť delegitizačným snahám jeho protivníkov v politickej aréne. Na strane druhej je tu rovina rutinizácie (*Veralltäglicung*) a/alebo formalizácie poriadku (Weber 1978, 246–254, 1121–1148), ktorý charizmatik zosobňuje, do podoby nových „odvekých“ tradícií alebo formálneho systému depersonalizovaných pravidiel. Táto automatická nutnosť erózie charizmy vyplýva jednak z Weberovho špecifického chápania „*skutočnej charizmy*“ (Greenfeld 1985, 119–122) ako výnimočného osobnostného atribútu, existujúceho výlučne „*in statu nascendi*“, a smerujúceho k nevyhnutnému koncu (ibid, zvýraznenie pôvodné), a jednak z jeho nahliadania na proces rutinizácie ako priamo vyplývajúci z presadzovania potrieb vodcových nasledovníkov a podmienený práve tými socio-ekonomickými záujmami, na ktoré charizmatik musí apelovať pri mobilizácii podpory pre svoju víziu budúcnosti. Nasledovníci vo svojej praxi „*transformujú pôvodný [vodcov] odkaz smerom k ich statusovým požiadavkám*“ (Turner 1992, 57) a socio-ekonomické záujmy jadra vodcových prívržencov priamo stimulujú eróziu charizmatického panstva a postupné nastoľovanie nového (tradičného) systému, ktorý bude vo viac alebo menej očividnom rozpore s existujúcim systémom legálneho panstva: „*Každá chariz-*

ma je na ceste smerom od turbulentného emocionálneho života, ktorý nepozná žiadnu ekonomickú racionalitu, k pomalej smrti udusením pod váhou materiálnych záujmov: každá hodina jej existencie ju privádza bližšie k tomuto koncu“ (Weber 1978, 1120).

Keďže „*organizovaná skupina podliehajúca charizmatickému panstvu [...] je založená na emocionálnej forme komunitného vzťahu*“ (Weber 1978, 243) a nasledovníci tvoriaci personálnu základňu vykonávateľov panstva nie sú na rozdiel od iných typov panstva vyvolení na základe ich organizačných schopností či vopred daných pravidiel výberu, ale podľa ich charizmatických kvalít v kontexte lojality k osobe vodcu, teda sprostredkovane na základe ich schopnosti prispievať k reprodukcii charizmatického vzťahu a k utužovaniu charizmatického spoločenstva (Weber 1978, 243). Táto schopnosť pritom nemusí ísť po línii spolupráce na dramatizovaných verejných udalostiach a priameho apelu na verejnosť v mene vodcu. V kontexte charakteru politického boja v postindustriálnom kapitalizme sa naopak ako kľúčová stáva skôr schopnosť zabezpečiť prístup k zdrojom umožňujúcim pokračovanie validácie charizmy. V tomto zmysle je kľúčová rovnako pozícia „*mediálneho magnáta*“, ktorý „*dokáže z vody spraviť Coca Colu*“ (ako to bolo v prípade Fedora Flašíka a jeho vzťahu k Mečiarovým kampaniam a jeho neskoršieho putovania do úzkeho kruhu okolo Roberta Fica), ako pozícia „*byrokratického insidera*“ (čo bola paradoxne pozícia samotného Mečiara pri jeho vstupe do vysokej politiky) umožňujúca privilegovaný prístup k širokému spektru mocenských mechanizmov a k tokom verejných zdrojov. Dôležitosť druhej zmieňovanej pozície sa v kontexte politickej tranzície a snahy o nastolenie kontroly nad administratívnymi mechanizmami ešte viac zvyšuje. Rýchle spojenie časti starých administratívnych a bezpečnostných elít snažiacich sa profitovať na implózii starého režimu s charizmatikom znamená priamy, neformálny prístup k mocenským mechanizmom a poskytuje charizmatikovi v politickej aréne značné výhody (porov. Naxera 2012). Breuillyho (2010, 49) postup od „*sektárskej charizmy cez vodcu frakcie k širšej projekcii obrazu lídra prezentujúceho národnú misiu zúfalému elektorátu*“ sprevádza ďalšia fáza: vytvorenie „*charizmatickej aristokracie*“, ktorá si nielen „*rozdeľuje korisť spojenú s dobytím štátu*“ (Breuilly 2010, 49, porov. Weber 1978, 1135–1146, Spencer 1973, 341), ale umožňuje aj využitie mocenských a ideologických aparátov štátu na posilnenie vodcovej charizmy. Tento posun znamená na jednej strane vstup do procesu rutinizácie vodcovej charizmy a jej prispôbenie socio-ekonomickým požiadavkám úzkeho okruhu jeho nasledovníkov a podporovateľov („*kapitálotvorná vrstva*“ u Mečiara, „*akcionári Smeru*“ u Fica), a na strane druhej znamená vytváranie nových a rozvíjanie existujúcich neformálnych klientsko-patrónskych štruktúr v rámci byrokracie, reprezentujúcich nové štruktúry panstva tradičného.

Programový rozpor pokračujúcej prominencie elít „*starého režimu*“ s diskurzom politickej zmeny, ako aj rozpor neformálneho pôsobenia charizmatickej aristokracie s legálnym systémom priamo dáva priestor na delegitimizáciu lídra a jeho hnutia ako parazitov snažiacich sa len o profitovanie z revolučného entuziazmu či naivného nadšenia, politických zmien a samozrejme verejných rozpočtov. Poukazovanie na to, ako sa vo

12) Pozri podobný príklad v SME.sk (1998): Na mítingu HZDS vyvliekli dvoch mladíkov, ktorí rozprestrelí nápis „Mečiar klame“, <http://www.sme.sk/c/2152786/na-mitingu-hzds-vyvliekli-dvoch-mladikov-ktori-rozprestrel-i-napis-meciar-klame.html>, 14. 10. 2012.

vodcovom tieni niektoré staré elity zo dňa na deň transformovali na milionárov a „rozkradli“ v procese privatizácie to, čo patrilo predtým štátu, prípadne množiace sa poukazy na to, ako sa v jeho tieni dejú rôzne „nástenkové tendre“, komplikujú nastolovanie dôvery v úprimnosť motívov alebo v schopnosti vodcu samotného. Ak sa pridajú referencie na príslušníkov vodcovej rodiny či vodcu samotného (Mečiarova Elektra či kauzy jeho dcéry Magdy, nedávna kauza Ficovho príliš luxusného bytu či staršie poukazovanie na prominentnú pozíciu Dzurindovho brata), dostávajú sa do priameho rozporu s predstavovaním vodcu ako skromného, pracovitého, obetavého, „jedného z nás“ (v čom sa Mečiar s Ficom či s raným Dzurindom viac-menej zhodujú). Vyrovnanie sa s týmto problémom – napríklad pravidelným rituálnym zaujímaním odstupu vodcu od najokatejších káz, odvolávanie ministrov alebo sťahovanie príliš exponovaných členov úzkeho okruhu nasledovníkov do úzadia (ako to na rozdiel od Mečiara, ktorý svojich nasledovníkov zvykol brániť, činí Fico, a ako to, zjavne nedostatočne presvedčivo a s evidentným váhaním činil Dzurinda), predstavuje kľúčovú otázku dlhodobej reprodukcie pozície politika, ktorý pri svojom vzostupe využil validáciu charizmy, a zároveň otvára symbolický priestor „boja proti korupcii“ pre „nové tváre“ na čele rôznych protestných strán, ktoré môžu z tohto politického symbolu vytĺcť voličskú podporu a podiel na moci. Interakčná dynamika symbolického vylúčenia a podriadenia médií, ktorý som spomínal v súvislosti s Ficom, je tiež jedným z účinných nástrojov, ako sa vyhnúť problémom erózie charizmy v súvislosti s množiacimi sa kauzami charizmatickej aristokracie.

6. Charizma a súčasná politika

Charizmatické panstvo však nemusí nevyhnutne prichádzať len ako motor a mechanizmus zmeny: môže byť jej sprievodným javom alebo symptómom jej kolektívneho očakávania. Vojnou alebo revolúciou oslabené systémy tradičného alebo legálneho panstva neschopné legitimizovať svoje mocenské hierarchie, síce priam volajú po charizmatikoch, prichádzajúcich s obnovením starého alebo nastolením nového poriadku, no nie sú zďaleka jediné, v ktorých charizmatické panstvo zohráva významnú rolu. Postupné narúšanie existujúceho systému hodnôt, ktoré je integrálnou súčasťou dynamiky spoločenského vývoja vytvára živnú pôdu pre kolektívne očakávanie charizmatikov ako nositeľov a symbolov systémov nových (porov. Breuilly 2010, 486). Charizmatické panstvo tu už nie je len médiom prinášajúcim v situácii krízy nové hodnotové rámce nastolované proti existujúcim rámcom starým, ale predstavuje mechanizmus opätovného vyjednávania spoločenského poriadku a kľúčových princípov regulujúcich sociálnu organizáciu tam, kde ten starý poriadok z nejakých dôvodov zlyháva, nastoluje účinný nástroj pre produkciu sociálnej solidarity a zvyšovanie sociálnej kohézie tam, kde dochádza k sociálnej fragmentácii a atomizácii. V rámci fungujúceho systému legálneho alebo tradičného panstva preto musí byť nutne prítomná istá dávka charizmatickej legitimizácie ako

jeden z najúčinnějších prostriedkov umožňujúcich realizáciu programov kultúrnej zmeny nastolovaných zo strany morálnych podnikateľov, tvorcov (nových) pravidiel (porov. Becker 1963, 147–155) operujúcich vo verejnom priestore. Úspešné odohranie výnimočných schopností a sociálna validácia charizmy morálneho podnikateľa posilňuje jeho schopnosť nastoliť a presadiť svoju definíciu situácie, svoj interpretačný rámec a jemu zodpovedajúci hodnotový systém proti iným. Rozširovanie sa prvkov charizmatického panstva a neobvyklý vzostup politikov čerpajúcich podporu zo sociálnej validácie svojej charizmy potom možno chápať ako rozvinutie tohto latentného mechanizmu zmeny a ako indikátor rozkladu a/alebo delegitimizácie kultúrneho obsahu existujúceho systému legálneho panstva. Predstavuje interakčnú dynamiku otvárania kultúrneho priestoru pre systematické vyjednávanie nových obsahov, podobne ako je rutinizácia alebo formalizácia takto zavedeného charizmatického panstva mechanizmom nastolovania novej podoby legitímneho (tradičného i legálneho) sociálneho poriadku. Ficov prudký nástup v kontexte trvalého poklesu Mečiarovej podpory a v kontexte pokračujúcich neoliberalných reforiem, ktoré symbolické vylúčenie časti populácie dopĺňajú o vylúčenie ekonomické, je tak odpoveďou na delegitimizáciu vízií reformátorov a programovú rozpornosť spôsobu, akým sa ich snažili presadzovať.

V tomto zmysle charizma však nie je nejakým zvláštnym spôsobom špecifiká len pre doteraz zmieňovaných „vodcov“ – naopak, je to mechanizmus, ktorý je v politike a v rámci vyjednávania mocenských vzťahov neodmysliteľne a stále prítomný, pričom platí, že niektorí politici s ním dokážu pracovať efektívnejšie ako iní. Rutinné hľadanie lídrov a „nových tvárí“ pre stranícke kampane, stále citeľnejší odklon od snahy o prezentáciu konkrétneho obsahu k snahe o produkciu afektu, dôraz na imidž politikov a značky strán reprezentujúce viac istý *pocit* než konkrétne programy, a v neposlednom rade aj nástroje, ktorými sa politickí oponenti snažia s charizmatikmi bojovať, dokumentujú naopak hlbokú prítomnosť charizmy (nielen) v postsocialistickom politickom boji. Mečiarova porážka vo voľbách 1998 bola do značnej miery stimulovaná validáciou charizmy Mikuláša Dzurindu, a jeho pád bol výrazne poznačený, podobne ako Mečiarov, zintenzívnením jeho polarizačných stratégií a spochybnením jeho charizmatických atribútov. Víťazstvo protificovskej koalície v roku 2010 do značnej miery determinovala sociálna validácia charizmy Ivety Radičovej, ktorá sa na čas dokázala dokonca zmocniť aj časti symbolov, ktoré náležali predtým takmer výlučne Robertovi Ficovi. Takzvané „strany na jedno použitie“ (ZRS, ANO, SOP, alebo vďaka predčasným voľbám už dvakrát použitá SaS), periodicky sa objavujúce v slovenskom politickom priestore spravidla tiež operujú s charizмой svojho lídra ako kľúčovým zdrojom podpory, podobne ako strany pociťujúce jej pokles (ako sa to deje v súčasnom SDKÚ-DS po odchode Ivety Radičovej) hľadajú nových alebo aspoň neskompromitovaných „lídrov-charizmatikov“, ktorí by ho dokázali kompenzovať.

7. Záver

V tomto texte sme sa pokúsili demonštrovať pokračujúcu užitočnosť weberovskej sociálnej analýzy pri snahe o poskytnutie novej interpretácie politického vývoja v postsocialistickom kontexte. Zamerali sme sa na koncept charizmatického panstva ako súčasť Weberovej analýzy mocenských vzťahov a aplikovali sme ho pri sledovaní politikov operujúcich na politickej scéne Slovenskej republiky v posledných dvoch desaťročiach, Vladimíra Mečiara a Roberta Fica, sekundárne potom Mikuláša Dzurindu v ranej fáze jeho politického vzostupu. Sústredili sme sa pritom na funkcie, ktoré charizmatické panstvo plnilo a plní v postsocialistickom kontexte: funkciu integrácie politického spoločenstva v inherentne polarizujúcom kontexte politickej tranzície, funkciu vyjednávania a nastoľovania nových kultúrnych obsahov, funkciu procesu rutinizácie charizmy pri transformácii starých a nastoľovaní nových neformálnych („tradičných“) mocenských mechanizmov, ako aj na marketingové funkcie, ktoré charizma plní v rámci postsocialistického politického boja.

Na vybraných rozdieloch medzi spôsobmi, akými s charizmatickým vzťahom pracovali títo dvaja politici, sme sa snažili demonštrovať dôvody, pre ktoré sa skončil rast vplyvu jedného a začal rast druhého, teda dôvody, ktoré prispeli k pádu Vladimíra Mečiara a umožnili vzostup Roberta Fica. Kľúčové rozdiely sme našli pri ich strategickej práci s polarizáciou ako nástrojom validácie charizmy, v systematickej inkorporácii mediálnej kritiky do procesu validácie a nakoniec v odlišných spôsoboch zaobchádzania s problémami spôsobenými procesmi rutinizácie a transformácie vodcovej charizmy na socioekonomické záujmy jeho najbližších nasledovníkov, aby sme text nakoniec zavýšili odkazom na extenzívnu prítomnosť charizmatickej legitimizácie v rámci súčasného politického boja.

Zoznam zdrojov

Literatúra

AKE, Claude (1966): Charismatic Legitimation and Political Integration. *Comparative Studies in Society and History*, roč. 9, č. 1, s. 1–13.

APPEL, Hillary a GOULD, John (2000): Identity Politics and Economic Reform: Examining Industry. State Relations in the Czech and Slovak Republics. *Europe-Asia Studies*, roč. 52, č. 1, s. 111–131.

BECKER, Howard S. (1963): *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.

BREUILLY, John (2011): *Max Weber, Charisma and Nationalist Leadership. Nations and nationalism*, roč. 17, č. 3, s. 477–499.

BURZOVÁ, Petra (2012): Political Exclusion and Stigmatization: the Symbol of Velvet Revolution in Post-socialist Slovakia. *Political Studies Forum*.

CARPENTER, Michael (1997): Slovakia and the triumph of national populism. *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 30, č. 2, s. 205–220.

CROZIER, Michel (2009): *The Bureaucratic Phenomenon*. Piscataway: Transaction Publishers.

ELENIUS, Lars (2010): Symbolic Charisma and the Creation of Nations: The Case of the Sámi. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, roč. 10, č. 3, s. 467–482.

FEIK, Juraj (1997): *Reportáž: MitingHZDSnaPasienkoch* (<http://www.feik.sk/index.php?page=clanok&id=23,14.10.2012>).

FRIEDLAND, William H. (1964): For a Sociological Concept of Charisma. *Social Forces*, roč. 43, č. 1, s. 18–26.

GREENFELD, Liah (1985): Reflections on Two Charismas. *The British Journal of Sociology*, roč. 36, č. 1, s. 117–132.

HAUGHTON, Tim (2001): HZDS: The Ideology, Organisation and Support Base of Slovakia's Most Successful Party. *Europe-Asia Studies*, roč. 53, č. 5, s. 745–769.

HAUGHTON, Tim (2002): Vladimír Mečiar and His Role in the 1994–1998 Slovak Coalition Government. *Europe-Asia Studies*, roč. 54, č. 8, s. 1319–1338.

HENDERSON, Karen (1998): Slovakia and the Democratic Criteria for EU Accession. In: Henderson, Karen (ed.): *Back to Europe: Central and Eastern Europe and the European Union*. London: UCL Press, s. 210–229.

HENDERSON, Karen (2002): *Slovakia. The escape from invisibility*. London and New York: Routledge.

HILDE, Paal Sigurd (1999): Slovak Nationalism and the Break-Up of Czechoslovakia. *Europe-Asia Studies*, roč. 51, č. 4, s. 647–665.

CHARI, Sharad a VERDERY, Katherine (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 1, s. 6–34.

KRČÁL, Petr a NAXERA, Vladimír (2011): Veřejné akce jako divadelní představení. *Středoevropské politické studie*, roč. 13, č. 1, s. 1–23 (<http://www.cepsr.com/dwnld/krcal-naxera-clanek20110101.pdf>, 10. 10. 2012).

LJUBOJEVIC, Ana (2010): *We Can Be Heroes - rise and fall of Yugoslav leaders*. Paper presented at the the 20th Anniversary ASEN Conference „Nation and Charisma“. London School of Economics, 13–15 April 2010 (http://www2.lse.ac.uk/researchAndExpertise/units/ASEN/Conference/conferencepapers2010/Ana_Ljubojevic.pdf, 10. 10. 2012).

MESEŽNIKOV, Grigorij (1996): Vývoj stranického systému na Slovensku. *Politologická revue*, roč. 2, č. 1, s. 27–49.

MESEŽNIKOV, Grigorij a GYÁRFÁŠOVÁ, Olga (2008): *Národný populizmus na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

NAXERA, Vladimír (2012): Korupce a postkomunismus. *Středoevropské politické studie*, roč. 14, č. 2–3, s. 248–271 (<http://www.cepsr.com/dwnld/naxera-clanek20120204.pdf>, 14. 10. 2012).

OOMMEN, T. K. (1967): Charisma, Social Structure and Social Change. *Comparative Studies in Society and History*, roč. 10, č. 1, s. 85–99.

POTTS, John (2009): *A History of Charisma*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

PRATCHETT, Terry (1997). *Muži ve zbrani*. Praha: TALPRESS.

PRATCHETT, Terry (1999). *Nohy z jílů*. Praha: TALPRESS.

SHILS, Edward (1958a): Intellectuals, Public Opinion, and Economic Development. *World Politics*, roč. 10, č. 2, s. 232–255.

SHILS, Edward (1958b): The Concentration and Dispersion of Charisma: Their Bearing on Economic Policy in Underdeveloped Countries. *World Politics*, roč. 11, č. 1, s. 1–19.

SHILS, Edward (1960): Political Development in the New States. *Comparative Studies in Society and History*, roč. 2, č. 3, s. 265–292.

SHILS, Edward (1965): Charisma, Order and Status. *American Sociological Review*, roč. 30, č. 2, s. 199–213.

SPENCER, Martin E. (1973). What is Charisma? *The British Journal of Sociology*, roč. 24, č. 3, s. 341–354.

SZOMOLÁNYI, Soňa (2004): Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy. In: Hayashi, Tadayuki (ed.): *Democracy and Market Economics in Central and Eastern Europe: Are New Institutions Being Consolidated?* Sapporo: The Slavic Research Center, s. 149–188.

TURNER, Brian S. (1992): *Max Weber. From History to Modernity*. London: Routledge.

VERDERY, Katherine (2002): Whither Postsocialism? In: Hann, C. M.: *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London and New York: Routledge, s. 15–28.

WEBER, Max (1978): *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.

WEBER, Max (1994): *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.

WEBER, Max, GERTH, H. H. a MILLS, C. Wright (eds.) (1946): *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.

WEBER, Max a DREIJMANIS, John (eds.) (2008): *Max Weber's Complete Writings on Academic and Political Vocations*. New York: Algora Publishing.

Internetové zdroje

SME.sk (1997): *Hudec na mítingu HZDS pochválil Mečiara, lebo takáto osobnosť sa narodí len raz za sto rokov*, <http://www.sme.sk/c/2044627/hudec-na-mitingu-hzds-pochvalil-meciara-lebo-takato-osobnost-sa-narodi-len-raz-za-sto-rokov.html#ixzz29PqHAHhK>, 14. 10. 2012.

SME.sk (1998): *Na mítingu HZDS vyvliekli dvoch mladíkov, ktorí rozprestrelí nápis „Mečiar klame“*, <http://www.sme.sk/c/2152786/na-mitingu-hzds-vyvliekli-dvoch-mladikov-ktori-rozprestrel-i-napis-meciar-klame.html>, 14. 10. 2012.

SME.sk (1998a): *Mikuláš Dzurinda vyzval účastníkov mítingu v Prešove zodvihnúť hlavy a narovnať chrbáty*, <http://www.sme.sk/c/2165836/mikulas-dzurinda-vyzval-ucastnikov-mitingu-v-presove-zodvihnut-hlavy-a-narovnat-chrbaty.html#ixzz2DXPy7uRq>, 28. 11. 2012.

SME.sk (2012): *Smer pritiahol na posledný míting osemtisíc ľudí*, <http://tv.sme.sk/v/23689/smer-pritiahol-na-posledny-miting-osemtisic-ludi.html>, 15. 10. 2012.

YouTube.com (1998a): *Meeting HZDS 1998 (1)*, <http://www.youtube.com/watch?v=DVJoOfYgkNA&feature=relmfu>, 14. 10. 2012.

YouTube.com (1998b): *Meeting HZDS 1998 (2)*, <http://www.youtube.com/watch?v=7S3wAmOV19U&feature=relmfu>, 14. 10. 2012.

YouTube.com (2012): *Večer pod lampou – Robert Fico (HD)*, <http://www.youtube.com/watch?v=-DuIW448hJo>, 15. 10. 2012.

Summary

In our article we attempted to demonstrate the continuing relevance and ability of classical social theory and Weberian social analysis to provide valuable insights and new interpretations of political processes (not just) in the postsocialist context. We focused on the

concept of charismatic authority as an integral part of both Max Weber's analysis of power relations and his historical sociology, using it to follow and interpret the careers of two Slovak political figures who seemed to dominate the political arena of the Slovak Republic in the last two decades – Vladimír Mečiar and Robert Fico, with an anecdotic glimpse on Mečiar's main challenger, Mikuláš Dzurinda, in the early stages of his political career. Our narrative was structured by the various functions charismatic authority seems to fulfil in postsocialist political life:

1. the function of integration of political community in the inherently polarizing transitional context; 2. the function of negotiation and imposition of new cultural and political meanings; 3. the function that routinization of charisma fulfils in the transformation of old and imposition of new formal and informal power relations and dynamics; and 4. the marketing functions performed by charisma in the postsocialist political struggles.

Pointing at the different strategies used by Vladimír Mečiar and Robert Fico to mobilize political support and validate their charisma, we attempted to illustrate the reasons underlying the former's fall and the latter's ascent. We found that crucial differences lie in their work with polarization as one of the tools of charisma validation, in the more or less systematic incorporation of public/media criticism into the process of validation and in different handling of processes related to routinization and transformation of the leader's charisma into socio-economic interests of his followers, pointing finally at the pervasiveness of charismatic authority in contemporary political struggles. The main reason for Robert Fico's rise to power thus seems in his ability to use the exclusionary tendencies of his neoliberal political opponents for his own benefit and to perform a more inclusive vision of political and moral order, deflecting media criticisms and keeping symbolic distance from the problematic practices of his supporters.

Karel B. Müller

Kmotři, dárky a moderní demokracie: dílčí shrnutí a dvě kritické poznámky k sociálním studiím lobbingu¹

Abstract:

This article consists of three parts. In the first part, the issues of the legitimacy and complexity of lobbying on the silhouette of normative democratic theory and the concept of civil society will be summarised. In this part, the author utilises the complementary concept of civil society which was introduced and discussed earlier. In the second part, on the background of the concepts of modernity (Giddens, Habermas), the author introduces the understanding of clientelism and corruption as a residuum of traditional society. Here, the author tries to contribute to the discussion on why modern societies are prone to infiltration by clientelism. In the third part, the regulation of lobbying is interpreted as a tool for eliminating the risk of clientelism and corruption. The author interprets the regulation of lobbying as the institutional safeguard and socio-cultural treatment of the borderline between the political and economic realms. In the third part, the author also draws upon Niklas Luhmann's theory of social systems.

Keywords: *Lobbing, Clientelism, Corruption, Modernity, Civil Society, Liberal Democracy, Social Systems, Czech Republic, Mafia*

1) Text je argumentačním prohloubením i rozšířením Úvodu a Závěru publikace *Lobbing v moderních demokraciích*, která vyšla na sklonku roku 2010 v nakladatelství Grada, již jsem byl editorem i spoluautorem (spolu s Šárkou Laboutkovou a Petrem Vymětalem).

1. Úvod

Teoretické i empirické zkoumání lobbyingu a popularizace výsledků takového bádání představuje jak zásadní přínos k teorii demokracie, tak k procesu demokratizace moderní společnosti. Pro badatelskou i politickou situaci v postkomunistické Evropě to platí dvojnásob. Není náhodné, že právě Polsko, Litva a Maďarsko patří k několika málo evropským zemím, které v nedávné době přijaly právní regulaci lobbyingu. Postkomunistické země se vyznačují menší institucionální efektivitou a většina z nich se potýká s problémem slabého (a velkého) státu, nedostatečně rozvinutou občanskou společností a slabými liberálními tradicemi (Müller a Skovajsa 2009). Jejich politická i právní kultura je nejen negativně ovlivněna několika generační zkušeností nesvobody, ale také některými ekonomickými a sociálními důsledky náhlé ekonomické liberalizace, jež negativní dědictví komunismu v jisté míře posilují. Nebezpečí kolonizace jak státu, tak veřejné sféry nejsilnějšími ekonomickými zájmy je zde větší než v etablovanějších demokraciích. To je také důvod, proč by se postkomunistické země měly pokoušet kultivovat veřejnou správu a politické procesy pomocí patřičných institucionálních záruk a opatření.

Sama snaha etablovat terminologii i praktiky lobbyingu je stěžejním příspěvkem k demokratizaci a formování občanské společnosti. Zkoumání lobbyingu představuje významný příspěvek ke kultivaci lobbistického prostředí samého. Čím rozvinutější a rozšířenější výzkum lobbyingu bude, tím spíše budou ve veřejné sféře dominovat etablovaná, aktivní a profesionální lobby. Čím kvalifikovanější a rozsáhlejší lobbying bude probíhat, tím pozitivnější bude jeho vliv na demokracii a občanskou společnost. Jak přesvědčivě ukazuje Schendelen (2004), paradoxně jedním z největších nebezpečí lobbyingu je málo lobbyingu. Podobně jako v tržním prostředí také v prostředí lobbyingu je posilování *kvantity* a *kvality* lobbování nejlepší zárukou redukování jeho negativních důsledků.

Snaha nalézat a zavádět novou terminologii je odrazem snahy nalézat a zavádět nové způsoby veřejného rozhodování, které budou otevřenější, transparentnější, přístupnější veřejné kontrole, férovější i efektivnější zároveň. Kvalita veřejného rozhodování napříč západními zeměmi, pokud jde o zmiňovaná kritéria, se výrazně liší a ačkoli sociální a historické předpoklady každé společnosti jsou specifické, porovnávání a posuzování jednotlivých přístupů ke kultivaci veřejného rozhodování patří k základním teoretickým i praktickým zdrojům kultivace liberální demokracie.

Ve svém příspěvku sleduji tři cíle. Chci (1) shrnout otázku legitimacy i problém komplexity lobbyingu na pozadí teorie liberální demokracie a občanské společnosti; (2) přispět k diskusím o interpretaci klientelismu a korupce jako residua tradiční společnosti a k porozumění toho, proč je moderní společnost (nejen v ČR) náchylná ke klientelismu; (3) představit lobbying a jeho regulaci jako jeden z možných nástrojů, jak náchylnosti ke klientelismu (a korupci) čelit. Regulaci lobbyingu zde interpretuji jako snahu o institucionální zajištění oddělení ekonomické a politické sféry, jejichž diferenciaci považuji za stěžejní výdobytek, podmínku i měřítko vyspělosti liberální společnosti.

Ve svém příspěvku vycházím – pokud jde o první cíl - z komplementární teorie občanské společnosti, kterou jsem představil a diskutoval dříve (Müller 2003, 2005, 2006 a 2008). Pokud jde o druhý a třetí cíl textu opírám se především o teorie modernizace (Habermas 2000, Giddens 1985 a 1998) a o systémovou teorii Niklase Luhmanna (2006).

2. Lobbying, demokracie a občanská společnost

Proces obnovy a budování demokracie po roce 1989 vytvořil nový prostor pro vznik a svobodné působení zájmových skupin. Nově nabytá svoboda slova i sdružování vytváří přirozené prostředí pro růst zájmové a názorové plurality, a tím i konfliktnosti. V průběhu komunistického období byly sociální konflikty autoritářsky tlumeny a vytlačovány z veřejné sféry, avšak po sametové revoluci dochází k erupci dříve potlačovaných skupinových i individuálních zájmů, hodnot a životních orientací na straně jedné. Na straně druhé rychle se proměňující politické, ekonomické a sociální podmínky vedou ke vzniku konfliktů nových. Zatímco v průběhu komunistického období došlo ke kolonizaci veřejné sféry komunistou stranou, a tedy k faktické destrukci veřejné sféry a občanské společnosti, po roce 1989 se objevují možnosti svobodně artikulovat, reprezentovat a prosazovat své zájmy a názory v nově se konstituující veřejné sféře.

Jedním z hlavních motivů liberální demokracie je uznání konfliktu jako přirozené součásti svobodné společnosti. Svobodná a otevřená společnost nemůže bez konfliktů existovat a pluralita zájmových skupin je jejím nutným předpokladem i východiskem. Můžeme dokonce argumentovat spolu s mnohými sociálními vědci (Coser 1956, Bělohradský 1992, Marada 2003), že konflikt je nejen nevyhnutelným, ale také žádoucím jevem, neboť je příležitostí k veřejnému učení, reflexi a růstu lidského porozumění. Deficit komunistického systému spočíval, jak bylo řečeno, především v absentující veřejné sféře, která by umožnila artikulaci a reprezentaci politických konfliktů. Artikulace a zviditelňování konfliktů ve veřejné sféře může přispívat k rovnováze nebo alespoň ke zvládnutí napětí ve vztazích mezi jednotlivci i skupinami, stejně jako může pacifikovat nespokojenost občanů a posilovat vztahy důvěry a loajality vůči státu. Může však také vést k pravému opaku, tedy k vyhrocování konfliktů, k růstu nespokojenosti a nedůvěry jak vůči spoluobčanům, tak vůči veřejným institucím. Absence veřejné sféry však žádou z těchto možností nedává, nýbrž nutně posiluje růst společenského napětí. Etablování lobbyingu jakožto legitimní formy zájmového zprostředkovávání a prosazování je nedílnou součástí konstituování (či rehabilitace) veřejné sféry, bez níž nemůže žádná demokracie fungovat. Robustní veřejná sféra je nejspolehlivější zárukou demokracie.

Luigi Graziano (2001), který je jedním z nejvýznamnějších sociálních vědců zabývajících se lobbyingem, označuje za hlavní teoretické zdroje lobbyingu Montesquieua, Tocquevilla a Madisona, které označuje za předchůdce liberálně-demokratického pluralismu. Tedy dva francouzské aristokraty, kteří neskrývali své sympatie k Anglii (respek-

tive k USA), a kteří jsou pravděpodobně dvěma nejbystřejšími i nejproduktivnějšími kontinentálními pozorovateli anglosaské oblasti. Montesquieu (1689–1755) byl obdivovatelem jak anglického ústavního vývoje, tak obchodnického způsobu života, které ostře kontrastovaly s despotičností i pompézností francouzského absolutismu 18. století. Tocqueville (1805–1859), který s nevšedním zaujetím zkoumal rodící se americkou demokracii, zase oceňoval především její decentralizovaný a samosprávný charakter, který se tolik lišil od francouzského centralismu. Pokud jde o Madisona (1751–1836), je nejen spoluautorem ústavy Spojených států, ale zároveň autorem desátého a podle mnohých nejskvělejšího listu *Federalistů*, který je možno považovat za jednu z nejužší obhajob zájmového a politického pluralismu. Stranictví, argumentoval poeticky Madison (1994), je rozdmýcháváno svobodou se stejnou nevyhnutelností, s jakou vzduch rozdmýchává oheň. Madison se v zásadě domníval, že čím větší bude rozmanitost stran a zájmů, tím lépe pro demokracii. Pestrý zájmový pluralismus je podle něj nejlepší zárukou jak proti dominantnímu prosazení jedné zájmové skupiny, tak proti nebezpečí dusivého konformismu většinového mínění a zájmu. Schendelen (2004, 320) dokonce nazývá Madisonovu koncepci představou jakési samoregulující se lobbistické demokracie.

Naším cílem zde není analýza či posouzení konkrétních regulatorních režimů lobbyingu, kterých na Západě existuje celá řada. Touto otázkou jsme se zabývali již dříve (Müller ed. 2010). Ve své práci jsme argumentovali ve prospěch toho, že zákonná regulace lobbyingu může významně napomáhat k institucionálnímu zajištění a posilování funkcí občanské společnosti. S využitím komplementární teorie občanské společnosti jsme lobbování vztáhli k *ochranné*, *legitimizační*, *participační* i *integrační* funkci, které ve své kombinaci a vzájemné reflexivitě vytváří záruky *transparentního a odpovědného demokratického vládnutí i vlády práva*; tedy záruky vitality základních principů a hodnot liberální demokracie (viz Schéma 1; Müller 2003, 2006).

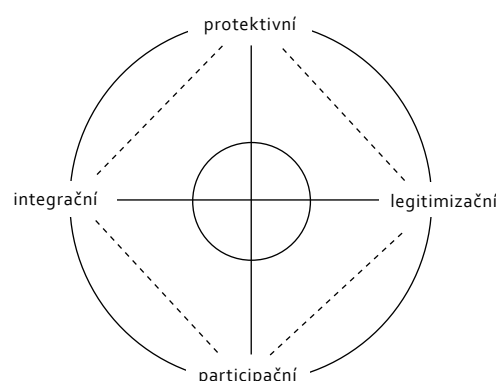

Schéma 1. Funkce občanské společnosti
Scheme 1. Functions of Civil Society

Lze předpokládat, shrnu-li závěry našich dřívějších zkoumání (Müller ed. 2010), že zákonná regulace lobbyingu může (1) posilovat institucionální předpoklady pro veřejnou kontrolu působení zájmových skupin v rozhodovacích procesech. Nejen že regulace sama představuje důležitý nástroj veřejné kontroly, ale umocňuje také efektivitu nástrojů jiných. Zákonná regulace lobbyingu představuje jeden z účinných nástrojů v boji s korupcí a všemi formami klientelismu. Zákonná regulace lobbyingu (2) může přispívat k posilování politických kompetencí občanů ve veřejných funkcích a posilovat legitimitu veřejného rozhodování i důvěryhodnost a autoritu politických institucí; může přispívat k dobrému vládnutí. (3) Zákonná regulace napomáhá vytváření jasných a předvídatelných pravidel v komunikaci mezi zájmovými skupinami a představiteli veřejné zprávy. Tato pravidla vytvářejí příležitosti pro férovou participaci zájmových skupin v procesech veřejného rozhodování. (4) Regulace může přispívat k pěstování občanských kompetencí a Tocquevillem (1992) vychvalovaného „umění sdružování se kolem svých zájmů“, které může být nezamýšleným, avšak o to cennějším důsledkem regulace lobbistických aktivit. Institucionálních záruk smysluplného „sdružování se kolem svých zájmů“ není mnoho a zákonná regulace lobbyingu je nejspíš jednou z nich.²

Otázka působení zájmových skupin v rozhodovacích procesech je nesmírně komplexní a představa, že dílčí opatření typu přijetí zákona či regulace ponese zlatá jablka a ponese je hned, je naivní a ve svých důsledcích představuje nebezpečné přesvědčení. Navržená schematizace problematiky občanské společnosti nám poskytuje jakousi hrubou 'cestovní mapu' komplexní krajiny dobrého vládnutí. Pokud zakomponujeme do schématu institucionálních záruk demokracie (viz Schéma 1) otázku lobbyingu, v souvislosti s působením zájmových skupin v politických procesech se objevují následující *nebezpečí*: postupujeme-li po vertikální ose od shora dolů (od vnějšího kruhu, který představuje občanskou společnost) směrem ke středu, čelíme:

(1) nedostatečné kontrole lobbyingu ze strany veřejnosti v nejširším slova smyslu (občanských sdružení, organizací, masmédií aj.). Postupujeme-li dále směrem ke středu (k malému vnitřnímu kruhu, který představuje sféru politické moci), hrozí (2) podkopávání principu *dělbý moci* a principu *kontroly a rovnováhy* nezávislých státních institucí. Oslabení státní autority může vést k tomu, že veřejné instituce nedokážou čelit nepřiměřenému tlaku nejvlivnějších zájmových skupin, bude docházet k zneužívání veřejných funkcí, prorůstání politické a ekonomické moci, poskytování neoprávněných výhod a plundrování veřejných rozpočtů osobními či úzkými skupinovými zájmy. Ve spodní části vertikální osy (od středu dolů k vnějšímu okraji) čelíme (3) nebezpečí ne-

2) Existují-li možnosti institucionální podpory občanského sdružování, neměli bychom je přehlížet, neboť dynamické „umění“ zájmového sdružování pravděpodobně představuje (hned po rodině) jeden z neefektivnějších generátorů mezilidské důvěry, je zdrojem reprodukce morálního řádu i formování zdravých pozitivních identit.

dostatečné otevřenosti procesů politického rozhodování vůči zájmovým skupinám. (4) Vážným rizikem jsou také (na dolním okraji vertikální osy) slabé občanské kompetence a neschopnost „sdružovat se kolem svých zájmů“. Nízká participace a malá kapacita většiny zájmových skupin provádět účinný proti/lobbying pravděpodobně vede k domínanci nejsilnějších ekonomických lobby, které budou nejspíš napojeny na, pokud nebudou přímo ovládat, životně důležitou infrastrukturu země. Negativním důsledkem rozbujelé korupce a klientelismu, které můžeme sledovat na horizontální ose, jsou nasnadě: (5) krize legitimacy vládnutí a pokles důvěry v představitele politických institucí či dokonce v tyto instituce samé; (6) nárůst anomie, oslabování mezilidské důvěry, pokles sociální soudržnosti.

Jakým způsobem těmto rizikům předcházet? Jak tlumit či redukovat jejich následky? Vzhledem ke komplexnosti dané problematiky je jasné, že neexistuje jednoduché řešení. Chceme-li zvyšovat kvalitu naší demokracie, je třeba dosahovat zlepšení v mnoha institucionálních ohledech a následně také v sociokulturních aspektech. Není vždy jednoduché rozhodnout, na kterém konci začít, které faktory představují příčiny, a které následky, zda jsou důležitější faktory institucionální nebo kulturní povahy. Nejsmyslnější se zdá postupovat v obou rovinách nezávisle a vyhodnocovat takříkajíc „za pochodu“ jejich vzájemnou reflexivní dynamiku. V otázce působení zájmových skupin v rozhodovacích procesech je především třeba zkvalitňovat právní a etické prostředí, a to jak pro působení veřejných činitelů, tak i lobbyistů samých. V mnoha etablovaných demokraciích je působení zájmových skupin v politických procesech právně vymezeno a přísně regulováno, a to i přesto, že se vyznačují nesporně vyspělejší politikou i právní kulturou než Česko. Jejich zkušenost praví, že v otázce potírání korupce je potřeba se zaměřit jak na regulaci příjemců, tak dárců. Také v regulaci lobbyingu je třeba hledat rovnováhu mezi zákonnou regulací a samoregulací. Je pravda, že pro prosazování patřičných politických, právních či etických opatření v Česku prozatím vždy chyběl dostatek politické vůle, odvahy, vůdcovství, zkrátka dostatečných politických kompetencí.

Zrekapitulujme všeobecně navrhovaná a diskutovaná konkrétní opatření regulující působení zájmových skupin v rozhodovacích procesech. Postupujeme-li po vertikále Schématu 1 od vnějšího kruhu shora (ochranná funkce) směrem dolů ke středu, můžeme identifikovat následná opatření: (1) posilování kontrolních mechanismů veřejných činitelů ze strany veřejnosti, například pomocí garance plurality a nezávislosti masmédií, podporou nezávislých advokačních skupin, posilování občanských kompetencí pomocí vzdělávacích programů atd. Postupujeme-li dále směrem ke středu, je (2) možné hovořit o potřebě kvalitního zákona o střetu zájmů, o veřejných zakázkách, o státní službě a dalších, ale také o posilování transparentnosti v dotační politice státu a ve financování politických stran. Postupujeme-li dále po vertikále od středu směrem k dolnímu okraji (participační funkce) jedná se (3) především o vytváření institucionálních záruk reflexivity a otevřenosti veřejných institucí (včetně politických stran) vůči hlasům z nepoli-

tické veřejné sféry. Na spodním okraji vertikální osy by bylo možné hovořit o potřebě (4) posilování etických samoregulačních mechanismů na straně veřejnosti, tzn. posilování samosprávného etického a odborného dohledu zájmových skupin nad svými členy, tedy přijetí etických kodexů ze strany zájmových skupin, včetně lobbyistů samých.

Přeneseme-li se doprava na horizontální osu (k legitimizační funkci), by bylo možné požadovat (5) posilování integrity i profesionality v *přístupových bodech* států, prostřednictvím kterých občan se státem komunikuje, a které jsou klíčovým zdrojem posilování i oslabování důvěry občanů v politické instituce (Giddens 1998). K tomu může sloužit zavádění samoregulačních etických mechanismů ze strany politických představitelů a představitelů státní správy. Zavádění etických kodexů občanů ve veřejných funkcích a pracovních kodexů na jednotlivých úsecích státní správy představuje v mnohých etablovaných demokraciích osvědčené nástroje na ochranu či posilování legitimacy politického systému a jeho institucí. Postupujeme-li po horizontále směrem k levému okraji (integrační funkce), bylo by možné požadovat (6) aktivní roli státu při podpoře spolkového života, rozhodně pak v případě diskriminovaných, marginalizovaných či exkludovaných zájmů či skupin obyvatelstva.

Klíč k úspěchu leží nejen v implementaci a vyhodnocování konkrétních opatření, ale také v nalézání jejich vhodných kombinací, které budou pomocí vzájemných podpůrných vazeb pracovat ve prospěch institucionální efektivity a důvěry na straně jedné, a ve prospěch redukce neférových praktik ve veřejné správě a k eliminaci jejich negativních důsledků na straně druhé.

Pokud jde o lobbyingu samý, osobně vidím zákonnou regulaci lobbyingu jako pravděpodobně nutnou podmínku úspěšné institucionalizace lobbyingu, nicméně ji rozhodně vnímám jako podmínku nedostačující. Zákonná regulace by měla být doprovázena také tlakem na regulaci „zdola“ (samoregulaci), která by pracovala ve prospěch nezbytných sociálních předpokladů zvyšující pravděpodobnost efektivní zákonné regulace. Není vždy zřejmé, zda pro pozitivní sociální změny jsou důležitější institucionální změny „shora“ či socio-kulturní tlak „zdola“. Je však zřejmé, že výhodná či snad i nezbytná je podpůrná a komplementární dynamika změn „shora“ i tlaku „zdola“. Rozhodně bychom se měli snažit vyvarovat se situací, kdy jsou institucionální změny v přímém konfliktu se socio-kulturními předpoklady a kdy se iniciativy „zdola“ a reformy „shora“ vzájemně iritují a podlamují. Zavedení nějaké „měkčí“ verze zákonné regulace se mi však (vzhledem k situaci v ČR) jeví jako nutný počátek etablování terminologie i praxe lobbyingu v širším sociálním a politickém kontextu.

3. Kmotři, dárky a modernita

Lobbying je zcela nový fenomén, který vstoupil do naší politické reality až v průběhu 90. let, a který se s menšími či většími problémy zabydluje ve všech postkomunistických

zemích, ale nejen v nich. Samotný pojem byl od počátku 90. let používán ve značně pejorativním smyslu. Lobbování, píše se v české *Všeobecné encyklopedii Diderot* (vydání z roku 1999), představuje „*způsob ovlivňování, získávání a korumpování poslanců, aby v parlamentu obhajovali určité zájmy.*“ I dnes převládá v laické veřejnosti názor, že lobbování je něco nekalého a nelegitimního, pokud přímo nesplývá s korupcí.

Když byl 7. 10. tohoto roku zatčen policií ČR *přítel* mnoha vlivných politiků Marek Dalík a byl obviněn z pokusu o získání úplatku ve výši 18 miliónů Eur, všechna média (včetně těch seriózních), která jsem toho dne sledoval (Radiožurnál, Rádio Česko, ČT 24, deník Metro), o Dalíkovi referovala jako o lobbistovi nebo dokonce jako o poradci bývalého premiéra Mirka Topolánka. Dalík sám tato označení, pokud vím, většinou odmítal. Marek Dalík byl v minulosti médií spojován s množstvím korupčních i neetických praktik. On sám se ke kauze Pandury v médiích vyjádřil v tom smyslu, že se u jednání na Ministerstvu obrany vyskytl čirou náhodou. Jenom prý zaskočil za známými na ministerstvu na kafe. Ať už Dalík ne/spáchal cokoli, celá kauza dokládá smutný fakt, že za lobbisty jsou (i seriózními novináři) stále rutině označováni lidé dopouštějící se neetických a korupčních praktik. Začarovaný kruh negativního vnímání lobbingu se nedaří nabourat a média na tom mají nemalý, možná největší, díl viny.

I když se situace pomalu mění, jak například dokládá množství iniciativ z poslední doby prosazující regulaci lobbingu, skutečnost v ČR je taková, že se mnozí profesionální lobbisté stále skrývají za jiná povolání. Přebývá snaha zájmových skupin své vztahy s politiky či úředníky spíše skrýt, a prosazování zájmů je často prováděno neeticky, místo toho, aby se zájmové skupiny snažily svůj (v demokraciích zcela přirozený a nutný) vliv na stát či politický systém učinit transparentní a srozumitelný. Negativní přijímání lobbingu ze strany veřejnosti tak paradoxně přispívá k bujení neprůhledného klientelismu a korupce.

Když hovoříme o lobbingu jako o *zcela novém fenoménu*, je to proto, že lobbing představuje takové pojetí zájmového prosazování, které je třeba jasně odlišit nejen od korupčních praktik, v ideálním případě také od klientelistických vazeb, ačkoliv, jak poznamenává McFarland (1984, 116), někdy je obtížné zřetelně odlišit lobbing a *přátelství*. Takové rozlišení je však pro nás zcela zásadní. Ačkoli pojem lobbing může mít, a to především v evropských kontinentálních demokraciích, nejednoznačný obsah (Graziano 2001), bez jasného odlišení lobbingu a *přátelství* (či dokonce korupce) se neobejdeme. Je proto třeba odmítnout tvrzení, že lobbing není ničím novým, že jakýsi lobbing vždy existoval a existovat bude, či že se jedná o pouhý módní jev anglické jazykové dominance. Podobná tvrzení implicitně předpokládají vymezení lobbingu jakožto zákulisního, netransparentního či nekalého ovlivňování politických procesů, pokud jej

přímo neztotožňuje s korupcí. Samozřejmě, v takovém případě by opravdu nešlo o nic nového.³

Jak bylo již řečeno v předchozí kapitole, snaha o regulaci lobbingu patří na Západě k běžným protikorupčním opatřením, ačkoli boj s korupcí není možné zužovat na regulaci lobbingu, který by měl být doprovázen řadou dalších opatření a změn, má-li být regulace lobbingu účinná. Mezi rizikové faktory posilující korupční tendence i jejich negativní důsledky v podobě plýtvání veřejnými prostředky i poklesu legitimacy veřejných institucí patří bezpochyby klientelismus a jeho četné variace. Marek Dalík (na rozdíl od Romana Janouška, který se hrdě hlásí k označení lobbista) o sobě většinou mluví jako o soukromé osobě, která se zkrátka *přátelís* mnoha mocnými osobami.

Moderní klientelismus bývá považován za obdobu vztahu mezi patronem (feudálním pánem) a jeho klienty (lenními poddanými) v mnoha před/moderních společnostech. Tento vztah zde představoval ústřední organizační princip politických, ekonomických, sociálních i morálních vztahů. Tento tradiční klientelismus byl založen na nerovných hierarchických (stavovských) vztazích, *přátelství* a privilegiích. Šlo o vztah podřízenosti a nadřízenosti mezi patronem a klientem, který byl založen na vzájemné potřebnosti (reciprocitě). Jednalo se o reciprocitu, kterou Robert Putnam (2000) nazývá *specifická reciprocita*. Moderní společnost je naopak založena na principech občanství, rovnosti před (a svobody pod) zákonem a na institucích, které jsou permanentní a všem otevřené. V moderní (občanské) společnosti se naproti tomu prosazuje princip *obecné reciprocity*, která je založena na víře ve formální pravidla. *Specifická reciprocita* (něco za něco) produkuje podle Putnama (2000) silnou skupinovou solidaritu, ale může také vytvářet silné skupinové antagonismy, naopak *obecná reciprocita* (víra ve formální pravidla) umožňuje v prostředí masové a anonymní společnosti efektivnější spolupráci.

Tradiční společnost byla ekonomicky závislá na samo/zásobitelství. Obstarávání bezpečí a půdy však bylo nad možnosti běžných lidí, a proto se v jejich zajišťování museli lidé spoléhat na svého patrona (mocnějšího přítele), který jim bezpečí a půdu poskytoval na základě prokázaných služeb a závazků loajality. Nešlo však o vztah, který byl upraven kodexovým právem. Tradiční společnost neznala status *soukromého* vlastnictví. Status soukromého vlastnictví se vytváří až mnohem později (ve střední Evropě až v 18. století) z tzv. *pozemkového* vlastnictví (držby); je to proto, že tradiční společnost

3) Jak podotýká Bourdieu (2002), při zkoumání sociální reality bychom se měli vyvarovat dvou unáhlených závěrů: za prvé považovat sociální vzorce jednání/chování za neměnné a trvalé jevy (nic nového pod sluncem), či za druhé přisuzovat jim zcela revoluční a originální povahu (něco nevidaného). S lobbingem je to zrovna tak. Ovlivňování procesů politického rozhodování zástupci zájmových skupin je pochopitelně věc prastará. Lobbing v liberální demokracii však reflektuje a vychází vstříc zcela novým politickým, právním i morálním podmínkám i požadavkům moderních společností.

nezná, pro moderní společnost charakteristické, oddělení soukromé a veřejné sféry. V tradiční společnosti existují privilegia a vrchnosti, ale žádný status definovaný soukromým právem. Soukromé a veřejné vrchnostenské pravomoci splývají v neoddelitelnou jednotu a vážou se k pozemkové držbě (Habermas 2000).⁴

Za nejznámější residuum tradičního klientelismu bývají považovány stále přežívající mafiánské sítě v jižní Itálii (Putnam 1993). O konkrétním původu a příčinách mafiánství v jižní Itálii diskutují sociální vědci již desítky let. V devatenáctém století sloužili *mafiosi* jako prostředníci mezi absentujícími feudálními pány a jejich klienty a po rozvolnění feudálních vztahů si často udržovali své pozice a zůstávali privilegovanými nositeli sociálního dozoru, exploatace i násilí (Putnam 1993, 147). Mezi hlavní příčiny rozkvětu (či rezistence) mafiánských sítí v jižní Itálii bývají řazeny dva vzájemně provázané faktory (Putnam 1993, 146). Jednak je to slabost a neefektivita institucí moderního státu, který v otázkách zajištění bezpečí a ekonomických potřeb nechal otevřený prostor pro působení soukromých aktérů. Za druhou příčinu bývá považováno prostředí chronické interpersonální nedůvěry. V prostředí, kde byla důvěra nedostatkovou „komoditou“, dokázal být *mafioso* jejím nejspolehlivějším „producentem“ a „distributorem“ (Gambetta 1988, 128). Mafiánské sítě, které posilovaly (či vznikaly) jako náhrada za nefungující instituce moderního státu, zpětně podkopávaly jejich institucionální efektivitu i veřejnou autoritu (Putnam 1993, 146). Šíření nejistoty a strachu – které jsou v jistém smyslu antitezí důvěry (Giddens 1998) – se také stalo logickou ekonomickou strategií etablovaných mafiánských struktur.

Za kinematograficky nejzdařilejší vyobrazení prostředí sicilské mafie bývá považována třídílná sága od režiséra Francise Coppoly *Kmotr* (Godfather 1972, 1974, 1990). Úvodní scénu prvního dílu z roku 1972 je možné považovat za brilantní ztvárnění střetu sil modernity a tradiční společnosti. Scéna mimo jiné ukazuje rozdíl mezi institucionálně zajištěnou rovností občanské společnosti a neformálně dohadovanou (*specifickou*) reciprocitou založenou na *přátelství* a nerovnosti. Mafiánská síť je vnitřně organizována na základě patriarchálního a paternalistického přátelství (ctihodných mužů) a časově neurčitěho vztahu ochrany a podpory na straně jedné a protislužeb a loajality na straně druhé. Navenek vystupuje mafiánská síť výhrůžně a násilnický.

Obdarovávání představovalo v tradiční společnosti, jak bylo již řečeno výše, důležitý způsob zajišťování bezpečí a uspokojování ekonomických potřeb. Dary často vy-

tvářely předpoklady a jakési první kroky bezpečného směňování. Obdarovávání také zakládalo vztahy podřízenosti a závazku a bylo výrazem nerovnosti, a zpětně pomáhalo tuto nerovnost reprodukovat a posilovat. Kdo mohl dát více „dárků“, ten byl schopen získat více klientů a tím i větší moc. Dobrým příkladem tohoto rysu klientelismu v podmínkách moderní demokracie, je nedávný případ šedé eminence a bývalého lídra politické strany *Věcí veřejné* Víta Barty. Počátkem tohoto roku byl Bárta podmíněčně odsouzen k 18 měsícům za korupci (odvolání je nyní v řízení). Bárta poskytoval svým spolustraníkům (bezúročné) půjčky a soudce Jan Šot označil jednání za protiprávní a také za neetické. Jeho interpretace je implicitně postavena na tom, že se jednalo o *obdarování* (čímž bezúročné půjčky spolustraníkům opravdu byly). Politická strana totiž není sdružením rodiny či klanu, ale veřejnou institucí upravenou zákonem a sloužící k férové soutěži o obsazování veřejných postů. Platí v ní veřejným právem formalizované a standardizované vztahy a soudce Šot podle mne správně interpretoval Bártovo jednání jako trestný čin korupce.

Vít Bárta se proti rozhodnutí soudu odvolal s tím, že své jednání považuje za legitimní. Z hlediska normativní teorie liberální demokracie se však jistě mylí, neboť obdarovávání není možné považovat za legitimní nástroj politického soupeření, včetně utužování stranické disciplíny či oslabování politických protivníků. Vít Bárta trestuhodně vypadl ze své politické role a přisoudil si roli, kterou se vyznačují právě mafiánští kmotři. Obdarovávání jako formu vytváření závazků, loajalit a nerovností by bylo možné považovat za legitimní pouze v klientelistickém a neformálními vztahy ovládaném politickém prostředí, kterým ČR možná je, ale jistě být nemá.⁵

Liberální demokracie je založena na kultuře formálních pravidel a své potřeby zde uspokojujeme výhradně monetární směnou, ze které žádné závazky a loajality nevyplynou. Peníze jsou tak zárukou naší (byť omezené) svobody a uspokojování našich ekonomických potřeb pomocí monetární směny; jsou jak nositelem, tak zárukou rovnosti morálního i právního statusu. Při koupi mléka, kola či auta nemusíme být prodejci vděční za to, že nám konkrétní věc prodal. Monetární směna je úmluva dvou stran, které si svobodně a dobrovolně směňují různé potřeby stejné hodnoty. Symbolika peněz, která kvantifikuje hodnotu konkrétní věci pomocí ceny, zde funguje jako *vyvazující mechanismus*.⁶ Giddens (1998) v návaznosti na Simmela (2011) v této sou-

4) Václav (později svatý) řehol v 9. století při zajišťování své vladařské autonomie otázku, zda se má více přátelit se saským králem Jindřichem Ptáčníkem, nebo s bavorským knížetem Arnulfem. Zvolil nakonec Jindřicha, neboť mu dal dárek z nejcennějších, paží světců. Relikvie svatého Víta přivázala Václava k civilizačnímu okruhu západního křesťanstva a umožnila mu osvojit si – pro potřeby politického a sociálního dozoru – ideologii i nástroje západní křesťanské církve.

5) *Kmotr* (v Coppolově filmu Marlon Brando) obdaruje italského obchodníka tím, že nechá zbit dva hochy, kteří napadli jeho dceru. Za to však od něj požaduje, že jednoho dne, „a ten den“, jak významně *kmotr* dodává, „možná nikdy nepřijde“, ho k sobě povolá, aby mu poskytl proti/službu. Obchodník je chycen do mafiánské chobotnice takřkajíc na neurčito.

6) Giddens (1998) rozlišuje v souvislosti s modernizačními procesy dva typy tzv. vyvazujících mechanismů (*disembedding mechanisms*): symbolické znaky a expertní systémy. Tyto dva typy vyvazujících mechanismů jsou nositeli tzv. časo-prostorového rozpojení, které Giddens považuje za hlavní sociální i organizační princip modernity.

vislosti hovoří o tzv. *symbolických znacích* (symbolic tokens), které nás zbavují závislosti na prostorových i časových podmínkách konkrétního kontextu směny a vyvazují směnu také ze vztahů závazků a loajalit. Monetární směna tak nabízí množství nových příležitostí k uspokojování řady potřeb a samotné získávání obživy je odděleno od vlastnictví půdy. Člověk si své věci kupuje a zbavuje se závislosti na rodině, půdě či vrchnosti (Sokol 2007).

Funkce daru pochopitelně stále plní v moderní společnosti svoji funkci, avšak výhradně v soukromé sféře rodiny a intimity. Ve veřejném a politickém životě představuje obdarovávání rizikový faktor, který ohrožuje svobodu a vládu práva, což je také důvod, proč jednání Víta Bárty, které jsme popsali výše, není možné považovat z hlediska normativní teorie demokracie za legitimní. Pokud si Vít Bárta tohoto rizika není vědom, stává se (možná mimoděk) agentem klientelismu a neformálních pravidel v politice. Je možné, že také jiní představitelé veřejného života obdarovávají své klienty, ale nedělají to okatě obálkovou metodou, nýbrž zákulisně metodou poskytování funkcí, výhod a služeb, což jsou na Západě neobvyklé praktiky označované jako tzv. stranická patronáž (Kopecký a Scherlis 2008). Politické stranictví by v liberální demokracii mělo být vyživováno ideologickými spory, kolegiálními a právním rovnostářstvím. Také v etablovaných demokraciích se v rámci konkrétních politických stran objevují klientelismus, patronáž a oligarchizace. Pokud však jde o dominantní jev, znamená to pak, že většina představitelů konkrétní politické stany vidí v technologii moci jediný důvod existence této politické strany. Strany tak visí ve vzduchoprázdnu a jsou povážlivě odcizeny občanské veřejnosti a je otázka pro další výzkum, do jaké míry se ČR nachází v takové situaci. Rozdíl mezi moderním liberalismem a tradičním klientelismem z pohledu sociální organizace, právního rámce a statusu, mentality a uspokojování potřeb shrnuje následující Tabulka 1.

Klientelismus	Liberalismus
Tradiční společnost	Moderní společnost
Přátelství/neformálnost	Občanství/ formálnost
Sociální hierarchie/specifická reciprocita	Právní rovnost/obecná reciprocita
Pozemková držba	Soukromé/veřejné právo
Strach	Důvěra
Dar, samozásobitelství, loupení	Monetární směna
Patronáž	Soutěž

Tabulka 1. Klientelismus versus liberalismus
Table 1. Clientelism vs. Liberalism

4. Lobbying jako institucionalizované rozhraní mezi ekonomikou a politikou

Dalším z produktivních hledisek při interpretaci a porozumění klientelismu a korupci v podmínkách moderní společnosti je systémová teorie. Modernizační procesy se vyznačují diferenciací funkčně nezávislých sociálních oblastí. Jednak dochází k oddělení soukromé a veřejné sféry, které v tradičních společnostech, jak byl již řečeno výše, nenajdeme. Na pomezí veřejné a soukromé sféry pak vzniká sféra politicky činné veřejnosti, jak to nazývá Habermas (2000) – Taylor (1994) hovoří o moderní veřejnosti, která je mimopolitická, sekularizovaná a metatopická – a samozřejmě trh. Tato dvě prostředí se zprvu (před rozvojem všeobecného volebního práva) vyznačují značnou synergií a provázaností. Jak ukazuje Habermas (2000), vznikající buržoazie si postupně osvojovala dovednosti a zvyk veřejné kritiky také ve vztahu k politickým záležitostem. Absolutističtí panovníci museli vycházet, jak argumentuje Giddens (1985), vzhledem k neustálým finančním problémům absolutistických států souvisejících především s financováním ohromných stálých armád, vstříc stále směřujícím požadavkům buržoazie, která držela státní rozpočet nad vodou. Historický vývoj samozřejmě probíhal specificky v různých částech Evropy a není naším cílem se touto otázkou zabývat. Obecně však lze říci, že buržoazie se v západní Evropě pozvolna prosazovala jako trvalý partner či oponent administrativního aparátu osvětského absolutismu a postupně si vybojovala trvalé parlamentní zastoupení.

Vrátíme-li se však k otázce lobbyingu, za předpokladu, že moderní občanské společnosti se vyznačují především existencí oddělených sociálních systémů či sfér, je třeba si klást otázku, jak je tato diferenciacie institucionálně zajištěna a kulturně opatrována (viz Schéma). Jednak tak, že každý z těchto sociálních subsystémů či sfér se vyznačuje odlišným médiem moci (können). Niklas Luhmann (2006) hovoří v této souvislosti o generalizujících komunikačních médiích, která v rámci daného subsystému vytvářejí mocenské pozice a nerovnováhy. Generalizujícím médiem moci na trhu jsou peníze, v politice jde především o moc (Macht), reputaci či důvěryhodnost, ve sféře rodiny je to láska („láska hory přenáší“), a ve sféře politicky činné veřejnosti můžeme za generalizující médium moci považovat informace a kriticky utvářené vědění (knowledge). Především médium peněz se vyznačuje snahou o expanzi do ostatních sociálních subsystémů či sfér („money speaks“), kde je však jejich účinnost omezená či přímo selhává. Dobře to lze ukázat na tom, že určité věci zkrátka nejsou na prodej; lásku, moudrost ani důvěryhodnost si za peníze nekoupíme. Expanzivní sílu logiky trhu můžeme pozorovat především v nejrůznějších formách korupce. Snaha „koupit“ si vysokoškolský diplom, prestižní společenské postavení či vydržovat si „svého“ poslance jsou příkladem expanzivní logiky trhu na úkor netržních sociálních prostředí.

Zatímco v tradiční společnosti tvoří držitelé politické moci, vědění a kapitálu jednu společenskou skupinu, v moderních občanských společnostech jsou tato různá média moci v držení různých (byť často překrývajících se) skupin občanů. Tuto diferen-

ciaci držitelů důvěryhodnosti (moci), peněz (bohatství) a vědění (pravdy) lze považovat za jeden z hlavních výdobytků moderních občanských společností a za měřítko liberalizace a demokratizace konkrétní moderní společnosti.

Schéma 2. Sféry moderní občanské společnosti
Scheme 2. Spheres of Modern Civil Society

Pokud bylo řečeno, že diferenciaci politického a ekonomického systému je možné považovat za jeden z největších výdobytků liberální demokracie, je třeba jedním dechem dodat, že mezi těmito systémy existuje v jistém smyslu přirozená a neodstranitelná přitažlivost, která má své historické i strukturní opodstatnění. Ekonomicky aktivní a úspěšní občané zpravidla platí více daní, než ti pasivní a neúspěšní, a tudíž je zajímavá, za co a jak se utrácejí. Ekonomický úspěch bývá zpravidla důsledkem kvalitního vzdělání, které je oním úspěchem zpětně generačně reprodukováno. Vzdělání bývá na Západě většinou korelováno s občanskou participací (Putnam 2000), neboť vzdělání lidé dokážou důsledněji domýšlet i si obrazněji představovat možná rizika sociálního vývoje, stejně tak dokážou přesněji a obrazněji extrapolovat trajektorie možné budoucnosti.

Existence „přirozené“ afinity mezi světem ekonomiky a politiky by nás však neměla vést k tomu, abychom rezignovali na tuto diferenciaci a smířili se s ní, či dokonce považovali úzkou provázanost či překryv politické a ekonomické elity za snesitelný a možný. Čas od času zaznívají v naší mediální sféře – především v souvislosti s dlouhou krizí mnohých evropských států – požadavky na omezení volebního práva a na jeho navázání na daňový census. Tento požadavek, jakkoli zní racionálně, by představoval návrat o mnoho generací zpět a téměř jistě by vedl ke statické hierarchizaci a oligarchizaci společnosti. Ostatně kritika aspektů postupné re/feudalizace veřejnosti související se značnou ekonomickou polarizací, rozvinutou kapitalistickou ekonomikou a hegemonií demonstrativních a manipulativních metod zaznívá již u Habermase (2000) na počátku 60. let.

Snaha tuto přitažlivost prakticky i institucionálně narušovat tak, aby nedošlo ke vzájemné symbióze obou subsystémů, a tím i ke statické oligarchizaci, by měla být permanentním úkolem a zájmem všech demokraticky smýšlejících lidí. Tuto přitažlivost je možné nabourávat pomocí institucionalizace (a tedy i ztransparentňování) vzájemného *rozhraní* mezi oběma systémy. Pokud dokážeme lépe identifikovat a koordinovat vzájemné střetávání ekonomického a politického prostředí, dokážeme jasněji identifikovat a konstruovat tato dvě prostředí jako dvě vzájemně oddělené sociální sféry. Regulaci lobbingu – ať už profesní (zdola) či pomocí zákona (shora) – proto považuji za důležitý nástroj formování *rozhraní* mezi politickým a ekonomickým systémem a za stěžejní podmínku rozvoje a udržitelnosti liberální demokracie. Pro institucionální zajišťování rozhraní mezi ekonomikou a politikou je potřeba jasně definovat jak aktéry lobbingu, tak jeho příjemce, stejně tak i kanály a metody lobbingu. Samozřejmě regulace lobbingu nemůže být účinná, pokud se na obou stranách této hranice – tedy v ekonomice i politice – nepodaří etablovat samotnou terminologii lobbingu, jeho praktik i aktérů.

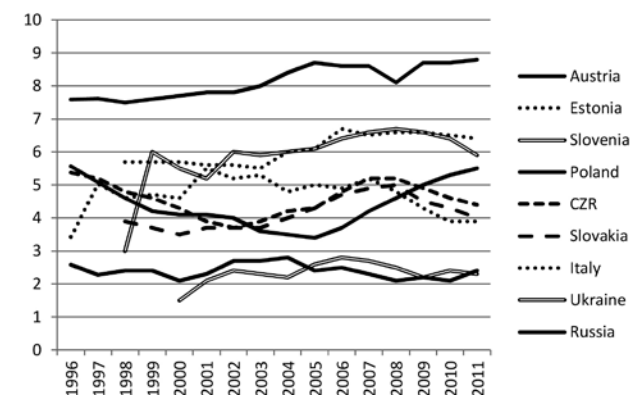
Další rovina, kterou je třeba při zvažování potřebnosti regulace lobbingu jakožto institucionálního zajišťování rozhraní mezi ekonomikou a politikou, je rovina *globalizace* či *evropeizace*. Jednou z hlavních charakteristik současných ekonomických procesů a vztahů je jejich vyvazování z lokálních kontextů národních států. Jak přesvědčivě ukazuje například Zygmunt Bauman (1999, 2002), oceňovaným výdobytkem globálního kapitálu je možnost utéci od důsledků svého jednání a tedy také od odpovědnosti. Ačkoli lobbing je fenomén vzešlý z anglosaské tradice demokratického vládnutí, a to jak pokud jde o jeho praktikování, tak pokud jde o jeho institucionální regulaci, potřeba jeho institucionalizace se dnes projevuje také mimo anglosaskou oblast. V důsledku narůstajícího počtu a významu nadnárodních ekonomických aktérů dochází ke stále hlubšímu narušování zavedených formálních i neformálních mechanismů zájmového zprostředkování. Toto narušování se netýká pouze politických systémů s tradicí korporativistického zprostředkování zájmů. Působí také v nekorporativistických systémech, kde rovněž dochází díky narůstajícímu vlivu a fluktuaci globálních ekonomických aktérů k narušování zavedených praktik, sítí a komunit místních ekonomických elit (Heemskerk a Fennema 2009). Není náhodné, že EU se snaží hrát roli evropského lídra v institucionalizaci lobbingu, neboť je to především ona, která je nositelem jak uvolňování, tak krocení tržních sil, které jdou nad rámec národních států.

Procesy *demokratizace* a *evropeizace* jsou v mnohých aspektech konvergentní. Jedním z aspektů této konvergence, který potvrzuje mé přesvědčení o nutnosti institucionální regulace lobbingu, je růst komplexity a složitosti vládnutí vedoucí k posilování významu odborného vědění v rozhodovacích procesech. Příkláním se k názoru, že lobbing je možné interpretovat také jako cenný zdroj expertízy přispívající ke kvalitě politického rozhodování. Regulace lobbingu může vést ke zprostředkování a posilování tohoto pro demokracii blahodárného trendu. Posilování významu expertízy v rozhodování

vacích procesech prospívá každé společnosti. Roli expertízy je ovšem třeba chápat (v intencích Weberova rozlišení mezi účelovou a hodnotovou racionalitou) jakožto nezbytnou součást kvalitních demokratických rozhodnutí, nikoli jako nejvyšší politickou autoritu a zdroj její legitimacy. Tím může být v demokracii pouze kritické veřejné mínění. Součástí rozvoje manipulativních a demonstrativních marketingových metod v politice, který byl umocněn rozvojem masových médií, je však také oslabování racionality veřejného diskurzu populismem, nadměrnou ideologizací a demagogickými simplifikacemi. Kultivace lobbingu jakožto zdroje expertízy může podle mého přesvědčení přispívat k neutralizaci těchto tendencí, a to jak díky působení na veřejné činitele, kteří jsou příjemci lobbingu, tak díky působení dovnitř zájmových skupin, kde se formují zájmy a požadavky, jež mají být veřejně obhajovány a prosazovány.

Je třeba také trvat na tom, že regulace lobbingu nemůže představovat dokonalé či konečné řešení v nalézání *rozhraní* mezi ekonomickým a politickým systémem, v potírání korupce, klientelismu a neférových praktik ve veřejné správě. Při veřejných a politických diskusích často zaznívají názory, které odmítají konkrétní návrhy na regulaci lobbingu s poukazem na jejich nedokonalost. Takový přístup považuji za lichý. Vycházím z popperovského přesvědčení o principiální otevřenosti moderní společnosti, díky které jsou politické a sociální změny nevyhnutelné. Stejně jako neexistuje ideální způsob demokratického vládnutí, neexistuje ani dokonalý způsob regulace lobbingu. V závislosti na kontextuálních podmínkách je potřeba každou regulaci lobbingu průběžně monitorovat a reflexivně přehodnocovat.

Jak ukazuje zkušenost ze Spojených států, ani tu neoptimálnější regulaci lobbingu není možné považovat za jednu provždy definitivní řešení (Müller ed. 2010). Viděno z této perspektivy, zdá se být důležité, v rozporu s názorem pravděpodobně většiny historicky zvolených zákonodárců v Česku, konečně zahájit proces institucionální regulace lobbingu a jeho postupného vyhodnocování. Není přesvědčivé se donekonečna vymlouvat na nedokonalosti a slabá místa předkládaných návrhů a snít o geniálním řešení, které dokáže naprosto a jednou provždy s problémy korupce a klientelismu skoncovat. Takové přesvědčení považuji za naivní a ve svém důsledku neodpovědné. Nedomnívám se totiž, že by kdokoli z veřejných činitelů v Česku dokázal věrohodně zdůvodnit, že míra korupce je na přijatelné úrovni, a že propojení ekonomických a politických elit odpovídá standardu etablovaných demokracií severozápadní Evropy. Domnívám se spíše pravý opak, totiž že korupce v Česku je na vysoké úrovni, a že míra propojení politických a ekonomických zájmů je hluboce zakořeněná. Tento názor je možné opřít o šetření *Transparency International* a další výzkumy (viz Graf 1). Například Pavol Frič (2008) hovoří o korupčním *klimatu*, když poukazuje na to, že v Česku existuje vysoká míra společenské tolerance vůči korupci.

Graf 1. Korupce ve vybraných zemích (zdroj Transparency International)
Figure 1. Corruption in Selected Countries

Důsledky tohoto neblahého stavu jsou nevyčísitelné a dotýkají se doslova každého. Tento trend je zřetelný minimálně od existence tzv. opoziční smlouvy mezi ČSSD a ODS v letech 1998–2002. Česko bývá politology označováno za příklad kartelového stranického modelu, v němž mají politické strany tendenci spolupracovat při exploataci veřejných zdrojů, jež využívají k zajištění vlastní existence a k udržení moci. Strany se tak stávají uzavřenou politicko-ekonomickou kartelovou strukturou, jež se pokouší kolonizovat úseky státní moci a parazitovat na jejích veřejných zdrojích (např. Candole 2009, Dvořáková 2012, Katz a Mair 2009, Klíma 2001). Nejzhoršivějším důsledkem takové stavu je kromě zkorumpovaného a neefektivního vládnutí také systematické podkopávání blahodárného vlivu opozice, jež je doslova živou vodou liberalismu a bez níž nemůže žádná demokracie fungovat. Bludný kruh nedůvěry, korupce a klientelismu, jak bylo argumentováno výše, má většinou tendenci dále podkopávat efektivitu i veřejnou autoritu politických institucí.

5. Shrnutí a východiska

Ve svém příspěvku jsem sledoval tři roviny argumentace vztažené ke třem cílům. Snažil jsem se (1) shrnout otázku legitimacy i problém komplexity lobbingu na pozadí teorie liberální demokracie a občanské společnosti; (2) přispět k diskusím o interpretaci klientelismu a korupce jako residua tradiční společnosti a k porozumění toho, proč je moderní společnost (nejen v ČR) náchylná ke klientelismu; (3) představit lobbing a jeho regulaci jako jeden z možných nástrojů, jak náchylnosti ke klientelismu (a korupci) čelit. Ve svém příspěvku vycházím z komplementární teorie občanské společnosti, kterou jsem představil dříve (Müller 2003, 2006, 2010), z teorie modernizace (Habermas 2000, Giddens 1985, 1998) a ze systémové teorie Niklase Luhmanna (2006).

Jednou z nejcennějších hodnot liberální demokracie je oddělování politické a ekonomické moci, které k sobě táhne vzájemná přitažlivost. Tato přitažlivost může být tlumena pomocí pestré mozaiky institucionálních nástrojů. Regulace lobbingu je podle mého přesvědčení jedním ze stěžejních kamíneků, který umožňuje rozvinutí této mozaiky do větší pestrosti i šíře. Regulaci lobbingu interpretuji jako snahu o institucionální zajištění oddělení ekonomické a politické sféry, jejichž diferenciaci považuji za stěžejní výdobytek, podmínku i měřítko úspěšnosti liberální společnosti.

Zápas o diferenciaci politiky a ekonomiky je možné interpretovat, jak jsem se pokusil v tomto příspěvku, jako napětí mezi klientelismem, jakožto organizačním a sociálním principem tradiční společnosti a liberalismem, jakožto organizačním a sociálním principem moderní občanské společnosti. Vysokou míru infiltrace klientelismem v případě české společnosti by bylo možné interpretovat také jako důsledek opožděné a neukončené modernizace. Toto hodnocení odpovídá například interpretaci Iva Možného (1999), který v případě Československa hovoří o komunismu jako o období de-modernizace, nebo přístupu Miloše Havelky a Karla Müllera st. (1996), kteří poukazují na dominantní modernizační rys demokratizačních procesů v postkomunistické Evropě.

Kulturně-civilizační bariéry, na které přijímání lobbingu v českém prostředí naráží, jsou podmíněny specifickou politickou kulturou a nedostatečnou zkušeností s demokratickou politikou. Jeden z hlavních deficitů politické kultury v Česku spočívá v převládajícím centralisticko-byrokratickém pojetí politiky. Toto pojetí tenduje k chápání politických procesů jakožto hledání správného řešení. Pojetí politiky jako cesty za poznáním, které má v evropském myšlení dlouhou tradici, jež sahá minimálně k Platónovi, předpokládá rousseauovské pojetí veřejného zájmu (obecného blaha) jako apriorně zjiitelné a objektivní kategorie. Toto pojetí, které navazuje na jednu z tradic evropského osvícenství, se vyznačuje mělkostí liberálních tradic a dřímajícím sklonem k autoritářství (Müller 2005). Dokladem této argumentace mohou být neutuchající hlasy, které se ozývají nejen v Česku (viz Vargovčíková 2011), že by bylo potřeba lobbing prostě zakázat. Takový požadavek, který je výrazem nízké politické gramotnosti, je možné odmítnout s tím, že prosazování zájmů by mohla zakázat pouze vláda tyranie, která by však nebyla ničím jiným, než „konečným“ vítězstvím jedné dominantní lobby (Schendelen 2004, 317).

Ačkoli občanské předpoklady v České republice nepatří k nejpříznivějším, ze zkušenosti víme, že kulturně adaptační změny mohou probíhat různými tempy, a že politická vůle institucionálně reflektovat a řešit nové výzvy svobodného sociálního vývoje může umocňovat rychlost, kvalitu i mohutnost změn. Dvacet tři let po pádu komunismu ve střední Evropě snad nikdo nepochybuje o tom, že pěstování občanské společnosti, jež by byla srovnatelně dynamická a odolná jako občanské společnostmi v etablovanějších demokraciích severozápadní Evropy a USA, je úkolem nejméně na tři generace. Stejně tak dnes nepochybujeme o tom, že mají-li postkomunistické společnosti dosáhnout

nout kvality demokracie srovnatelné se severozápadním průměrem (alespoň) za oněch 60 let, nestačí sedět s rukama v klíně, nýbrž je třeba iniciovat, implementovat a průběžně přehodnocovat řadu institucionálních změn a opatření.

Seznam zdrojů

BAUMAN, Zygmunt (1999): *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.

BAUMAN, Zygmunt (2002): *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.

BĚLOHRADSKÝ, Václav (1992): *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.

BOURDIEU, Pierre (2002): *O televizi*. Brno: Doplněk.

CANDOLE, James de (2009): V Česku vládne silný politický kartel. *Lidové noviny*, 24. 10. 2009.

COSER, Lewis (1956): *The Functions of Social Conflict*. New York: The Free Press.

DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra (2012): *Rozkládání státu*. Praha: Universum.

FRIČ, Pavol (2008): Světlo a stinné stránky neformálních sítí v postkomunistické společnosti. *Sociologický časopis*, roč. 44, č. 2, s. 295–319.

GAMBETTA, Diego (1988): Fragments of an Economic Theory of the Mafia. *European Journal of Sociology*, č. 29, s. 127–145.

GIDDENS, Anthony (1985): *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press.

GIDDENS, Anthony (1998): *Důsledky modernity*. Praha: SLON.

GRAZIANO, Luigi (2001): *Lobbying, Pluralism and Democracy*. New York: Palgrave.

HABERMAS, Jürgen (2000): *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofie, AV ČR.

HAVELKA, Miloš a MÜLLER, Karel (1996): Procesy transformace a teorie modernizace. *Sociologický časopis*, roč. 32, č. 2, s. 143–157.

HEEMSKERK, Eelke a FENNEMA, Meindert (2009): Network Dynamics of the Dutch Business Elite. *International Sociology*, roč. 24, č. 6, s. 807–832.

KATZ, Richard a MAIR, Peter (2009): The Cartel Party Thesis: A Restatement. *Perspectives on Politics*, roč. 7, č. 4, s. 753–766.

KLÍMA, Michal (2001): *Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství*. Praha: Radix.

KOPECKÝ, Petr a SCHERLIS, Gerardo (2008): Party Patronage in Contemporary Europe. *European Review*, roč. 16, č. 3, s. 355–371.

LUHMANN, Niklas (2006): *Sociální systémy*. Brno: CDK.

MADISON, James (1994): The Federalist No. 10 (1787). In: Urofsky, Melvin (ed.): *Basic Readings in U. S. Democracy*. Washington: United States Information Agency.

MARADA, Radim (2003): *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: CDK.

MCFARLAND, Andrew (1984): *Common Cause. Lobbying in the Public Interest*. Chatham, N. J.: Chatham House.

MOŽNÝ, Ivo (1999): *Proč tak snadno...* Praha: SLON.

MÜLLER, Karel (2003): Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva. *Sociologický časopis*, roč. 39, č. 5, s. 607–624.

MÜLLER, Karel B. (2005): Koncept občanské společnosti, lobbování a veřejný zájem. Příčiny, podoby a důsledky demokratického deficitu v České republice. *Sociální studia* 1/2005, s. 111–128.

MÜLLER, Karel B. (2006): The Civil Society–State Relationship in Contemporary Discourse: A Complementary Account from Giddens' Perspective. *The British Journal of Politics and International Relations*, roč. 8, č. 2, s. 311–330.

MÜLLER, Karel B. (2008): *Evropa a občanská společnost. Projekt evropské identity*. Praha: SLON.

MÜLLER, Karel B. a SKOVAJSA, Marek (2009): From Reflections on Post-Communism to Perspectives on Europeanization: Democracy and Civil Society in Central Europe. *International Political Science Review*, roč. 30, č. 5, s. 501–517.

MÜLLER, Karel B. (ed.) (2010): *Lobbing v moderních demokraciích*. Praha: Grada Publishing.

PUTNAM, Robert (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

PUTNAM, Robert (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

SCHENDELEN, Rinus van (2004): *Jak lobbovat v Evropské unii aneb Machiavelli v Bruselu*. Brno: Barrister & Principal.

SIMMEL, Georg (2011): *Filosofie peněz*. Praha: Academia.

SOKOL, Jan (2007): *Moc, peníze a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk.

TAYLOR, Charles (1994): Liberální politika a veřejnost. In: Znoj, Milan (ed.): *Liberální společnost*. Praha: Filosofie, s. 17–53.

TOCQUEVILLE, Alexis de (1992): *Demokracie v Americe I., II.* Praha: Lidové noviny.

VARGOVČÍKOVÁ, Jana (2011): Variace diskursivního pojetí lobbingu v ČR a implikace pro jeho regulaci. *Politologická revue* 2/2011, s. 75–98.

Summary

This article summarises the current state of the social-scientific research regarding lobbying, it contributes to the interpretation of clientelism in the conditions of modernity and it also interprets the institutionalisation of lobbying as the key measure which reduces the dangerous consequences of clientelism. One of the main motives of liberal democracy is the recognition of conflicts as a natural part of liberal society. The establishment of lobbying as a legitimate form of interest advocacy and intermediation is an integral part of the institutionalisation of conflicts within the public sphere, which is essential for any democracy. The activities of interest groups in decision-making processes are an inevitable part of liberal democracy. Those activities, however, pose certain risks, which have to be evaluated and dealt with on the level of both the political system and the public decision-making as well as within the scope of the civil society itself.

While in traditional societies, those who possessed political, economic and also "epistemological" power formed a group of identical persons, in modern civil societies, those separate "powers" are held by various groups of citizens. Liberal democracies are characterised mostly by the division of political and economical power; those powers are, however, drawn together by a mutual affinity. This affinity can be attenuated by a diverse set of institutional measures. The regulation of lobbying is, according to the beliefs of the author, one of the essential building stones, which allow the broadening and diversifying of this set. The article interprets the regulation of lobbying as an effort to institutionally ensure the existence of a borderline between the economic and political sphere, the differentiation of which can be considered one of the fundamental achievements, conditions and also criteria of the development of liberal society. Especially market economy and the medium of money, however, feature an effort to expand into the other social sub-systems, where, nonetheless, their effectiveness is limited or even fails entirely. The expansionary force of the logic of the market can be observed especially in various forms of clientelism and corruption.

Civil societies are based on the ideology of liberalism, which can be characterised especially by its confidence in formal rules. While dealing with conflicts, citizens adhere to formal rules, which are the guarantee of legal equality and a high predictability, which is otherwise hard to ensure in the conditions of an anonymous, mass society. Nonetheless, liberal principles are always, to some extent, disrupted and threatened by clientelism. Clientelism is an organisational principle of the political, economical and social relations of traditional societies and in the conditions of modernity, it tends to colonise the institutions of liberal democracy, it often leads to corruption and to the disruption of the legitimacy of public institutions themselves.

As far as the Czech Republic is concerned, the high rate of infiltration by clientelism of public institutions can be interpreted as the result of delayed and incomplete modernisation. The main deficiency of the Communist system was the absence of the public sphere, which would enable the articulation and representation of political interests and conflicts. Many experts point toward the de-modernising consequences of Communist regimes and to the dominant modernising feature of democratisation processes in those countries after the fall of Communism. The legacy of communism embeds a democratic deficiency, which is, among other things, with regards to the characteristics and the efficiency of political institutions, reflected in the unrealistic expectations and weak civil and political competencies. A part of the deficiency of political literacy is also the a priori negative perception of lobbying as an improper feature of the democratic political process, the stigmatisation of lobbying and even the calls for its prohibition.

Vladimír Naxera

Občanská společnost, korupce a (ne) důvěra – dílčí příspěvek k pochopení povahy a dopadů korupce v postko- munistických společnostech¹

„Trust [...] is the chicken soup of social life. But like chicken soup, its curative powers have been oversold“ (Uslaner 2002, 249).

Abstract:

In this article, the author focuses on the explanation of the social perception of corruption in post-Communist countries. The objective of the article is to find out why high corruption of governments and politicians in Central and Eastern Europe does not often lead to their fall. The author found the answer especially in the weakness of civil societies, in the societies' disinterest in politics and their inability to advocate their demands for change. In the first part of the article, the author focuses on the problems of civil societies in post-Communist countries in general. In the following part, the author discusses the nature of corruption in post-Communist regimes and finally, in the concluding part of the article, the author interconnects the two main topics in an analysis of the approach of the given civil societies to corruption.

Keywords: *Corruption, Clientelism, Post-Communism, Civil Society, Trust*

1) Tento text vznikl přepracováním a úpravou některých částí autorovy rigorózní práce. Článek vznikl v rámci institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace na Katedře politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni.

1. Úvodem

Podíváme-li se na politický vývoj postkomunistické Evropy (nebo postkomunistického Kavkazu nebo Střední Asie), nenalezneme příliš mnoho případů, kdy by došlo k souzení či dokonce odsouzení vysokých státních úředníků nebo politiků kvůli korupci. Taktéž bychom nenašli příliš situací, kdy by se korupce stala přímou příčinou pádu vládního kabinetu nebo by korupční téma výrazně ovlivnilo volby. A to navzdory skutečnosti, že v postkomunistickém regionu je podle snad všech dostupných výzkumů a statistik korupce jednou z nejvyšších na světě.

Zdá se ovšem, že se věci počinají měnit. V nedávné době bylo kvůli korupci zatčeno a obviněno několik poměrně vysokých politických představitelů a úředníků v ČR, na Slovensku korupční kauza Gorila jednoznačně ovlivnila letošní parlamentní volby, stejně tak výsledek letošních krajských voleb v ČR byl s největší pravděpodobností ovlivněn tématem korupce. Propad ČSSD v některých krajích lze pravděpodobně spojit se zaplétáním příslušníků této strany do korupčních sítí, naopak úspěch ODS v Plzeňském kraji pravděpodobně můžeme vysvětlit i oblíbeností spojenou s „antikorupční pověstí“ volebního lídra. Tyto a některé další příklady jsou většinou ovšem záležitostmi posledních let a v rámci celého postkomunistického vývoje tedy spíše výjimkou. Jistou změnu ve vnímání korupce v postkomunistickém prostředí naznačuje zvýšený zájem o informace a objevující se nové organizace občanské společnosti – v ČR jde například o Nadační fond proti korupci, který poskytuje velké množství informačních materiálů a také finančně odměňuje jedince, kteří se podílejí na odhalování a potírání korupce.

Téma korupce samozřejmě vstupuje do každého volebního klání a již po mnoho let antikorupční apel nechybí ve volebním programu většiny relevantních stran a často je (jako v případě českých Věcí veřejných) jedním z hlavních témat stran nových, které bychom mohli s jistotou nadsázkou chápat jako strany antiestablishmentové. Antikorupční postoje nalezneme i v programových prohlášeních nových vlád – česká vláda sestavená po volbách v roce 2010 dostala přívěs „protikorupční“ dokonce jako jednu ze svých hlavních charakteristik. I přes to však po dlouhá léta korupční témata nerozhodovala volby a nevedla k pádu vlád. Slabá občanská společnost v postkomunistických společnostech nedokázala svůj negativní pohled na korupci přetvořit v politickou akci, která by měla přinést nějakou změnu k lepšímu. Ochota jedinců aktivně vstupovat do veřejného prostoru a podílet se na ovlivňování veřejného dění byla minimální. Ani iniciativy, které se vytvořily v souvislosti s některými s korupcí (či údajnou korupcí) spojenými problémy a událostmi v ČR, jako byla například krize ODS na konci 90. let zapříčiněná nejasnými konty ve Švýcarsku, nebo období tzv. opoziční smlouvy, ve kterém beze sporu došlo k nárůstu korupčního jednání (srov. Tabery 2008), nevedly k zásadním politickým změnám – ODS svoji krizi přečkala a ČSSD i po období opoziční smlouvy vyhrála následující volby. I když se zdá, že v dnešních dnech je situace alespoň částečně jiná, dá se nalézt mnoho případů, kdy společnost ve svých politických

preferencích problémy spojené s korupcí nereflektuje – i přes zatčení Davida Ratha voliči dali ve Středočeském kraji znovu důvěru a nejsilnější mandát ČSSD.

Tématu korupce bylo věnováno v české společensko-vědní tvorbě zatím poměrně málo prostoru a nenalezneme příklady dlouhodobých a systematických výzkumů korupčního jednání. Mezi výjimky v téměř neexistující relevantní společensko-vědní literatuře mohou patřit některé texty Pavla Friče, využívané i v této studii (např. Frič a kol. 1999, Frič 2001), nebo sborník editovaný Břetislavem Dančákem, Vitem Hlouškem a Vojtěchem Šimíčkem (eds. 2006).² Specifikům korupčního jednání v postkomunistických společnostech se věnuje například nedávná studie Vladimíra Naxery (2012). Na druhou stranu je ale třeba zmínit existenci kratších i delších textů publicistického charakteru, které korupci neteoretizují, ale zkoumají její každodennost a konkrétní kauzy v českém politickém prostředí (např. Tabery 2008). Mnoho kratších textů a zpráv je produkováno také různými neziskovými organizacemi a nadacemi (Transparency International, Nadační fond proti korupci atd.). Druhé téma, které je vedle korupce předmětem tohoto textu – slabost občanské společnosti v postkomunismu – své české zpracování má. Jedná se například o texty Karla B. Müllera (2003 nebo 2008). Za zásadní pro tento text však považuji práce jednoho z nejvýznamnějších badatelů, kteří se problematice věnují – Marca M. Howarda (2002a, 2002b nebo 2003).

V tomto textu se zaměříme na vysvětlení možných příčin toho, proč nebývá zkorumpovanost vlád v postkomunistickém prostředí příčinou jejich pádů a proč korupční jednání nebývá automaticky příčinou ztráty důvěry pro vládnoucí politické strany nebo konkrétní jednotlivé politiky.

Nejprve se zaměříme na příčiny slabosti občanské společnosti v postkomunistických zemích na problémy, které z toho vyplývají. Jedním z takových problémů je jistě neochota vstupovat do veřejného dění, která je posílena přetrvávající společenskou nedůvěrou. Takový stav je pro šíření korupce samozřejmě velice příznivý. Na problémy občanské společnosti navážeme analýzou povahy korupce v postkomunismu a následně obě témata propojíme v závěrečné části věnující se vnímání korupce ze strany veřejnosti.

2. Slabá občanská společnost v postkomunistických státech

Občanská společnost, kterou rozumím společenství občanů, kteří se stýkají, spojují a jednají v rámci veřejného „prostoru“, který je odlišný od soukromí, rodiny a sítě osob-

2) Dodejme, že jde o sborník, který vznikl jako výstup z konference, které se vedle sociálních vědců účastnilo mnoho aktérů z praxe (neziskový sektor, soudnictví atd.), proto nelze celou publikaci považovat za výstup systematického společenskovo-vědního bádání, nicméně zejména první segment textů (viz Dančák, Hloušek a Šimíček eds. 2006, 13–111) přináší zajímavé postřehy z oblasti sociálních věd.

ních kontaktů na jedné straně a státu na druhé straně (např. Howard 2003, 166)³, je v postkomunistických státech dle mnoha autorů mnoho let po ukončení komunismu stále velice slabá (velmi podrobně např. Howard 2002b, Müller 2008). Stav občanské společnosti se v jednotlivých postkomunistických státech samozřejmě liší, ale lze vysledovat několik společných znaků.

Pro úplnost musíme dodat, že stav společností se výrazně lišil již za komunistických režimů. Zatímco například v Polsku nebo Maďarsku existovaly formální i neformální organizace, které si na státu a komunistické straně zachovaly nebo nově vydobyly jistou autonomii (například dobře známá Solidarita, Katolická univerzita, Vlastenecká fronta a další), v zemích Sovětského svazu nebo Albánii a Rumunsku něco takového nebylo možné (Badescu 2003, 124).

Slabost postkomunistických společností nemusí být na první pohled patrná – nespočívá totiž například v nízkém počtu občanských organizací, kterých je dostatek, i když mají spíše volnočasový charakter, ale ve schopnosti občanů vstupovat a kontrolovat proces veřejného rozhodování, což je spojeno s nízkou mírou členství v takto orientovaných organizací (viz např. Badescu 2003). V postkomunistických společnostech chybí širší zájem o veřejné záležitosti. To není ve srovnání se západními společnostmi nic neobvyklého. Hlavní rozdíl je však v tom, že pokud se v postkomunistické společnosti zájem objeví, projeví se jedna z jejích slabostí – lidé často nevědí, jak svůj zájem prosadit (Müller 2008, 192). Je tedy zřetelně oslabena kognitivní dimenze politické kultury.

Můžeme se domnívat, že společná nízká míra veřejné angažovanosti a slabost společností v jednotlivých postkomunistických zemích je dána společnými elementy komunistické zkušenosti a zároveň obdobným vývojem po ukončení komunismu. Howard (2002a) udává tři důležité faktory, které pomáhají vysvětlit slabost občanských společností.⁴ Jsou jimi dědictví nedůvěry v komunistické organizace, přetrvávání sítí osobních vazeb a stav, který bychom mohli dobře nazvat „postkomunistickým zklamáním“. Tyto tři faktory ovšem nejsou jediné a definitivní a také je nelze v každé

dané společnosti chápat stejným způsobem. Ve své podstatě ovšem pomohou k pochopení stavu v celém postkomunistickém prostoru.

První z těchto rysů souvisí s tím, že v komunismu na rozdíl od jiných nedemokratických režimů došlo k potlačení plurality i v takových společenských oblastech, jejichž případná pluralita by výrazněji neohrožovala režim (Howard 2002a, 293). Nejenže byly společenské organizace zakázány, byly ale také suplovány vznikem státní (resp. stranou) dohlížených organizací. I když je pravdou, že v některých zemích (Polsko, Maďarsko) se v závěrečné fázi režimu jistá míra autonomie vyskytla. Jak jsem již uvedl, spolupráce či členství v takto státem/stranou řízených organizacích začaly být postupem času brány jako něco negativního, vůči organizacím nepanovala ve společnosti důvěra. Tato nedůvěra ve společenské organizace přetrvala do značné míry i po ukončení komunismu a neumožňuje tak efektivní kontrolu a ovlivňování rozhodovacího procesu.

Druhou příčinou, o které Howard (2002a, 294) hovoří, je přetrvávání sítí osobních vztahů. V prostředí komunismu, kde docházelo k politizaci veřejné sféry, muselo nebo chtělo mnoho lidí prosadit za pomoci kruhů důvěryhodných známých nebo příbuzných. Kontakty měly v komunistické společnosti zásadní význam. Tyto sítě tvořené příslušníky rodiny a přáteli (tedy to známé prostředí, v jehož rámci se v dobách komunismu projevovala důvěra) si v postkomunismu udržely svojí významnou úlohu. Jejich význam může být i jiný, než jakým je důležitost takovýchto kontaktů během procesu reprodukce komunistických elit (např. Cviklová 2007, Staniszkis 2006, Szelényi a Treiman 1992, Szelényi a Szelényi 1995, Szelényi, Szelényi a Treiman 1995 a další). Širším důsledkem, který nemusí být na první pohled zřejmý (jako jsou zřejmé například klientské vztahy v rámci staré i nově vzniklé elity), je opět neochota vstupovat do veřejných organizací a zapojovat se do politického dění. Mnoho lidí v postkomunistických společnostech je stále extrémně ukotveno ve vlastních soukromých kruzích důvěry. Necítí proto často potřebu vstupovat do organizací, protože se domnívají, že úzký kruh rodiny a přátel jim dá vše, co chtějí nebo potřebují (viz např. Howard 2002a). I toto je silně spojeno s otázkou společenské (ne)důvěry.

Třetím faktorem, který pomáhá vysvětlit nízkou míru participace, je rozšířené zklamání a deziluze z postkomunistického politického a do velké míry zejména ekonomického vývoje. To pramení zejména z toho, že vývoj nešel směrem, kterým se podle představ mnohých měl ubírat (pro český případ srov. např. Linek 2010). Podle výzkumů, které prováděla Haldis Haukanes (2004, 38 a 41),⁵ byla obecná představa taková, že za špatnou situaci v postkomunismu může starý komunistický režim, ale zároveň je cítit

3) Pro různé alternativní definice, výklady a chápání pojmu občanská společnost viz např. texty Lenky Strnadové (2007 a 2008).

4) Vedle těchto faktorů spojených s komunismem jsou pro slabost společností důležité i základy vytvářené v předkomunistickém období – ani před nástupem komunismu nelze v těchto zemích hovořit o silné společnosti. Jak ukazuje Müller (2003 nebo 2008) na příkladu české občanské společnosti, i toto období se promítlo do stavu po opuštění komunismu. Nicméně domníváme se, že to byl právě komunismus, který ve všech zemích zformoval stejné nebo podobné prvky, které se projevují v postkomunistických občanských společnostech. I toto je jeden z důvodů, které nám umožňují hovořit o specifčnosti postkomunistického uspořádání.

5) Tento výzkum se týkal několika málo obcí v České republice v první polovině 90. let. Zde představované závěry (a i další závěry obsažené ve zmiňované publikaci) se ovšem opakují i u mnoha dalších autorů zabývajících se postkomunismem a je možné je do jisté míry užít při obecných úvahách o postkomunismu.

silná skepse k novému režimu a k jeho schopnosti řešit problémy. Mnoho lidí si představovalo, že když komunisté přestanou vládnout, dojde ihned k dosažení západního životního stylu. Přetrvávala radost z toho, že byl odstraněn starý režim. K ní se ale přidal o zklamání, že nový vývoj nejde dopředu tak rychle, jak by si lidé přáli.

Jedním z důvodů nespokojenosti velické části obyvatelstva bylo prohloubení vertikální sociální diferenciace (která nahradila na redistribuci založený rovnostářský princip zakotvený v komunistických systémech). Objevila se nová společenská elita odvozující svůj status od ekonomického kapitálu získaného v mlhavém prostředí hybridních institucí politického kapitalismu (viz Staniszkis 1991 nebo 2006, Machonin 1997). V některých profesích došlo ke skokovému zvýšení nezaměstnanosti a ke zmenšení příjmů části rodin. To vše mělo za následek, že postupem času se podpora novým reformám například ve všech zemích Visegrádu snížila a u části obyvatelstva se vzhledem k dědictví komunismu spojenému s přetrvávajícím významem egalitarismu objevila jistá nostalgie po starých režimech (srov. Machonin 1997, 122–135).

Howard (2003, 295) dodává, že v takovémto stavu, kdy jsou lidé s vývojem nespokojeni (a ve spojení s dříve vyslovenými tezemi o nedůvěře v organizace a budování důvěry v rámci rodiny) dále upadá zájem o jakékoliv veřejné angažmá. Všechny tyto faktory zapříčiňují nízkou míru veřejné organizovanosti – postkomunistické společnosti tak promarní příležitost učit se „občanským dovednostem“ a zajistit, aby jejich názor byl brán v potaz v procesu politického rozhodování.

V postkomunistických společnostech existuje několik skupin problémů, které komplikují rozvinutí vzájemné dynamiky mezi společností a státem a rozvoj demokracie. Tyto problémy považuji za vhodné zmínit, i když demokratizace jako taková není jedním z hlavních témat tohoto textu. Karel Müller (2008) nalézá čtyři skupiny takových problémů. Následující problémy společnosti jsou dány povahou a působením institucí v období komunismu a během transformace – vliv institucí je tedy znát v limitované možnosti rozvoje silné a demokratické občanské společnosti.

První skupina problémů souvisí se slabou veřejností, tedy s problémy, které jsem zmínil již výše. Hlavním důsledkem nízké společenské aktivity je nedostatečná kontrola výkonu veřejné moci. S tím je spojena tendence k nezodpovědnému vládnutí, které má za následek například nízkou efektivitu institucí a politickou korupci.

Druhá skupina problémů souvisí s krizí důvěry, které se budu věnovat ještě dále. Tři roviny krize důvěry v pojetí Zygmunda Baumana (podle Müller 2008, 193) jsou v postkomunistických společnostech vyjádřeny nedostatkem občanského sebevědomí, nedůvěrou ve druhé a nedůvěrou v instituce.

Třetí oblast je spojena s přetrvávající dominancí poddanské politické kultury (srov. Almond a Verba 1963), která je spojená s apatií a pasivitou vůči politickému systému. To je provázáno se slabou veřejností, která byla představena jako první z problémů. Tento stav je dán komunistickou minulostí, kdy byla společnost zvyklá žít podle příkazů shora a i po transformaci z komunismu zůstává nevybavena dostatkem občanské kom-

petence. Občané tak nedokážou ovlivňovat rozhodování a nevěří, že by takový postup byl vůbec smysluplný.

Poslední problémová oblast souvisí s krizí důvěry a týká se komunistického dědictví atomizace společnosti, která se projevuje příznaky anomie⁶ – nedostatečným účinkem pravidel a morální dezorientací jednotlivců (Müller 2008, 1999). Z atomizace a tím pádem nedůvěry ve druhé vyplývá nedostatek víry v účinnou kolektivní akci (Možný 1999).

Jak bylo zmíněno na předchozích řádkách, v souvislosti s občanskou společností bývá kladen důraz na společenskou důvěru. Právě nedostatek důvěry (v sebe sama, ve druhé a v instituce) bývá označován za jeden z velkých problémů občanských společností v postkomunistických státech (Müller 2008, Uslaner 2008a, Howard 2002a, Badescu 2003 a další).

Vytvářené sítě důvěry ve společnosti dávají vzniknout sociálnímu kapitálu, který je, na rozdíl od jiných typů kapitálu v pojetí Pierra Bourdieu (např. 1986) (sociální/politický, ekonomický, kulturní), kterými disponuje jedinec, spojený se společností. Tento „*we phenomenon*“ vytváří ve společnosti předpoklady pro úspěšnou sociální akci. Rozvinuté sítě důvěry mají za následek, že občanské společnosti jsou „více občanské“. V takovéto atmosféře se snáze přijímají kolektivní rozhodnutí a je usnadněn celý proces vládnutí (Lewandowski a Znoj 2008, ix, Uslaner 2008a, 251).

Za komunismu si lidé vytvářeli úzké společenské sítě, v jejichž rámci se udržovala důvěra (Sztompka 1998, Uslaner 2008a). Tyto sítě zahrnovaly většinou rodinu a blízké přátele a známé. Naopak směrem k ostatním „neznámým“ a institucím panovala nedůvěra.

Důvěra jako taková vyrůstá ze dvou základů – optimismu a možnosti kontroly (Uslaner 2008a: 9). Obou těchto zdrojů byl za komunismu nedostatek. Po opuštění komunismu byly sice vytvořeny jisté předpoklady k optimismu, ale ty byly záhy často zmařeny (viz výše nebo např. Haukanes 2004). Navíc se v nových podmínkách začal objevovat nový zdroj nedůvěry – oproti komunistickým režimům silná ekonomická nerovnost (viz např. Machonin 1997). Nedůvěra tak přetrvávala. Důvěra ve společnosti nenarůstá souběžně spolu s demokratizací společnosti nebo okamžitým růstem ekonomické prosperity. Nárůst společenské důvěry není krátkodobou záležitostí, která by podléhala rychlým výkyvům (Uslaner 2002, 229 a 253).

6) Jde o anomii v pojetí E. Durkheima (srov. Durkheim 2005) a které je odlišné od definice Roberta K. Mertona.

3. Korupce v postkomunistických společnostech⁷

3.1. Korupce jako překročení normativního pořádku, korupční klima a šíření korupčních norem

Korupce je podle již klasické definice J. S. Nye (1967, 966) takovým chováním, které se z důvodů soukromých finančních nebo statusových zisků odchyluje od formálních povinností vyplývajících z veřejné role, popřípadě přestupuje normy proti výkonu určitého typu soukromého vlivu. Jednoduše řečeno korupce bývá nejčastěji definována jako zneužití veřejného postavení pro vlastní obohacení. Leslie Holmes (1997 nebo 2003) uvádí čtyři kritéria, která toto jednání musí naplňovat, aby mohlo být vnímáno jako korupce.

První z nich, obsažené již v uvedené definici, hovoří o jednotlivci či skupině, která vykonává veřejné funkce, zejména přímo v rámci státní správy. Nezáleží již na tom, zda jsou daní jedinci jmenováni nebo voleni. Za druhé – tato pozice musí být spojena s pravomocí vydávat nařízení spojená se správou země nebo s vynucením práva či s jiným typem důležitého rozhodnutí. „Úplatek“ poštovnímu doručovateli nebo řidiči tramvaje je tedy z definice vyloučen. Na druhou stranu do ní ovšem spadá například zaměstnanec ve zdravotnictví nebo vysokoškolský pedagog, kteří, i když nejsou součástí státního byrokratického aparátu, disponují pravomocemi vyplývajících z definice. Za třetí – daný úředník musí akt vykonat (alespoň částečně) za účelem osobního obohacení. Čtvrtá podmínka hovoří o tom, že úředník si je vědom, že jeho akce (či ne-akce) je v rozporu s platným normativním řádem nebo by v rozporu s tímto řádem mohla být nahlížena.

Výše uvedené definice hovoří o překročení normativního systému. Jelikož se každá deviace (odchylna) vztahuje ke konkrétnímu souboru norem, které platí v dané společnosti nebo komunitě, není možné deviaci bez rozeznání těchto konkrétních norem identifikovat. I když korupci většina autorů považuje za deviantní jednání (Frič 2001, 66), má daleko významnější a širší sociální rozměr.

Korupce je neformálním politickým systémem (Scott 1972, 2–3, Frič 2001, 66). Zatímco volební systém, politická prohlášení, celkové institucionální nastavení a další prvky představují formální strukturu politického uspořádání, korupce se nalézá pod touto vrstvou jako neformální systém, který je s tím formálním více či méně propojen, často i institucionalizovanou formou. Jelikož jde o neformální stránku, může mít korupce podobné příčiny, následky a často i podoby, i když je formální politický kontext zcela odlišný (Scott 1972, 2–3). Tato stránka sociálního systému má svoje vlastní pravidla hry, svoje vlastní mechanismy vývoje atd. Korupce může podle některých autorů (dle Frič 2001, 66) šířit tzv. korupční klima. Jde o soubor kolektivních představ a kulturních vzorů, které z korupce činí pro obyvatele samozřejmý a zvykově omluvitelný fakt a formu legitimního jednání (Frič 1999).

Každý korupční akt má normotvorné účinky. Bez nich by byla celá korupce rozdrobená na mnoho náhodných a izolovaných morálních selhání jednotlivců. V takovém případě by nebylo těžké korupci potříť. Právě toto je důležitou otázkou – je korupce selháním jedince nebo systému (Frič 2001, 66)? Korupce dokáže opanovat celá odvětví byrokracie nebo dokonce celé režimy. To by nebylo možné bez vytvoření specifických pravidel a osobních vazeb. Opakující se korupční jednání produkuje normy korupce, kterými se pak samo řídí a které podporují šíření korupce.

Korupce bývá z normativního hlediska autory věnujícími se korupci zpravidla označována za negativní (deviantní) jev, i když, jak jsem právě načrtl, v rámci politické kultury určitých společností (ve kterých se rozšířilo tzv. korupční klima) může být akceptována politickou elitou i širokou veřejností jako legitimní prostředek prosazování zájmů, který navíc nemusí bránit ekonomickému rozvoji – za častý příklad je udávána poválečná Itálie (Mareš 2006, 45) nebo korupční síť vzniklé v některých postkomunistických zemích (viz Glenny 2009).⁸

Z praxe jsou známy i případy, kdy může tolerovaná korupce působit pozitivně. Příkladem je etnicky rozdělená Makedonie, kterou nedávné výzkumy označily za jeden ze států, které se nalézají ve stavu *total state capture*, tedy ve stavu nejvíce zasaženém korupcí, kdy soukromý nebo stranický majetek a zájmy zcela prorostly státními institucemi (Green a Ward 2004, 17). Ovšem korupce mezi představiteli albánských a makedonských politických stran, tedy korupce, ke které dochází napříč etnickým rozdělením, pomáhá paradoxně tlumit etnický konflikt (více viz Hislope 2008).

Jadwiga Staniszkis (2009, 142) dále upozorňuje na stanoviska některých „optimistů“, kteří interpretují zprávy o rostoucí korupci v rámci nově vznikajících trhů postkomunistické Evropy jako signál budování nových vztahů mezi státem a ekonomikou. Toto pojetí je ovšem jistě menšinové. Zmiňuje dále „realistické“ stanovisko artikulované často přímo aktéry, kteří iniciují korupční akt a chápou ho bez normativního zatížení – například pro korporace a další ekonomické aktéry může být korupce „*jediným způsobem, jak ušetřit čas a vyhnout se byrokratickému zdržování*“ (Staniszkis 2009, 142).

Živnou půdou pro růst korupce a šíření korupčních norem bývají slabá místa normativního systému, která bývají řazena k podobám sociální dezorganizace (Merton 1961). K té dochází nejčastěji ve třech případech. Jednak v situaci, v níž existuje současně několik různých pravidel, která si vzájemně odporují (nebo se dokonce vylučují). Jedinec si poté není jistý, kterým pravidlem se řídit a volba může být ovlivněna korupcí. Dalším případem je stav, ve kterém dodržování norem nevede k patřičné odměně nebo výsledkům. Jde například o korupci úředníka, který není dostatečně placen za výkon své funkce. Poslední možností spojenou se sociální dezorganizací je období, ve kterém pra-

⁷ Některé pasáže této kapitoly již byly publikovány dříve (srov. Naxera 2012).

⁸ Glenny (2009) popisuje některé korupční síť, které v průběhu transformace pomáhaly na různých úrovních suplovat činnost nefunkčních státních orgánů.

vidla zcela absentují. Právě tento stav je spojen s transformacemi systémů po pádu komunismu. V této situaci již neplatily staré normy a ty nové ještě nebyly zakotveny ve společnosti (Frič 2001, 67–68).

Vztah ke korupci je tedy jedním z definičních znaků politické kultury (Mareš 2006, 45). To se projevuje právě v zemích procházejících transformací. Politická elita často přijme nové legislativní normy, které označují korupci za nezákonný jev, tyto normy ovšem nadále zůstávají členy společnosti neinternalizovány (srov. Berger a Luckman 1999) a i přes politické deklarace o škodlivosti korupce často chybí politická vůle k jejímu reálnému potření (Holmes 2003, 202).

V případech selhání oficiálního souboru norem se otevírá prostor pro šíření norem korupčních. V prostředí, kde platí tyto normy, nelze mluvit o korupci jako o deviaci, ale jako o odpovědi na skutečný stav systému (Frič 2001, 68). Selhává tedy systém a mohlo by se zdát, že korupce sociální dezorganizaci zabraňuje, jelikož vnáší pravidla do situace, ve které pravidla nefungují nebo neexistují, a tím chrání společnost před anomii (viz Durkheim 2005).

Jak poznamenává Frič (2001, 68), skutečnost takto idylická není. Korupční pravidla jsou totiž v rozporu s „ideálním“ (nikoli nutně oficiálním) normativním systémem. Korupce se totiž nezbavuje svého dezorganizačního charakteru ani v případech, kdy vstupuje do míst, která (většinou dočasně) nejsou regulována normami.

3.2. Korupce v postkomunistických společnostech

Leslie Holmes (2003) uvádí některé hlavní faktory, které ovlivnily nárůst korupce v postkomunistickém prostředí v období od pádu komunismu. První z těchto faktorů souvisí s dědictvím komunismu. Toto dědictví může nabývat několika různých podob. Za prvé jde o vliv mocenské struktury v komunismu – ta byla jasně hierarchicky vystavěná, neexistovala zde jakákoliv odpovědnost veřejnosti, s čímž souvisí i nerozvinutí toho, co Holmes (2003, 196) nazývá morální odpovědností. Na toto navazuje i celkový nedostatek respektu k formálním a na právu založeným procedurám. Druhou věcí spjatou s dědictvím komunismu je i přes jasnou hierarchickou strukturu existující institucionální nejasnost, která vyplývala z nevyjasněného vztahu mezi státem a stranou (viz Kabele a Hájek 2008) – z toho se po pádu komunismu rodí nejasná hranice mezi státem a soukromým sektorem. Mnoho postkomunistických politiků mělo (má) problém pochopit podstatu „střetu zájmů“, což podněcuje vysokou politickou korupci a snižuje šance jejího potření. Třetí vliv dědictví je svázán s velikostí komunistického státního aparátu. Po opuštění komunismu nebyly jednotlivé země příliš úspěšné při rychlém zbavování se funkcí, které pro rozvinuté státy nejsou typické – to je (v naprosté většině postkomunistických zemí) doprovázeno zvyšujícím se počtem státních úředníků, jejichž agenda se rozšiřuje. Takovýto vývoj pak skýtá dobré šance pro korupci. Jako forma korupce může být v některých situacích vnímán i systém patronace, který fungoval v komunistických režimech. Tento stav přetrvával v mnohých postkomunistických zemích dodnes, a přestože se podobné vztahy

mohou zemi od země lišit, dodnes často zůstávají jedním ze základních rysů systémů. Z výše uvedených bodů je patrné, že přetrvání určitých institucionálních i kulturních vzorců utvářených za komunismu napomohlo k rozbujení korupce po jeho ukončení. S povahou institucí v komunistických režimech a v průběhu transformace souvisí vznik specifické politické kultury, se kterou je spojena i nízká veřejná angažovanost a společenská nedůvěra (viz např. Müller 2008, Howard 2002a, Howard 2002b, Uslaner 2008a a další) – i to jsou aspekty, které korupci spíše pomáhají a které byly popsány již dříve.

Proč je korupce v postkomunismu tolik rozšířená ve společnosti a proč je tak složitě ji potírat? Jedním z důvodů je to, že má mnoho různých podob a typů, z nichž jsou některé institucionalizované. Všechny typy je možné rozřadit do několika kategorií. První z nich je korupce nižších úředníků (do které spadá například korupční jednání dopravních policistů, upřednostňování na seznamu pacientů či zaplacené zkoušky na vysoké škole). Další dva typy zasahují již vyšší politiku. Prvním z nich je tzv. „vysoká korupce“ (*grand corruption* nebo také *political corruption*) – nejčastěji jde o výhody, které jsou (zne)užívány výše postavenými úředníky a politiky (sem patří například korupce spojená s privatizací). Posledním typem je tzv. „zajetí“ státu korupčními sítěmi (*state capture*), které svědčí o celkové slabosti státních institucí a jejich podřízení osobním zájmům jednotlivých politických aktérů (viz Karklins 2002).

Podívejme se nyní stručně na malou korupci. V rámci této skupiny typů korupčního jednání rozlišuje Karklins (2002, 24–25) několik konkrétních příkladů – přijímání/poskytování úplatků za účelem překročení práva, záměrný zmatek a nadregulaci předpisů, což umožňuje korupční jednání, a zneužití pravomocí vydávat různé licence a provádět inspekce. Běžná korupce v „každodenním“ styku občana a úředníka sestává právě z poskytnutí úplatku za účelem obejití práva. Výzkum v postkomunistických zemích ukázal, že v některých zemích jsou úplatky policistům (zejména dopravním) a celníkům běžným jevem. Misha Glenny (2009) zmiňuje příklady, ve kterých policisté vymáhají „pokuty za nic“ (čili úplatky). Zajímavé výsledky přinesl výzkum, který provedl Pavol Frič (2001) v řadách české policie. Podle výzkumné zprávy v dané době považovala veřejnost českou policii za nejkorumpovanější instituci. V dané době si 24 % české společnosti myslelo, že korupce je nejvíce rozšířena právě v policii. Podle výpovědí respondentů se většina úplatků týkala dopravních přestupků a iniciátorem korupce byli v naprosté většině občané, kteří peníze policistům vnucovali. V rámci toho samého výzkumu pouze 15 % policistů uvedlo, že jim ještě nikdy nebyl nabídnut úplatek.

Druhá skupina korupčních praktik je na rozdíl od výše zmiňované již spojena s vyššími úřednickými a politickými kruhy. Do této skupiny patří jednání spojené s klientelismem, privatizací a zprostředkováním nejrůznějších státních zakázek atd. Tyto praktiky směřují veřejné instituce k soukromému obohacení a mohou se rozvinout do systematické podoby a korupční vzorce se mohou dlouhodobě ustálit. Mnoho z těchto druhů korupce vychází přímo z dědictví komunismu, ve kterém byla naprostá většina zdrojů a výrobních prostředků ve státním vlastnictví – převod tohoto majetku na soukromý

a celý proces vzniku tržního prostředí umožnil lidem na správných místech vlastní obohacení a následnou legalizaci takto nabytého majetku. Institucionální nastavení komunistických režimů tak ovlivnilo rozbušení velké korupce během transformace. Často opomíjeným jevem je již zmiňovaný klientelismus, který veřejností často nebývá považován přímo za korupční jednání, nicméně je nutné jej tak vnímat. V postkomunistických společnostech má navíc klientelismus velmi vážné dopady na fungování a akceschopnost státních institucí (srov. např. Lupták 2009).

Systematická politická korupce ve vysokých patrech správy země může přerůst do stavu, kdy vznikne netransparentní politický systém založený na osobních vazbách, ve kterém bude většina rozhodnutí realizována za účelem osobního obohacení. Korupce představuje skrytou politickou arénu, a pokud tato skrytá politika začne dominovat režimu, každá analýza režimu, která by toto opomíjela, by byla značně zavádějící. Je také důležité zjistit, jak tato situace ovlivňuje distribuci moci a autoritu v politickém systému, jak deformuje oficiální vládní výnosy a jak v průběhu času ovlivňuje charakter a složení politických elit (Scott 1972, 2). Světová banka (2000, 3) tento stav charakterizuje jako aktivity jednotlivců, skupin a veřejných nebo soukromých firem, které směřují k ovlivnění utváření zákonů, regulací, daní a dalších vládních nařízení ve svůj prospěch pomocí nelegálních provizí příslušným státním zaměstnancům, kteří mají možnost tato nařízení ovlivnit, a pomocí získávání preferenčních a neformálních přístupových kanálů. Důležitá jsou nejasná spojení mezi politickými a obchodními zájmy státních úředníků, což je typické pro mnoho zemí v procesu transformace. Ať už toto „zajetí státu“ nabývá jakékoliv formy, podkopává nebo dokonce nahrazuje legitimní prostředky ovlivňování a zprostředkování zájmů tím, že omezuje přístup konkurentům ke státním úřadům a z toho plynoucí možnosti prosadit konkurenční zájem.

4. Korupce, její vnímání a (ne)důvěra

Korupce, která existovala již v rámci komunistických režimů, se během transformace ještě rozrostla – a to jak do mnohosti variant, tak do celkového objemu. S bujením korupce souvisí udržení sítě kontaktů z dob komunismu – právě ty stojí za mnoha korupčními případy. Jak tento vývoj vnímali političtí představitelé a občané? Uvědomují si přetrvání neformálního sektoru a považují jej za něco, co znemožňuje rozvoj demokracie a právního státu? Nebo naopak lidem tento stav vyhovuje? Rozlišují lidé vnímání jednotlivých typů korupce?

V této závěrečné části ukážu, že lidé vnímají rozdíl mezi jednotlivými druhy korupce a na každý z jejích druhů jsou částečně jiným způsobem citliví. Lidé se o korupci zajímají, ale jako hrozbu vidí především korupci spojenou s vyššími politickými kruhy, „každodenní“ korupci přikládají daleko nižší význam (Uslaner 2008a, Uslaner 2008b).

Výzkum prováděný ve třech různých postkomunistických zemích s odlišnou mírou ekonomické úrovně i s odlišným politickým vývojem (Estonsko, Rumunsko, Slovensko) vskutku ukázal podobné vnímání korupce v těchto zemích (Uslaner 2008b). Výzkum u občanů těchto zemí potvrdil nejen rozdílné vnímání malé a velké korupce, ale také rozdílné vnímání korupce ze strany politické elity a ze strany veřejnosti. Ukázal také spojitost mezi vnímáním korupce, ekonomickou (ne)rovností a celkovou důvěrou v instituce a ve společnosti obecně.

Podle tohoto výzkumu vnímají obyvatelé daných zemí korupci výrazněji a negativněji než vysocí politici a úředníci. Jako problém bývá veřejností shledávána zejména vysoká politická korupce. Dokonce i v Estonsku, které je z postkomunistických zemí na jednom z nejlepších míst v *Corruption Perception Index*, který vydává *Transparency International*, věří lidé, že velká politická korupce je běžným jevem. A veřejnost i elity shledávají shodně vysokou míru drobné korupce (Uslaner 2008b, 160).

V žádné ze zkoumaných zemí se ovšem pohled veřejnosti a elity neshoduje v hodnocení malé korupce – oba pohledy tuto korupci shledávají sice jako rozšířenou, veřejnost ji ale hodnotí jako akceptovatelnou a nespojuje ji s celkovou nedůvěrou v systém a jeho instituce, zatímco elity ji shledávají jako zcela neakceptovatelnou. V rámci této drobné korupce pak elity projevují větší důvěru příslušníkům policie, než jakou jim projevuje veřejnost – ta označuje právě úplatky policistům za jedny z nejčastějších (Uslaner 2008b, 160). I když odsouzení drobné korupce ze strany elity jsou častá, do reálných opatření se mnohdy nepromítají, a i přes verbální kampaň bývá tato korupce tolerována. Projevuje se tedy stav, kdy se elity na základě rozlišení mezi tím, co je „normální“ a co je „deviantní“ v rámci dané společnosti, vymezí proti korupci. To může souviset s uvědoměním si toho, že korupce může být pro nižší úředníky nutnou podmínkou pro ekonomické přežití. Celkově tento stav vypovídá o tom, že normy, přijaté během transformace, nejsou ze strany elity internalizovány (Green a Ward 2004, 15).

Další poznatek je spojen s pohledem na nárůst korupce – zatímco příslušníci elity často vypovídali v tom smyslu, že míru korupce považují za stejnou nebo nižší než v dobách komunismu, veřejnost jednoznačně vyjadřovala názor říkající, že korupce od pádu komunismu výrazně narostla. Názor lidí, že politická korupce od pádu komunismu vzrostla a potvrzují i další výzkumy (např. Haukanes 2004).

Postoj ke korupci v daných zemích je teda možné shrnout tak, že zatímco nárůst korupce vnímá většina veřejnost, která jako problém vidí především korupční jednání spojené s vysokou politikou, elity za neakceptovatelnou považují spíše malou korupci. Tento postoj elity je do jisté míry pochopitelný.

Korupce má svoji spojitost s důvěrou ve společnost. Korupce totiž zvyšuje sociální nerovnost (nebo alespoň její zdání) a snižuje pocit optimismu a možnosti kontroly vlastního života, což jsou dva základní kameny důvěry. Rozšíření korupce také snižuje sociální solidaritu – přímo vlivem snížení důvěry a nepřímo pomocí spojení se sociální a ekonomickou nerovností (Uslaner 2008a, 10). Jak jsme ale již uvedli, ke snížení

důvěry dochází především vlivem velké korupce, ne například vlivem úplatků u lékaře. Důvěra samotných elit v instituce pak nebývá omezena ani velkou politickou korupcí (Uslaner 2008b, 165 a 177).

5. Závěrem

Vymezování se obyvatelstva vůči vysoké politické korupci však neplatí vždy a zcela. Výše jsme hovořili o tom, že korupce jako specifická stránka sociálního systému má svoje vlastní pravidla hry a svoje vlastní mechanismy a šíří tzv. korupční klima. Pod tímto pojmem rozumíme soubor kolektivních představ a kulturních vzorů, které z korupce činí pro obyvatele samozřejmý a zvykově omluvitelný fakt a formu legitimního jednání (Frič 1999). Korupce dokáže opanovat celá odvětví byrokracie nebo dokonce celé režimy. Uvedli jsme, že to by nebylo možné bez vytvoření specifických pravidel a osobních vazeb. Opakující se korupční jednání produkuje normy korupce, kterými se pak samo řídí a které podporují šíření korupce. V korupci takto zasažených systémech mohou tedy lidé začít přijímat korupci jako běžný způsob jednání. A když korupci vnímají a verbálně se proti ní často vymezují, necítí potřebu proti ní nějak reálně jednat. Jak jsme již uvedli, tento poznatek a tolerance je záležitostí spíše drobné korupce, nicméně dle našeho názoru nelze oddělit malou a velkou korupci jako dvě vrstvy, které se neovlivňují. Domníváme se, že společnost, ve které je každodenní korupce součástí běžného života občanů, bude režim náchylný taktéž k velké systémové korupci. A stejně tak naopak – v režimu, kde budou fungovat zkorumpované elity, se vytváří předpoklady pro růst drobné korupce. Nedomníváme se totiž, že by se korupční klima a z něj vyplývající korupční normy šířily pouze v jedné z těchto úrovní. Korupční klima prorůstá společností jako celkem. V extrémním případě dlouhodobé zkorumpovanosti systému tak mohou členové dané společnosti ignorovat či opomíjet korupci vysokou.

I v těch systémech, kde nedošlo k takovému rozšíření korupčního klimatu a korupčních norem a lidé vnímají korupci jako problém, se málokdy setkáváme s tím, že by téma korupce nějak razantně ovlivnilo politické dění. Vysvětlení dle naší interpretace můžeme nalézt ve slabosti občanských společností v postkomunistických státech. V první části tohoto textu jsme vymezili sumu problémů, kvůli kterým jsou tyto občanské společnosti výrazně oslabeny. Pokud se už lidé veřejně angažují (což se kvůli celkové společenské nedůvěře často děje pouze v omezené míře), často nevědí, jak nejlépe své požadavky prosazovat. Jakákoliv politická akce vymezující se proti korupci, pokud je tedy vůbec nastolena, je v takovém prostředí, které je posílené celkovou společenskou nedůvěrou, spíše výjimkou. Podíváme-li se ale na poslední vývoj v České republice, můžeme najít náznaky toho, že se tato situace mění.

V tomto krátkém příspěvku jsme se zaměřili na slabost občanské společnosti a vnímání korupce v tomto prostředí. Zejména pak na to, proč zkorumpovanost vlád v postkomunistických zemích nevede k jejich pádu. Závěry tohoto textu samozřejmě nebereme jako definitivní, ale spíše jako průběžný příspěvek do probíhající debaty o problémech postkomunistických společností. Jsme si tedy vědomi toho, že další výzkum v této oblasti (vedoucí zejména ke sběru primárních dat) musí nutně pokračovat.

Seznam zdrojů

ALMOND, Gabriel a VERBA, Sydney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.

BADESCU, Gabriel (2003): Social trust and democratization in the post-communist societies. In: Badescu, Gabriel a Uslaner, Eric M. (eds): *Social Capital and the Transition to Democracy*. London a New York: Routledge, s. 81–94.

BERGER, Petr L. a LUCKMAN, Thomas (1999): *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

BOURDIEU, Pierre (1986): The forms of Capital. In: Richardson, John G. (ed.): *Handbook of Theory and Research of Education*. New York: Greenwood Press, s. 241–258.

CVIKLOVÁ, Lucie (2007): *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.

DANČÁK, Břetislav, HLOUŠEK, Vít a ŠIMÍČEK, Vítěch (eds.) (2006): *Korupce. Projevy a potírání v České republice a Evropské unii*. Brno: Mezinárodní politologický ústav.

DURKHEIM, Émile (2005): *Suicide. A study in sociology*. London a New York: Routledge.

FRIČ, Pavol (1999): Korupční klima v ČR. In: Frič, Pavol a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, s. 73–115.

FRIČ, Pavol a kol. (1999): *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G.

FRIČ, Pavol (2001): Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace? Příklad české policie. *Sociologický časopis* 1/2001, s. 65–72.

GLENNY, Misha (2009): *McMafie*. Praha, Argo a Dokořán.

GREEN, Penny a WARD, Tony (2004): *State Crime. Governments, Violence and Corruption*. London a Sterling: Pluto Press.

HAUKANES, Haldis (2004): *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.

HISLOPE, Robert (2008): Corrupt Exchange in Divided Societies. The Invisible Politics of Stability in Macedonia. In: Orenstein, Mitchell A., Bloom, Stephen a Lindstrom, Nicole (eds.): *Transnational Actors in Central and East European Transitions*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, s. 142–161.

HOLMES, Leslie (1997): Corruption and the crisis of the post-communist state. *Crime, Law & Social Change*, č. 27, s. 275–297.

HOLMES, Leslie (2003): Political Corruption in Central and Eastern Europe. In: Bull, Martin J. a Newell, James L. (eds.): *Corruption in Contemporary Politics*. New York: Palgrave Macmillan, s. 193–206.

HOWARD, Marc Morjé (2002a): Postcommunist Civil Society in Comparative Perspective. *Demokrati-zatsiya*, roč. 10, č. 3, s. 285–305.

HOWARD, Marc Morjé (2002b): *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

HOWARD, Marc Morjé (2003): Why post-communist citizens do not join voluntary organizations. In: Bade-scu, Gabriel a Uslaner, Eric M. (eds.): *Social Capital and the Transition to Democracy*. London a New York: Routledge, s. 165–183.

KABELE, Jiří a HÁJEK, Martin (2008): *Jak vládli? Průvodce hierarchiemi reálného socialismu*. Brno: Doplněk.

KARKLINS, Rasma (2002). Typology of Post-Communist Corruption. *Problems of Post-Communism*, July–August/2002, s. 22–32.

LEWANDOWSKI, Joseph D. a ZNOJ, Milan (2008). Introduction. In: Lewandowski, Joseph, D. a Znoj, Milan (eds.): *Trust and Transitions: Social Capital in a Changing World*. Cambridge Scholars Publishing, s. ix–xvii.

LINEK, Lukáš (2010): *Zrazení snu? Struktura a dynamika postojů k politickému režimu a jeho institucím a jejich důsledky*. Praha: Sociologické nakladatelství.

LUPTÁK, Lubomír (2009): Štát. *Acta FF ZČU* 3/2009, s. 199–214.

MACHONIN, Pavel (1997): *Social Transformation and Modernization. On Building Theory of Societal Changes in the Post-Communist European Countries*. Praha: Sociologické nakladatelství.

MAREŠ, Miroslav (2006): Vliv korupce na evropské systémy politických stran. In: Dančák, Břetislav, Hloušek, Vít a Šimíček, Vojtěch (eds.): *Korupce. Projevy a potírání v České republice a Evropské unii*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, s. 45–51.

MERTON, Robert K. (1961): Social Problems and Sociological Theory. In: Merton, Robert K. a Nisbet, A. R. (eds.): *Contemporary Social Problems*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc., s. 697–737.

MOŽNÝ, Ivo (1999): *Proč tak snadno...* Praha: Sociologické nakladatelství.

MÜLLER, Karel B. (2003): *Češi a občanská společnost*. Praha: Triton.

MÜLLER, Karel B. (2008). *Politická sociologie. Politika a identity v proměnách modernity*. Praha: Portál.

NAXERA, Vladimír (2012): Korupce a postkomunismus. *Středoevropské politické studie* 2–3/2012, s. 248–271.

NYE, Joseph S. (1967): Corruption and Political Development. A Cost-Benefit Analysis. In: Heidenheimer, A. J. (ed.): *Political Corruption: A Handbook*. Transition Publishers, s. 963–983.

SCOTT, James C. (1972): *Comparative Political Corruption*. Engelwood Cliffs: Prentice-Hall, Inc.

STANISZKIS, Jadwiga (1991): *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe*. Berkley: University of California Press.

STANISZKIS, Jadwiga (2006): *Postkomunismus. Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

STANISZKIS, Jadwiga (2009): *O moci a bezmoci*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

STRNADOVÁ, Lenka (2007): Nejasná role občanské společnosti v rozpadlých státech. In: Waisová, Šárka a kol.: *Slabé státy. Selhání, rozpad a obnova státnosti*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 36–54.

STRNADOVÁ, Lenka (2008): *Současné podoby občanské společnosti. Kritická perspektiva*. Plzeň: Aleš Čeněk.

SZELÉNYI, Iván a TREIMAN, Donald J. (1992): Vývoj sociální struktury a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. *Sociologický časopis* 2/1991, s. 276–298.

SZELÉNYI, Iván a SZELÉNYI, Szonja (1995): Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, č. 24, s. 615–638.

SZELÉNYI, Iván, SZELÉNYI, Szonja a KOVÁCH, Imre (1995): The making of the postcommunist elite: Circulation in politics, reproduction in the economy. *Theory and Society* č. 24, s. 697–722.

SZTOMPKA, Piotr (1998): Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society. In: Alexander, Jeffery C. (ed.): *Real Civil Societies: Dilemmas if Institutionalization*. London, Thousand Oaks a New Delhi: Sage, s. 191–210.

TABERY, Erik (2008): *Vládne, nerušit: opoziční smlouva a její dědictví*. Praha: Respekt Publishing.

USLANER, Eric M. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

USLANER, Eric M. (2008a): Coping and Social Capital: The Informal Sector and the Democratic Transition. In: Lewandowski, Joseph D. a Znoj, Milan (eds.): *Social Capital in a Changing World*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, s. 3–27.

USLANER, Eric M. (2008b): *Corruption, Inequality, and the Rule of Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

WORLD BANK (2000): *Anticorruption in Transition: A Contribution to Policy Debate*. Washington: World Bank.

Summary

In this short article, the author focused on the weakness of civil society and the perception of corruption in such an environment, and especially on the issue of why the corruption in governments in post-Communist countries does not lead to their fall.

In the first part of the article, the author focused on the causes and expressions of the weakness of post-Communist civil societies in general and subsequently also on the nature of corruption in post-Communist regimes. Finally, the author interconnected those two main issues and attempted to look for a reason as to why corrupted governments do not automatically lose the trust of the civil society and are not usually forced to resign. The author naturally does not consider the conclusions of this article definitive, but they mostly think of them as consecutive contributions to the ongoing debate on the problems of post-Communist societies. The author is fully aware of the fact that there necessarily has to be further research (especially research leading to the collection of primary data) carried out with regards to this issue.

The author based the article on the fact that corruption as a specific aspect of social systems has its own set of rules, its own mechanisms and its own extent, the so-called corruption climate. This term includes a set of collective conceptions and cultural patterns, which, in the eyes of the citizens, make corruption an apparent and customarily justifiable fact and a form of legitimate behaviour. Corruption has the ability to possess entire sectors of bureaucracy or even entire regimes. Repeated corruption behaviour produces certain corruption norms, which regimes subsequently follow and which promote the spread of corruption. In systems that are affected by corruption in this way, the citizens can accept

corruption as a usual and normal method of behaviour. And when they take notice of corruption and often verbally condemn it, they do not feel the need to actively and in real life take action against it. In the cases when the system is extremely corrupted in the long term, members of the given society can ignore or even marginalise corruption in the government.

Even in the systems where such a broadening of the corruption climate and the corruption norms did not take place and the citizen body perceives corruption as a problem, we very rarely come across the topic of corruption actually significantly influencing politics of such a system.

According to the author's interpretation, the explanation can be found in the weakness of civil societies in post-Communist states. In the first part of the text, the author introduced the issues which lead to the weakening of civil societies in those states. If people do publicly engage (which is something that, due to general social distrust in the particular society, only really happens to a limited extent), they often do not know how to advocate their demands.

Any kind of political action (if it even comes about) which rejects corruption is, in such an environment, which is „strengthened“ by a feeling of general social distrust, rather unique. However, if we look at the latest development in the Czech Republic, we can find some signs of the situation changing.

Martin Pitař

Trianonská smlouva a její reflexe v současné maďarské politice

Abstract:

After the 2010 Hungarian parliamentary election, Hungary found itself in a very specific position within Europe. Due to the election results, the conservative right-wing Fidesz party was able to form a single-party government with constitutional majority, which meant it was very easy for them to pass new legislation. At the same time, the strongly nationalist Jobbik also party entered the Hungarian Parliament. This party founded the Hungarian Guard, a paramilitary group. Due to those variables, certain links, which are demonstrated in the form of laws that reflect the more than ninety years old Treaty of Trianon, are emerging in Hungarian politics. The aim of this paper is to analyse a number of laws which reflect or refer to the Treaty of Trianon, and which were passed in the Hungarian Parliament in the last two years. The first analysed law establishes the day of the signing of the treaty (the 4th of June) as the Day of National Unity of all Hungarians. The second one is the law on dual citizenship, which makes it possible for the Hungarians living in other states to apply for Hungarian citizenship. In the third part of the article, the new Hungarian constitution is analysed. A part of this analysis also focuses on the strongly nationalist Jobbik party and of their offshoot – the paramilitary Hungarian Guard.

Keywords: Hungary, Treaty of Trianon, Fidesz, Jobbik, Law on National Cohesion, Law on Dual Citizenship

1. Úvod

Více než devadesát let uplynulo od podpisu Trianonské smlouvy, která byla součástí Versailleského systému mírových smluv mezi vítěznými a poraženými mocnostmi. Tímto dokumentem byly po první světové válce stanoveny hranice nově vzniklého maďarského státu, který se stal nástupcem poraženého Uherska. Hranice narýsované podle Trianonské smlouvy znamenaly, že z velkého a rozsáhlého státu se z hlediska mezinárodních vztahů stala malá a ve své podstatě bezvýznamná země. Maďarsko díky této smlouvě ztratilo více než dvě třetiny svého území a několik milionů obyvatel se ocitlo za hranicemi své vlasti. Podmínky této smlouvy byly z pohledu obyvatelstva velice tvrdé a byly vnímány maďarskou společností jako ponižující a nespravedlivé. Dodnes je Maďary tento krok většinou vnímán jako křivda a v důsledku toho se téma Trianonské smlouvy v maďarské politice více či méně objevovalo během celého dvacátého století. I dnes, na začátku druhého desetiletí jednadvacátého století, se Trianonská smlouva, spíše tedy její důsledky, odráží v maďarské politice. Odkaz na Trianon můžeme najít jak v zahraniční politice Maďarska, tak také v programatice etablovaných politických stran v maďarském parlamentu. Oficiální maďarská politika během několika posledních let reflektovala Trianonskou smlouvu různými způsoby, příkladem můžou být sporné zákony o dvojím občanství, zákon o národní soudržnosti či změna ústavy, která přichází v platnost právě v letošním roce¹ a je pro svůj nacionalistický nádech kritizována jak opozicí v Maďarsku, tak i na půdě Evropské unie či některými dalšími státy ve světě.

Cílem tohoto článku je analýza výše zmíněných zákonů, které svým charakterem odkazují na Trianonskou smlouvu. Vzhledem k časovému vymezení od posledních parlamentních voleb (2010) se budu kromě zmíněných zákonů zabývat také politikou stranou Fidesz,² která v posledních volbách zvítězila ústavní většinou, když získala 68 % hlasů³ a má tak největší vliv na politický systém současného Maďarska. Budu si klást otázku, zda jsou analyzované zákony pouhými symbolickými akty či mají nějaký skutečný vliv, kvůli kterému jsou velmi často kritizovány. Jednotlivé zákony zde představím a zároveň nabídnu pohledy jak kritiků, tak i zastánců.

Také se zde budu zabývat další stranou, která je zastoupena v maďarském parlamentu – Hnutím za lepší Maďarsko (Jobbik). Jobbik je radikální strana, která při posledních volbách získala 12 % hlasů.⁴ Rétorika strany Jobbik se dotýká kromě jiného

také Trianonské smlouvy a maďarské menšiny žijící mimo území dnešního Maďarska. Z této politické strany vychází polovojeenské uskupení s názvem Maďarská garda, které se budu kvůli propojení se stranou Jobbik, a ještě silnější nacionalistickou rétorikou s odkazem na Trianon, věnovat ve stručnosti taktéž, přestože bylo toto uskupení zakázáno soudem již v roce 2009. Kromě výše zmíněného budou popsány zákony a politické strany v tomto článku porovnány s teorií nacionalismu prostřednictvím několika autorů (Ernest Gellner, Miroslav Hroch a Elie Kedourie), přičemž článek nemá ambici konfrontovat jednotlivé teoretické přístupy k nacionalismu v souvislosti s modernistickým, pereniálním či primordialistickým pojetím, spíše se zaměří na to, jak tyto jednotliví autoři charakterizují nacionalismus a zda znaky nacionalismu můžeme objevit v popsáných jevech v Maďarsku. Bude tak zodpovězena otázka, zda můžeme v případě Maďarska hovořit o vzrůstajících nacionalistických tendencích, které jsou této zemi v poslední době přisuzovány.

2. Domácí politika a Fidesz

Český politolog Vít Hloušek říká, že již při utváření maďarského stranického systému na počátku devadesátých let nehrálo velkou roli štěpení socioekonomické (tj. přístup stran k přerozdělování zdrojů). Rozhodujícími prvky, kvůli kterým se utvářely vztahy uvnitř maďarského stranického spektra, byla podle Hlouška témata spojená hlavně s kulturně-teritoriálními dimenzemi politického soupeření. Konkrétně to jsou otázky uspořádání maďarského státu, jeho vztah k vlastní minulosti, ke křesťanské tradici či problematika maďarských menšin v zahraničí. Nacionalismus tak byl tedy součástí politických programů všech stran, které se v průběhu devadesátých let objevovaly na politické scéně, přičemž docházelo k postupnému růstu vlivu i socioekonomického štěpení (Hloušek 2006, 487). Jedním z nejstabilnějších aktérů maďarského stranického systému v posledních dvaceti letech je strana Fidesz.

Fidesz byl založen již na konci osmdesátých let a nejprve byl zaregistrován jako mládežnická organizace. O Fidesz jako o politické straně můžeme hovořit již od II. kongresu v říjnu roku 1989. V roce 1995 byl doplněn název strany – Fidesz-MPP (Svaz mladých demokratů – Maďarská občanská strana) (Hloušek 2006, 492).

Stranu jsme mohli podle maďarského politologa Gabora Toka na počátku devadesátých let zařadit mezi liberální strany, ovšem během tohoto desetiletí došlo k velkému ideologickému posunu. Z původní liberální, sekulární, kosmopolitní strany pro mladé lidi se stala konzervativní pravicová strana, která používá nacionalistickou rétoriku a má všechny vlastnosti standardní konzervativní strany (např. antikomunismus, náboženství), mezi největší stoupence strany patřila nižší a střední třída (Toka 2004, 313). Velká proměna strany je přisuzována Viktoru Orbánovi, který je, s krátkou

1) Rok 2012.

2) Strana Fidesz zvítězila v koalici s křesťansko-konzervativní stranou KDNP.

3) Oficiální stránky maďarských voleb – výsledky parlamentních voleb z roku 2010, <http://www.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin2/en/l50.htm>, 5. 8. 2012.

4) Oficiální stránky maďarských voleb – výsledky parlamentních voleb z roku 2010, <http://www.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin2/en/l50.htm>, 5. 8. 2012.

pauzou mezi lety 2000–2003, předsedou strany od roku 1993.⁵ Přestože strana používala nacionalistickou rétoriku, Lukáš Benda, zabývající se maďarským nacionalismem, ji označuje jako stranu nejméně nacionalistickou v průběhu devadesátých let oproti ostatním pravicovým stranám. Fidesz byl mezi lety 1994–1998 stranou opoziční a v jeho rétorice se objevovalo například formulování kritiky na tehdejší vládu, která uzavírala se sousedními státy základní smlouvy, které podle Fideszu neobsahovaly žádné záruky na práva etnických Maďarů, kteří v těchto zemích žijí jako menšina (Benda 1999, 112).

Velkým úspěchem strany Fidesz bylo jmenování vlády v čele s Viktorem Orbánem mezi lety 1998–2002. Paradoxem podle Benda je, že přestože dříve v opozici kritizovala podepisování smluv se sousedními zeměmi, tak po nástupu k moci se žádným způsobem nesnažila tyto smlouvy zrušit či přehodnotit. Fidesz v této době institucionalizoval tzv. maďarsko-maďarské summity ve stálou maďarskou konferenci, kde docházelo k setkáním Maďarů žijících v sousedních zemích s představiteli Maďarska (Benda 1999, 112).

Pokud bychom chtěli reflektovat téma Trianonské smlouvy, tak kromě ustanovení maďarsko-maďarských summitů, bylo velkým tématem v tomto období schválení tzv. Status law, zákona z roku 2001, který se dotýkal všech Maďarů žijících v zahraničí a byl považován za kontroverzní (Spinner 2002, 7). Maďaři žijící v jiných státech mohli požádat o průkaz totožnosti, který jim umožňoval po dobu tří měsíců v roce pracovat na území Maďarska, pokud tento průkaz obdrželi, museli odvádět daně v Maďarsku a zároveň tak měli nárok na bezplatnou zdravotní péči či studium, dále mohli získat například národní vyznamenání. Doslova bylo cílem zákona „zachování národní identity“ (Stewart 2002, 18). Tento zákon si získal velkou podporu právě u Maďarů žijících v pohraničí, přičemž hlavním důvodem byly nižší platy v ostatních zemích, většina Maďarů do té doby pracovala v Maďarsku ilegálně. Tento zákon se dotýkal etnických Maďarů v šesti sousedních zemích kromě Rakouska, jehož zařazení si Evropská unie nepřála. Tento zákon byl v Maďarsku schválen i opoziční socialistickou stranou, ovšem setkal se s negativním přijetím na Slovensku či Rumunsku.⁶ Z tohoto důvodu byl zákon analyzován Benátskou komisí v rámci EU, z jejího vyjádření pak vyplývá kompromis, kdy je oceněn maďarský přístup k menšinám v jiných zemích jako ušlechtilý, ale zároveň upozorňuje, že problematika menšin by měla být starostí hlavně státu, ve kterém se tyto skupiny obyvatel objevují (Stewart 2002, 18).

Politika strany Fidesz směřovala již dříve svým konzervativním charakterem k ochraně a podpoře etnických Maďarů žijících za hranicemi státu. Po osmileté

vládě socialistů dostala strana velkou šanci bez problémů uplatnit svou politiku v roce 2010, kdy vyhrála parlamentní volby. Zajímavostí je, že se strana ve svém předvolebním programu nezmiňuje na rozdíl od strany Jobbik ani slovem o Trianonu, největší důraz klade na ekonomiku a veřejnou bezpečnost (reforma policie atd.).⁷ Ještě než se zaměříme na konkrétní zákony, můžeme zmínit situaci z počátku roku 2011, která dle některých kritiků charakterizuje maďarský nacionalismus, který momentálně reprezentuje strana Fidesz.

Maďarsko zahájilo 1. ledna 2011 předsednictví Rady EU a u této příležitosti odhalilo koberec vytvořený maďarskou umělkyní Lívií Pápaiovou. Ihned po odhalení koberce se na adresu Maďarska snesla vlna kritiky, protože součástí koberce, který měl charakterizovat kulturu a dějiny země, byla i mapa Rakouska-Uherska. Poslankyně za rakouské Zelené, Ulrike Lunaceková, kritizovala koberec jako „ilustraci Orbánova záměru překonat Trianonskou smlouvu.“⁸ Tento pohled je podle ní zpátečnický a neobsahuje myšlenku o společné evropské budoucnosti. Rumunský zákonodárce Ioan Mircea Pascu poznamenal, že toto gesto akorát „pobouzí nacionalistické tendence v době, kdy je potřeba solidarity uvnitř EU.“⁹ Ke koberci se vyjádřil také český europoslanec Miroslav Ransdorf, který tvrdí, že se Maďarsko snaží odvést pozornost od skutečných problémů, se kterými se potýká, hlavně v podobě špatné ekonomické situace.¹⁰ Celou situaci komentoval mluvčí maďarského předsednictví Marton Hajdu, který popisuje koberec jako časovou osu kulturních, historických a vědeckých symbolů a obrazů Maďarska.¹¹ Součástí koberce byly kromě kritizované mapy také podobenky maďarského patrona sv. Štěpána, krále Zikmunda Lucemburského, na koberci bylo také znázorně-

7) Fidesz: Nemzeti Ügyek Politikája 2012, http://static.fidesz.hu/download/481/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf, 8. 11. 2012

8) iDNES.cz: Maďaři mají místo Entropy běhoun. Češi byli aspoň vtipní, zlobí se Brusel, 14. 1. 2012, http://zpravy.idnes.cz/madari-maji-misto-entropy-behoun-cesi-byli-aspon-vtipni-zlobi-se-brusel-1no-/zahranicni.aspx?c=A110114_131229_zahranicni_aha, 10. 9. 2012.

9) BBC: Hungary in EU presidency history carpet row, 14. 1. 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12194899>, 10. 9. 2012.

10) iDNES.cz: Maďaři mají místo Entropy běhoun. Češi byli aspoň vtipní, zlobí se Brusel, 14. 1. 2012, dostupné na: http://zpravy.idnes.cz/madari-maji-misto-entropy-behoun-cesi-byli-aspon-vtipni-zlobi-se-brusel-1no-/zahranicni.aspx?c=A110114_131229_zahranicni_aha, 10. 9. 2012.

11) BBC: Hungary in EU presidency history carpet row, 14. 1. 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12194899>, 10. 9. 2012.

5) Fidesz: A Fidesz története, <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=60>, 27. 9. 2012.

6) BBC: Hungary „Status law“ irks neighbours, BBC News, 19. 6. 2001, http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/media_reports/1397385.stm, 10. 9. 2012.

né kuličkové pero, které si patentoval László Bíró či runová abeceda starých Maďarů.¹² Můžeme jen polemizovat o tom, zdali je kritika oprávněná a koberec skutečně odráží nacionalistickou rétoriku strany Fidesz. Považovat ztvárnění historie země za nacionalistické je možné, vzhledem ke slovům Miroslava Hrocha, který říká, že symboly jsou faktorem, který umožňuje šířit národní identitu a může v lidech vzbuzovat důvěru v národ (Hroch 2011, 238). Věnujme se ale konkrétním zákonům, které má na svědomí Fidesz, začněme od zákona, který vypadá pouze jako symbolický akt – Zákon o národní soudržnosti.

3. Zákon o národní soudržnosti

Slovenský historik Štáfan Šutaj upozorňuje na každoroční vzpomínkové akce či pochody k výročí podpisu Trianonské smlouvy, které v posledních letech organizovaly především extremistické skupiny v čele se stranou Jobbik a z ní vycházející Maďarskou gardou. Nezřídka kdy tyto akce organizovala i strana Fidesz. Přestože se strana Fidesz snažila distancovat od extremistických skupin, tak v některých případech nebyla úspěšná, Šutaj připomíná vzpomínkovou akci v Jageru v roce 2008, které se zúčastnila kromě strany Fidesz také Maďarská garda či strana Jobbik. Ostatně jak píše Šutaj, organizátoři podobných akcí jsou si velice dobře vědomi emocionální či politické účinnosti podobných akcí. Předseda Republikové rady Fideszu a předseda maďarského parlamentu, László Kövér, se vyjádřil následovně: „*Nejdůležitější funkcí podobných setkání je, že je konečně možné pocítit morální sílu, vůči které se po určitém čase nedokáže vzepřít žádná politická moc*“ (Kövér dle Šutaj 2010, 81). Mohli bychom zde zmínit Hrochův poznatek o emocionální stránce nacionalismu, vztah k národu podle něj musí obsahovat i jisté emotivní prvky (Hroch 2011, 233).

V roce 2011 navrhla a prosadila strana Fidesz v maďarském parlamentu návrh zákona, který vyhláší 4. červen (den podepsání Trianonské smlouvy) jako Den národní soudržnosti všech Maďarů. V návrhu zákona se píše: „*My, členové Parlamentu Maďarské republiky [...], připomínající si jednu z největších dějinných tragédií Maďarů, historické Maďarsko rozdrobivší a samotný maďarský národ pod nadvládu několika států vtlačivší [...]*“ Text zákona také žádá dodržování „*práva národních společenství na vnitřní sebeurčení*“ a odsuzuje „*veškeré snahy, jež jsou zaměřovány na vyvolávání asimilace na území daného státu v menšině žijících částí jiného národa*“. V zákonu se dále píše: „*Parlament Maďarské republiky považuje za svou povinnost nabádat dnes žijící příslušníky ná-*

roda a budoucí generace k tomu, aby – věčně vzpomínající trianonským mírovým diktátem způsobené národní tragédie, majíce na zřeteli i naše v příslušnících jiných národů právem pocít křivdy vyvolávající chyby a poučující se z nich, čerpající síly z příkladů soudržnosti v zápasech uplynulých devadesáti let a z výsledků národní obnovy – pracovali na posilování národní soudržnosti.“¹³

Tento zákon byl podpořen 302 poslanci, proti bylo 55 poslanců. Proti tomuto zákonu hlasovala opoziční Maďarská socialistická strana, přičemž se snažila o několik pozměňovacích návrhů, jedním z nich byla například klauzule o tom, že cílem tohoto zákona není revize hranic. Stejně tak socialisté vyjádřili odmítavý postoj k preambuli zákona, který říkal, že „*My poslanci Národního shromáždění Maďarské republiky, kteří věří, že Bůh je pánem dějin [...]*“ (Šutaj 2010, 81–82).

Po schválení tohoto zákona se opět zvedla vlna kritiky. Kromě států, které na svém území mají maďarskou menšinu, se mezi nejhlasitější kritiky zařadili i prezident ČR Václav Klaus a tehdejší premiér Jan Fischer. V oficiálním tiskovém prohlášení Václava Klause a Jana Fischera se píše, že „*Prezident republiky a předseda vlády ČR se znepokojením vzali na vědomí Zákon o národní soudržnosti, přijatý Parlamentem Maďarské republiky. Považujeme za nepřijatelné, že zákon znevažuje Trianonskou mírovou dohodu, která je jedním ze základních prvků evropského smluvního uspořádání, jehož je i Česká republika součástí. Za zcela nepřipustné a nebezpečné považujeme vyslovování podpory požadavkům na vytváření různých forem regionální autonomie.*“ Dále prezident s premiérem vyjadřují svou obavu nad „*vytvářením prostředí pro růst extremismu [...]*“¹⁴

Například z Hrochova pohledu můžeme tento zákon označit za silně nacionalistický, Hroch přirovnává národ k jakémusi národnímu tělu, příslušníci národa žijící v jiných zemích jsou považováni za součást vlastního národního těla a každá křivda, kterou utrpí je chápána jako utrpení celého národa, v případě tohoto zákona vidíme křivdu vyjádřením o asimilaci částech národa či přirovnáním Trianonu k národní tragédii (Hroch 2011, 236). Tento zákon byl podpořen všemi stranami s výjimkou socialistů, zde se potvrzují slova Kedourieho o tom, že nacionalismus není doktrínou levice či pravice, může být součástí stran jak v levém, tak i v pravém spektru (Kedourie 2003, 108). Přestože se jedná o zákon symbolický, který nemá větší význam, tak v očích ostatních zemí může být považován jako velká provokace, co vedlo Fidesz k návrhu a schválení tohoto zákona?

Maďarský velvyslanec v České republice László Szóke mluví o strategii strany Fidesz v rámci vnitřní politiky Maďarska. Fidesz získal v posledních volbách vel-

13) iHNED.cz: Zákon o národní soudržnosti, http://img.ihned.cz/attachment.php/780/25871780/s8ajURFnOS6Ltl3qHQTWPWgep0fEKIJu/TrianDen_narodni_soudrznosti.pdf, 10. 9. 2012.

14) Klaus.cz: Tiskové prohlášení k Zákonu o národní soudržnosti přijatém v parlamentu Maďarské republiky, 4. 6. 2010, <http://www.klaus.cz/clanky/2620>, 10. 9. 2012.

12) iDNES.cz: Maďaři mají místo Entropy běhoun. Češi byli aspoň vtipní, zlobí se Brusel, 14. 1. 2012, http://zpravy.idnes.cz/madari-maji-misto-entropy-behoun-cesi-byli-aspon-vtipni-zlobi-se-brusel-1no-/zahranicni.aspx?c=A110114_131229_zahranicni_aha, 10. 9. 2012.

kou podporu, možná až překvapující, stejně překvapující ale byla i podpora Jobbiku, ten přicházel do voleb s dvěma hlavními tématy, které mu přinesly popularitu. První z těchto témat byli Romové. Fidesz chtěl oslabit Jobbik a tak přišel s vlastním programem na posílení bezpečnosti a veřejného pořádku, tím sebral Jobbiku jedno téma. Druhým tématem, se kterým Jobbik během voleb manipuloval a které mu přineslo popularitu, byly křivdy, jež jsou pro Maďary typické po celé dvacáté století a de facto začaly Trianonem. Fidesz viděl svoji šanci uzmout toto téma Jobbiku a proto schválil tento symbolický zákon, který v podstatě nic neznamená a Szöke ho označuje jako bezzubý. Fidesz tak pouze odpověděl na přání voličů, kteří do té doby podporovali Jobbik (Szöke 2012).

Poprvé si Maďaři tento den připomněli oficiálně již 4. června 2010, kdy po zasedání parlamentu proběhla bohoslužba věnovaná Trianonu (Šutaj 2010, 83). Dle výše popsaného můžeme považovat tento zákon rozhodně za silně nacionalistický, ovšem argumentace, jež ho ospravedlňuje a která říká, že se jedná pouze o vnitropolitickou hru s cílem získat voliče je svým způsobem pochopitelná.

4. Zákon o dvojím občanství

Předchozí popsaný zákon je symbolického charakteru a ve své podstatě zásadním způsobem nezasahuje do života obyvatel. Jinak je tomu u zákona o dvojím občanství, tento zákon schválil maďarský parlament v květnu roku 2010, zákon říká, že maďarské občanství může získat i člověk, který nemá trvalý pobyt v Maďarsku, pouze maďarsky mluví a má maďarské či uherské předky, což je změna oproti předchozí verzi zákona.¹⁵ Tento zákon schválilo v maďarském parlamentu 344 poslanců, jen tři byli proti.¹⁶ To svědčí o konsenzu, který je charakteristický mezi politickými stranami v Maďarsku, pokud se jedná o zákony jistého vlasteneckého či nacionalistického charakteru.

Nejhlasitějším kritikem tohoto zákona bylo Slovensko v čele s Ficovou vládou. Jak píše český historik Jan Rychlík, slovenská vláda SMERu reagovala mnohem emotivněji než jakákoliv jiná vláda států sousedících s Maďarskem, zároveň slovenská vláda oznámila, že pokud tento zákon projde maďarským parlamentem, tak z toho Slovensko vyvodí důsledky v podobě zákona, který umožní ztrátu slovenského občanství člověku, který zažádá o občanství jiné země (Rychlík 2010). A skutečně se tak sta-

lo, slovenský parlament schválil zákon, který je označován jako protinovela k tomu maďarskému.¹⁷

Vlna kritiky se snesla na maďarský zákon také z úst kontroverzního poslance slovenského parlamentu Jána Sloty, předsedy Slovenské národní strany, který řekl, že „zde vidíme, kam směřuje maďarská společnost, skutečně se militarizuje, připravuje se na něco, co nesignalizuje nic dobrého pro jejich sousedy, jsem přesvědčený, že nová maďarská vláda kašle na smlouvu o dobrých vztazích se Slovenskou republikou [...] Trianonské trauma trápí všechny subjekty v Maďarsku, všem jde o jedno, o Velké Maďarsko, o likvidaci Trianonské smlouvy, to je začátek vojenského konfliktu [...] Všichni bychom se měli připravit i na to nejhorší, podle všeho maďarská špička půjde dále a před ničím se nezastaví [...]“.¹⁸ Jeho slova působí až komicky, samozřejmě od schválení zákona uběhly dva roky a žádná válka nepřišla. Naopak kabinet Ivety Radičové zmírnil původní Ficův protizákon o automatické ztrátě slovenského občanství při přijetí jiného tím, že občan může ztratit občanství Slovenska pouze na vlastní žádost.¹⁹

Mnohem slabší byly reakce z ostatních okolních zemí, na Ukrajině vznikl dokument v rámci Zakarpatského výboru obrany Ukrajiny, který byl vytvořen opozičními silami v rámci Zakarpatského regionu, tento dokument označuje maďarský zákon o dvojím občanství jako bezpečnostní hrozbu, ovšem v oficiální politice Ukrajiny se nic takového neobjevuje. Ukrajinská politoložka Oxana Shevel vysvětluje tento jev tím, že politika maďarské menšiny není na Ukrajině tolik citlivá jako například na Slovensku nebo v Rumunsku, neexistuje žádná iredentistická rétorika v Zakarpatské Ukrajině, která by měla ohrožovat suverenitu země. Podle ní ukrajinští Maďaři sledují zákon o dvojím občanství z ryze praktického hlediska. Podle jejích slov by ale problémem bylo, kdyby byl podobný zákon schválen v Rusku, tímto směrem je oficiální politika Ukrajiny citlivější (Shevel 2010). Podobnou reakci vyvolal maďarský zákon v Rumunsku, při setkání ministrů zahraničí obou zemí se rumunský ministr Baconschi pouze ujistil u svého maďarského protějšku Martonyiho, že zákon nebude porušovat mezinárodní dohody a úmluvy,

15) Zákon o maďarském občanství, http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300055.TV×hift=0#lbj9param, 16. 9. 2012.

16) iHNED.cz: Orbán prosadil zákon o dvojím občanství, Slováci hned zareagovali, 26. 5. 2010, <http://zpravy.ihned.cz/svet/c1-43820220-orban-prosadil-zakon-o-dvojim-obcanstvi-slovaci-hned-zareagovali>, 16. 9. 2012.

17) iHNED.cz: Orbán prosadil zákon o dvojím občanství, Slováci hned zareagovali, 26. 5. 2010, <http://zpravy.ihned.cz/svet/c1-43820220-orban-prosadil-zakon-o-dvojim-obcanstvi-slovaci-hned-zareagovali>, 16. 9. 2012.

18) Sme.sk: Orbán presadil zákon o dvojakom občanstve, 26. 5. 2012, <http://www.sme.sk/c/5392725/orban-presadil-zakon-o-dvojakom-obcianskosti.html>, 16. 9. 2012.

19) Tyden.cz: Slovenská vláda zmírni zákon o dvojím občanství, 26. 1. 2012, <http://www.tyden.cz/rubriky/zahranici/evropa/slovenska-vlada-zmirni-zakon-o-dvojim-obcanstvi-192248.html>, 16. 9. 2012.

načež byl ujištěn, že tomu tak skutečně bude.²⁰ V Srbsku se reakce na maďarský zákon také nepodobá silné reakci na Slovensku, srbský politolog Nenad Rava vidí několik důvodů. Zprvu situace srbských Maďarů se velmi liší od Maďarů v jiných zemích, v Srbsku je relativně malé procento Maďarů a ti, kteří zde jsou, žijí v příhraniční oblasti Vojvodina. Dalším důvodem je úspěšná integrace srbských Maďarů do společnosti a politiky, ať už na úrovni regionální nebo státní. Zároveň mají Srbové velmi podobný zákon o dvojím občanství, podle kterého není nutný trvalý pobyt na území Srbska (Rava 2010).

Český europoslanec Libor Rouček se domnívá, že z hlediska Evropské unie tento zákon skutečně kontroverzní je a svým způsobem i provokativní, v době Schengenu není problém přecházet hranice a občan každé členské země EU je zároveň občanem EU, tudíž mu nehrozí žádná diskriminace. Jiné je to podle Roučka u Maďarů, kteří žijí mimo státy EU, například v Srbsku, na Ukrajině nebo v Chorvatsku. Pro tyto občany znamená maďarské občanství volný pohyb po zemích EU a tím pádem velké výhody.²¹ Stejný názor sdílí i Szóke, podle něj je zákon o dvojím občanství typickým příkladem zákona, který byl zpolitizován a úplně se tak vytratila jeho jakási praktičnost. Do roku 2010 bylo možné obdržet maďarské občanství, pokud byl člověk schopen dokázat, že má maďarské předky či ovládá maďarštinu, problémem bylo, že potřeboval trvalý pobyt v Maďarsku. Tento zákon je opět jen symbolickým pro občany žijící v EU, velmi nešťastné jsou proto úvahy o bezpečnostních rizicích či o expanzivním charakteru současné maďarské vlády. „*Pokud žijete na Slovensku a máte slovenský pas, můžete si zažádat o maďarský, ale pokud stále žijete na Slovensku, není vůbec důležité, že máte druhý pas, řídíte se dále slovenskými zákony, nic se pro vás nemění. Ovšem existuje skupina lidí, pro které není tento zákon pouze symbolickým, jedná se o občany Ukrajiny a Srbska, pokud si tyto lidé zařídí maďarské občanství, mohou využívat veškerých výhod občana EU*“ (Szóke 2012).

Jeho slova se potvrdila během prvních několika dní, kdy vstoupil zákon v platnost. Na začátku roku 2011 se objevilo 1665 žádostí a velká většina z nich pocházela právě ze Srbska.²² Podle dostupných statistik obdrželo během jednoho roku maďarské ob-

čanství sto tisíc lidí žijících v sousedních státech, maďarský deník Magyar Nemzet poukazuje na velký zájem a dokládá to příklady z Rumunska, kde si žadatelé musí domluvit schůzku až na rok dopředu, aby mohli být uznáni jako maďarští občané.²³

Z pohledu nacionalismu tento maďarský zákon odpovídá Gellnerovým slovům, jež popisují nacionalismus jako stav, kdy se podobnost v rámci určité kultury stává dostatečnou podmínkou legitimního členství, v tomto případě je členství pojato jako občanství (Gellner 2003, 405). Ovšem nemůžeme opominout opět čistě praktický úhel pohledu, který zde popisoval Szóke či Rouček, pro mnoho Maďarů žijících mimo EU je tento zákon skutečně velmi přínosný a politika Fidesz již od devadesátých let směřuje k propojení etnických Maďarů žijících v zahraničí se svou zemí. Zajímavostí je také reflexe tohoto zákona v zemích, kde žije maďarská menšina, největším kritikem bylo Slovensko, které zavedlo protipatření v podobě zmíněné antinovely zákona o občanství, naopak ostatní státy se nijak ostře neohradily.

5. Ústava

Představení zákonů završíme tím nejdůležitějším, novou maďarskou ústavou. Původní maďarská ústava vstoupila v platnost 23. října 1989, přičemž se de iure nejednalo o novou ústavu, ale o novelizaci staré, komunistické ústavy z roku 1949, ovšem de facto se jednalo o ústavu novou, protože z původních 78 paragrafů zůstalo stejných pouze osm (Hrdličková 2008, 72–73). Zajímavostí je, že Maďarsko zůstávalo jediným státem střední a východní Evropy, který po pádu komunismu nevytvořil úplně novou ústavu.²⁴ Maďarský parlament schválil novou ústavu v dubnu 2011, pro přijetí nové ústavy bylo potřeba dvoutřetinové většiny, pro schválení hlasovalo nakonec 264 poslanců strany Fidesz, 44 poslanců bylo proti a jeden se zdržel hlasování. Opoziční strany socialistů a liberálů se hlasování nezúčastnily vůbec, podle nich je ústava výtvozem vládní většiny a neodráží tak postoj širší veřejnosti, proti byli také poslanci Jobbiku.²⁵ Ústava se opět stala terčem značné kritiky, vzhledem k šíři kritiky se zde zaměřím pouze na části, které souvisejí s tématem této práce.

20) Mediafax.ro: Baconschi: Martonyi m-a asigurat că Ungaria va aplica legea cetățeniei evitând discriminarea etnică, 29. 6. 2010, <http://www.mediafax.ro/politic/baconschi-martonyi-m-a-asigurat-ca-ungaria-va-aplica-legea-cetateniei-evitand-discriminarea-etnica-6460255/>, 16. 9. 2012.

21) Evropské zprávy: Na maďarské dvojí občanství nakonec doplatí sami Maďaři, 7. 1. 2011, <http://www.evropskepravky.cz/blogy-komentare/1257-na-madarske-dvoji-obcanstvi-nakonec-doplati-sami-madari?calendar-date=2020-1&do=calendar-changeDate>, 16. 9. 2012.

22) Budapest Times: Serbs would gain most from Hungarian citizenship, 10. 1. 2011, <http://www.budapesttimes.hu/2011/01/10/serbs-would-gain-most-from-hungarian-citizenship/>, 16. 9. 2012.

23) MNO: Lukács Csaba: Százézer, 28. 6. 2011, http://mno.hu/vezercikk/szazezer_-187226, 16. 9. 2012.

24) Venice commission – Opinion on the new Constitution of Hungary, 17.-18. 6. 2011, [http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD\(2011\)016-E.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD(2011)016-E.pdf), 20. 9. 2012.

25) České noviny: Maďarský parlament schválil novou konzervativní ústavu, 18. 4. 2011, http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/madarsky-parlament-schvalil-novou-konzervativni-ustavu/625348&id_seznam=809, 20. 9. 2012.

Ústava je kritizována pro svůj nacionalistický charakter, odvolává se na boha, křesťanství, na vlast, na svatoštěpánskou korunu, rodinu či národní hrdost. Podle Viktora Orbána je text nové ústavy moderní, hodný 21. století a také „esteticky krásný.“ Ústava mění oficiální název země, z Maďarské republiky se stává Maďarsko. Již tato změna vyvolává vlnu nevole, maďarština totiž nezná rozdíl mezi slovy Maďarsko a Uhersko (Magyarország).²⁶ Zároveň za velmi spornou je považována věta, že „*Maďarsko, vedeno představou jednotného národa, nese odpovědnost za osud Maďarů žijících mimo jeho hranice, podporuje jejich přežití a rozvoj komunit, podporuje jejich úsilí chránit jejich maďarskou identitu a podporuje jejich spolupráci mezi sebou navzájem a s Maďarskem*“ (Článek D). Ovšem podobnou větu konstatovala i ústava původní (Článek VI).²⁷ Také se v preambuli objevuje věta „*slibujeme zachovat intelektuální a duchovní jednotu našeho národa, rozdělenou bouří minulého století*“ (Preambule).²⁸ Právě preambule obsahuje ve velké míře odkazy na národ a svým vyzněním působí silně nacionalistickým dojmem. The Economist popisuje maďarskou ústavu jako gulášovou polévku, která je všehochutí – historie i modernity.²⁹

Toho si je vědom i Szöke, když říká, že většina kritiky ohledně nacionalismu se nenese ani tak na ústavu samotnou, jako na její preambuli. Z jeho pohledu je například odvolávání se na boha pochopitelné, pokud totiž lidé velkou většinou volili Fidesz, jeho konzervativní politiku a myšlenky, tak ústava pouze odráží vůli většiny prostřednictvím zvolené strany. Zároveň v tom může být také odraz více než čtyřicetileté vlády komunismu, jakéhosi druhého extrému oproti nynější pravicové vládě. Szöke odkazuje na jiné ústavy, které také hovoří například o boží moudrosti, ať už je to ústava irská či německá. Dalším problémem je název země, Szöke označuje kritiku vedenou kvůli přejmenování země jako umělé vytváření problémů, odkazuje při tom na politické soupeření mezi socialisty a konzervativci během prvního desetiletí tohoto století, kdy bylo symbolické, že socialisté bojovali v čele s Ferencem Gyurcsánym³⁰ za „republiku“, kdežto Viktor Orbán za „Maďarsko“. Tento souboj se nyní pouze promítl do podoby nové ústavy a tváře země (Szöke 2012).

Evropská unie pověřila Benátskou komisi, aby novou maďarskou ústavu analyzovala. Ze zprávy komise vyplývá, že některé formulace v ústavě jsou opravdu zavádějící, podle zprávy je například nešťastné používání výrazu národa, mnohem lepší by podle komise bylo používat slovo občan a pojmut tak všechny osoby ve státě, i v podobě nemaďarských menšin. Na druhou stranu Maďarsko je v podstatě homogenní stát, takže pojem občan se víceméně kryje s výrazem Maďar. Zároveň se komise také vyjadřuje k větě, která činí Maďarsko odpovědné za Maďary žijící v zahraničí, tato formulace je podle komise velmi delikátním problémem, protože se dotýká svrchovanosti jiných států a je nepřiliš přesně formulována. Komise konstatuje, stejně jako v případě tzv. Status law, že ochranu maďarských menšin v jiných státech má na starosti stát, ve kterém se tyto menšiny vyskytují, proto je velmi nešťastné formulovat v ústavě ochranu menšin na území jiných států. Podle oficiálního stanoviska maďarských zástupců je výklad této věty myšlen ve smyslu spolupráce s menšinami a jejich následné spolupráce s orgány daného státu, aby mohla být rozvíjena jejich identita, nikoli aby mohly skupiny maďarské menšiny nějakým způsobem rozhodovat o územních změnách státu.³¹ Se závěrem komise se maďarská diplomacie spokojila a znovu potvrdila, že záměrem článku ústavy nejsou žádné snahy o změny teritoriálního charakteru.³²

Mezi největší kritiky ústavy se opět zařadilo Slovensko, dle vyjádření slovenského ministerstva zahraničních věcí „*Slovenská republika odmítá uplatnění norem jakéhokoli státu na území Slovenské republiky, které by zasáhlo do jejího ústavního pořádku [...] nebo se dotklo suverenity a práv občanů.*“³³ Kritika byla společná na domácí slovenské scéně pro všechny strany napříč politickým spektrem.³⁴

Z hlediska teorie nacionalismu můžeme považovat zmíněné prvky maďarské ústavy za nacionalistické. Maďarsko opět potvrzuje Hrochova slova, kdy menšiny na územích jiného státu mohou být považovány za součást jakéhosi národního těla a je

26) Česká televize: Maďarsko má novou ústavu – ale velmi spornou, 18. 4. 2011, <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/svet/121438-madarsko-ma-novou-ustavu-ale-velmi-spornou/>, 20. 9. 2012.

27) Ústava Maďarska (1989) (<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.HUN.3-Annex2.pdf>, 6. 11. 2012).

28) Ústava Maďarska (2012) (<http://www.kormany.hu/download/4/c3/30000/THE%20FUNDAMENTAL%20LAW%20OF%20HUNGARY.pdf>, 21. 9. 2012).

29) The Economist: Goulash soup, 7. 4. 2011, <http://www.economist.com/node/18530690>, 21. 9. 2012.

30) Předseda Maďarské socialistické strany.

31) Venice commission – Opinion on the new Constitution of Hungary, 17.-18. 6. 2011, [http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD\(2011\)016-E.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD(2011)016-E.pdf), 20. 9. 2012.

32) Spravy.pravda.sk: Maďarsko je se závěrem Benátské komise spokojené, Dzurindu nechápe, 26. 6. 2011, http://spravy.pravda.sk/madarsko-je-so-zaverom-benatskej-komisie-spokojne-dzurindu-nechape-1p5-/sk_svet.asp?c=A110624_134120_sk_svet_p29, 21. 9. 2012.

33) MZV: Prohlášení MZV SR k přijetí maďarské ústavy, 18. 4. 2011, [http://www.mzv.sk/servlet/content?MT=/App/WCM/main.nsf/vw_ByID/ID_C0B1D004B5A332B-2C1257627003301E7_SK&OpenDocument=Y&LANG=SK&PAGE_NEWSVIEWMAINJ-DRK7X8F93=7&TG=BlankMaster&URL=/App/WCM/Aktualit.nsf/\(vw_ByID\)/ID_96243F06CD00D58DC1257876004C4E1D](http://www.mzv.sk/servlet/content?MT=/App/WCM/main.nsf/vw_ByID/ID_C0B1D004B5A332B-2C1257627003301E7_SK&OpenDocument=Y&LANG=SK&PAGE_NEWSVIEWMAINJ-DRK7X8F93=7&TG=BlankMaster&URL=/App/WCM/Aktualit.nsf/(vw_ByID)/ID_96243F06CD00D58DC1257876004C4E1D), 21. 9. 2012.

34) Sme.sk: Maďarský parlament přijal návrh nové ústavy, 18. 4. 2011, <http://www.sme.sk/c/5857162/madarsky-parlament-prijal-navrh-novej-ustavy.html>, 21. 9. 2012.

potřeba je chránit (Hroch 2011, 236). V ústavě se odkazuje na historii, na kulturu a tradici, ze které maďarská státnost vychází, tím se potvrzují slova o emočním prvku, který musí nacionalismus obsahovat. Zároveň se zde mohou použít Gellnerova slova, jež označují nacionalismus za politický princip, podle kterého je základním sociálním pou-tem určité kultury podobnost. Mezi lidmi může existovat jakékoli pojetí autority, ovšem její legitimita závisí na faktu, že členové dotyčné skupiny patří ke stejné kultuře – národu (Gellner 2003, 405). V ústavě se nemluví o občanech, ale o maďarském národu. Nutno podotknout, že takto je formulována hlavně preambule ústavy. Popsané prvky ústavy mají podle mého názoru pouze marginální vliv a jsou symbolického rázu, ať už se jedná o přejmenování země, článku o ochraně Maďarů za hranicemi či preambuli, která nemá žádný vliv na fungování systému. Dále je nutné vzít v potaz, že kritika primárně nesmě-řuje k nacionalistickému tónu, kritizovány jsou například záležitosti okolo soudnictví, nemožnosti utvořit homosexuální manželství či zákazu potratů.³⁵ V tomto se také odrá-ží celý konzervativní styl politiky strany Fidesz.

6. Jobbik a Maďarská garda

Fidesz a jeho kroky v čele země můžeme z hlediska nacionalismu označit pouze jako symbolické, oproti tomu stranu Jobbik lze jednoznačně označit jako populistickou a silně nacionalistickou. Česká historička Eva Irmanová ovšem vylučuje tendence českého tisku, který velmi často označuje stranu jako neonacistickou či fašistickou.³⁶ Přestože Jobbik jako strana s nulovým koaličním potenciálem nemá žádný vliv na fungování současné politiky Maďarska, jeho charakter a zaměření je pro tento článek přeci jen důležité a sto-jí za krátké představení. Strana vznikla v roce 2003 na popud konzervativních studentů vysokých škol a na svých stránkách se prezentuje jako „konzervativní, radikálně vlaste-necká křesťanská strana,“ která má za cíl „chránit maďarské zájmy a hodnoty, což je v pro-tikladu s tendencemi vymýtit národ jako základní lidské společenství.“³⁷ Strana dosáhla největšího úspěchu při posledních parlamentních volbách v roce 2010, kdy skončila

na třetím místě se ziskem 12 %.³⁸ Předsedou strany je Gábor Vona.³⁹ Jobbik se považuje za stranu, která se jako „první strana postavila proti jednomu ze základních problémů ma-ďarské společnosti [...] rostoucí romské populaci [...] a fenoménu cikánské kriminality.“⁴⁰ Přestože by bylo jistě zajímavé zabývat se touto problematikou, tématem práce je odkaz Trianonské smlouvy v současné maďarské politice, proto se zaměříme na tuto reflexi.

V rozhovoru pro rakouský týdeník Zur Zeit Gábor Vona charakterizuje Tria-nonskou smlouvu nikoli jako smlouvu, ale jako diktát. Diktát, který znamenal konec vel-kého maďarského království, podle něj je Trianon pro Maďary „synonymem pro pokus o likvidaci maďarského národa [...], tato ztráta strategicky, kulturně a hospodářsky vý-znamných území a obyvatel měla za následek demografické, ekonomické a kulturní ztráty, které pociťujeme dodnes.“⁴¹ Vona zároveň označuje jako poslední opravdovou politickou elitu tu z meziválečného Maďarska, podle něj pak přišla pouze elita internacionalistů a momentálně zde existuje elita globalistů, žádná z nich nezastupuje zájmy národa. Dle Vony se snaží národní vlády států, na kterých žije maďarská menšina, asimilovat tuto menšinu mezi své obyvatele násilným způsobem a nenapomáhá tomu ani EU, která by paradoxně měla odbourávat hranice států a zlepšovat vztahy mezi nimi. Na otázku o re-vizi Trianonských hranic Vona odpovídá, že aby to bylo skutečně možné, tak je potřeba mít politické elity, které „budou sloužit zájmům národa“.⁴²

V programu strany Jobbik, který zveřejnila před posledními parlamentními volbami, můžeme najít několik zmínek o Trianonské smlouvě. V kapitole „Sjednocený národ v zahraniční politice Maďarska“ strana zmiňuje nutnost ekonomického a kulturní-ho sjednocení, automatické občanství pro všechny Maďary za hranicemi, zřízení minis-terstva národní politiky či přeshraniční regionální spolupráci a rozvoj. Podle Jobbiku je nutné sjednotit státní hranice s těmi národními, přičemž píše o „Trianonské mírové smlou-vě, [...] která rozdělila naše národní tělo.“ V programu se ovšem explicitně strana nevyja-dřuje ke způsobu sjednocení státních a národních hranic, z textu dále vyplývá, že strana je spíše pro návrat Maďarů na své území kvůli vymírání a nutnosti zachránit maďarský

38) Oficiální stránky maďarských voleb – výsledky parlamentních voleb z roku 2010, <http://www.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin2/en/I50.htm>, 24. 9. 2012.

39) Jobbik: A short summary about Jobbik, http://www.jobbik.com/about_jobbik/3207.html, 21. 9. 2012.

40) Jobbik: A short summary about Jobbik, http://www.jobbik.com/about_jobbik/3207.html, 21. 9. 2012.

41) zurZEIT: Tragödie für Europe als Ganzes, Nr. 24/2010, <http://www.zurzeit.at/index.php?id=1011>, 21. 9. 2011.

42) zurZEIT: Tragödie für Europe als Ganzes, Nr. 24/2010, <http://www.zurzeit.at/index.php?id=1011>, 21. 9. 2011.

35) České noviny: Maďarský parlament schválil novou konzervativní ústavu, 18. 4. 2011, http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/madarsky-parlament-schvalil-novou-konzervativni-ustavu/625348&id_seznam=809, 20. 9. 2012.

36) Česká televize: Eva Irmanová v pořadu Hyde park České televize, 14. 2. 2012, <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10252839638-hyde-park-ct24/212411058080214-hyde-park/>, 25. 9. 2012.

37) Jobbik: A short summary about Jobbik, dostupné na: http://www.jobbik.com/about_jobbik/3207.html, 21. 9. 2012.

národ jako takový. Zajímavostí může být fakt, že se strana zasazuje o vytvoření Trianonského muzea v Budapešti, které bude připomínat, že „*tato tragédie je stále v lidech*“.⁴³

Toto symbolické gesto jde ruku v ruce s každoročními vzpomínkovými akcemi, které Jobbik pořádá na několika místech v Maďarsku. Podle Šutaje se například v roce 2008 na území Maďarska konalo kolem 150 akcí, které souvisely s Trianonskou smlouvou a organizoval je Jobbik (Šutaj 2010, 81). Tyto akce jsou organizovány spolu s dalšími nacionalistickými organizacemi, hlavně Maďarskou gardou.

7. Maďarská garda

Přestože primárním cílem tohoto článku není popis maďarské extremistické scény, tak vzhledem k propojení tohoto tématu s tématem Trianonu považuji za vhodné alespoň v krátkosti představit formaci, která je odnoží parlamentní strany Jobbik a stála za pořádáním velké většiny akcí připomínající podpis Trianonské smlouvy. Téma Maďarské gardy se velmi často také objevuje v českých médiích, které na příkladu gardy poukazují na silný nacionalistický charakter celého Maďarska.

Podle oficiálních stránek vznikla Maďarská garda v roce 2007 v důsledku toho, že „*Maďarsko není schopné duševní, fyzické a duchovní sebeobrany*.“ Členové gardy by měli procházet duševním, fyzickým a duchovním školením, aby byli schopni „*udržovat veřejný pořádek, chránit maďarskou kulturu a bránit národ v mimořádných situacích*.“ V čele maďarské gardy stál předseda strany Jobbik Gábor Vona.⁴⁴ Garda organizovala mnoho akcí u příležitosti výročí Trianonu, ať už to byly hudební koncerty⁴⁵ či jen shromáždění v nutnosti „*připomenutí si smutné události*“, jakou byl Trianon.⁴⁶

Maďarská garda byla po dvou letech rozpuštěna městským soudem v Budapešti kvůli porušování zákona o spolicích, následně byla vytvořena stejná organizace s názvem Nová maďarská garda, velmi příhodné je zde proto srovnání s českou Dělnickou stranou, posléze Dělnickou stranou sociální spravedlnosti. V důsledku politických změn v roce 2010 ovšem dochází k vnitřním neshodám a garda se rozděluje na dvě usku-

pení, která jsou již marginálního charakteru.⁴⁷ Podle zprávy Amnesty International tato uskupení podnikají hlavně protiromské pochody a stávají se spíše nedůležitými organizacemi bez jakéhokoli vlivu.⁴⁸

V současné maďarské politice neexistuje lepší příklad strany a organizace, které by více odpovídaly definici nacionalismu. Jobbik ve svém programu mluví v souvislosti s Trianonskou smlouvou o rozdělení národního těla, jeho předseda mluví o likvidaci maďarského národa a všechny akce spojené s Jobbikem a Maďarskou gardou reflektují důsledky Trianonské smlouvy. Používány jsou symboly, vlajky, projevy, v podstatě vše, co popisuje Hroch v jeho typologii symbolů, které pomáhají šířit národní identitu a nacionalismus (Hroch 2011, 240). Silná pozice Jobbiku a účast jeho členů v maďarském parlamentu odráží vůli voličů, která v tomto případě sice směřuje k určitému národnímu cítění a snahy o vyrovnání se s minulostí, ovšem hlavním tématem jsou problémy s romskou menšinou na jeho území. Proto také primárně vznikla Maďarská garda, která měla chránit Maďary před kriminalitou romské menšiny. Vzhledem k dnešní situaci, kdy se garda rozdělila na několik skupin, je její budoucí role v Maďarsku spíše symbolického charakteru, přesto právě spojení této polovojskové organizace s parlamentní stranou činilo gardu svým způsobem výjimečnou. Szöke mluví o klesající tendenci podpory Jobbiku a zároveň Maďarské gardy, což je jev, se kterým se musí smířit většina extremistických stran a skupin, pokud se dostanou k moci, v tomto případě do parlamentu. Tyto strany a skupiny pak musejí zaujmout jistou pozici, musejí taktizovat, což v opozici nemusely a mohly si svá hesla a kritiku hlásat jakýmkoli způsobem. Zároveň je mizející podpora dána také vládní politikou, která se soustředí na posílení policie a bezpečnostních složek, což utlumuje potřebu mít v okolí osoby spojené s gardou (Szöke 2012).

8. Závěr

Na závěr si zde dovolím citovat úryvek z rozhovoru vedený s maďarským velvyslancem působícím v Praze, který odpovídá na otázku, co pro něj znamená Trianonská smlouva: „*Musíme k tomuto tématu přistupovat v širším kontextu, [...] Maďarsko ztratilo 20. století. Nejdříve ztratilo první světovou válku, poté přišel Trianon, dále Maďarsko nešťastně sklouzlo na špatné straně do druhé světové války, nakonec se vrátilo do trianonských hranic a záhy přišla čtyřicetiletá sovětská okupace a diktatura. Nebylo to pro Maďarsko dobré století a Trianon je bohužel jeho součástí*“ (Szöke 2012).

43) Jobbik: Předvolební program strany Jobbik, části: VII.2.4 a V/3, <http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/download/Jobbik-program2010OGY.pdf>, 20. 9. 2012.

44) Magyar Garda: Zakládající prohlášení Maďarské gardy, http://magyargarda.hu/alapito_nyilatkozat, 26. 9. 2012.

45) Magyar Garda: Ismerős Arcok koncert Trianon évfordulóján, 8. 6. 2008, <http://magyargarda.hu/node/1487>, 26. 9. 2012.

46) Magyar Garda: A verőcei Trianon-megemlékezés, 17. 6. 2009, <http://magyargarda.hu/node/4062>, 26. 9. 2012.

47) Athenainstitute.eu: New Hungarian guard, 22. 3. 2012, dostupné na: <http://www.athenainstitute.eu/en/map/olvas/42>, 24. 3. 2012.

48) Amnesty International: Hungary – Amnesty International report 2010, <http://www.amnesty.org/en/region/hungary/report-2010>, 25. 9. 20120.

A skutečně, od podpisu Trianonské smlouvy uplynulo více než devadesát let a přesto jsou její odkazy v maďarské společnosti i politice dodnes patrné. Maďarsko přišlo vlivem vítězných mocností, které spíše než wilsonovský ideál o sebeurčení národů uplatňovaly politiku vítězů a poražených, o velkou část území a obyvatel. Maďarsko se kvůli územním změnám dostalo do ekonomických a sociálních problémů, které byly v meziválečném čase reflektovány revizionistickou politikou, jež se snažila zvrátit důsledky Trianonské smlouvy. Tato politika přivedla Maďarsko během druhé světové války do náručí Německa a Itálie s nadějí, že k revizi hranic opravdu dojde. Po prohrané válce přišla komunistická diktatura, která se snažila stírat nacionalismus jako takový, takže během čtyřiceti let byla problematika menšin žijících v sousedních státech utištěna komunistickou ideologií.

Po přechodu k demokracii byla otázka maďarských menšin v okolních státech opět otevřená, během devadesátých let se na maďarské politické scéně objevují silnější nacionalistické tendence, což se odráží na charakteru maďarských politických stran a celého stranického systému. Objevují se extrémně radikální strany, které si revizi hranic dávají přímo do svého programu. Během dvaceti let dochází k postupnému uklidnění.

Rétorika a celá politika strany Fidesz se během devadesátých let změnila k nepoznání od té původní, vzniknuvší na konci let osmdesátých. Od poloviny devadesátých let je zde ale velmi silná tendence zařazovat do svého programu témata etnických Maďarů žijících v jiných státech a klást důraz na jejich práva. Drtivé vítězství v posledních parlamentních volbách pak dovoluje straně Fidesz svou politiku uplatňovat bez větších problémů.

Fidesz schválil zákon, který označuje 4. červen, tedy den podpisu smlouvy, jako Den národní soudržnosti. Tento zákon můžeme označit jako nacionalistický, přesto by bylo krátkozraké nezapomínat se i jinými aspekty, které vedly k jeho schválení. Totéž platí i pro zákon o dvojím občanství či pro některé pasáže z nové maďarské ústavy, přestože z hlediska teorie vykazují nacionalistický charakter. Zákon o národní soudržnosti byl mimo jiné snahou vládní strany Fidesz oslabit extrémně radikální stranu Jobbik, která měla podle Szökeho dvě hlavní témata, která ji přinesla popularitu (Szöke 2012). Zákon o dvojím občanství je pro většinu etnických Maďarů žijících za hranicemi země v EU symbolického charakteru, ovšem pro Maďary žijící mimo státy EU je velmi praktickým a účelným. Také nacionalistický nádech nové ústavy bych označil spíše jako symbolický, silně nacionalistická je preambule, která nemá žádný vliv na fungování politického systému. Věta o „odpovědnosti Maďarska za Maďary žijící za hranicemi“ může působit kontroverzně a nešťastně, přesto si myslím, že je její váha opět jen symbolická.

Jobbik dosáhl jako radikální a nacionalistická strana velkého úspěchu při posledních volbách, může se zdát, že občané Maďarska volili Jobbik hlavně kvůli svému nacionalistickému étosu, ovšem opět by bylo velmi krátkozraké domnívat se, že toto téma bylo pro tak silnou podporu nejdůležitějším. Jak jsem zmínil výše, Jobbik se zamě-

řil kromě odkazů na minulost a hlásání hesel o národu na romskou problematiku, která je dle Szökeho jeho hlavním a rozhodujícím tématem (Szöke 2012). Z této parlamentní strany pak vychází polovojskové uskupení Maďarská garda. Ta je svým způsobem výjimečná – kde v Evropě můžeme nalézt radikální, nacionalistické a polovojskové hnutí, které vychází z parlamentní strany? Ovšem při představení tohoto uskupení docházíme k závěru, že přestože se v rétorice gardy objevují silně nacionalistické rysy, tak hlavním důvodem jeho vzniku byla opět spíše romská otázka. Momentální stav, ve kterém se Maďarská garda „převtělená“ do Nové maďarské gardy nachází, považuji za marginální a pro politický systém nedůležitý.

Cílem tohoto článku bylo poukázat na reflexi Trianonské smlouvy prostřednictvím analýzy zákonů. Předpokladem bylo, že vliv nacionalismu a s tím související odkaz Trianonské smlouvy je stále velmi silný, hlavně v posledních letech, kdy se Maďarsko potýká s ekonomickými problémy a nacionalistické tendence tak mohou zesilovat. Z výše popsaného je skutečně jasné, že reflexe Trianonské smlouvy a její odkaz hraje v současné politice opravdu svou roli. Na druhou stranu, pokud nepočítáme nacionalistickou stranu Jobbik, která sklízí úspěchy i s jinými tématy, tak v porovnání s meziválečným Maďarskem či Maďarskem v devadesátých letech nacionalistické tendence klesají, a pokud se objeví, tak pouze v podobě symbolických gest či zákonů. Vzhledem k situaci, ve které se Maďarsko nachází, by bylo s podivem, kdyby se otázka etnických Maďarů žijících v jiných zemích žádným způsobem na maďarské politické scéně nereflektovala.

Seznam zdrojů

Literatura

BENDA, Lukáš (1999): Nacionalismus v současném maďarském stranickém systému. In: Dančák, Břetislav a Fiala, Petr (eds.): *Nacionalistické politické strany v Evropě*. Brno: Masarykova univerzita, s. 110–119.

GELLNER, Ernest (2003): Nacionalismus. In: Hroch, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 403–417.

HLOUŠEK, Vít (2006): Maďarsko. In: Strmiska, Maxmilian a kol.: *Politické strany moderní Evropy*. Praha: Portál, s. 480–496.

HRDLIČKOVÁ, Blanka (2008): Maďarsko. In: Cabada, Ladislav a kol.: *Nové demokracie střední a východní Evropy*. Praha: Oeconomica, s. 66–86.

HROCH, Miroslav (2011): *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: Sociologické nakladatelství.

KEDOURIE, Elie (2003): Nacionalismus. In: Hroch, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 100–109.

RAVA, Nenad (2010): *Changes in the Hungarian citizenship régime – Impact on Serbia*. (<http://eudo-citizenship.eu/citizenship-news/306-hungarian-government-proposes-access-to-citizenship-for-ethnic-hungarians-in-neighbouring-countries>, 1. 9. 2012).

RYCHLÍK, Jan (2010): Mnoho povyku pro nic. *Listy* 3/2010. (<http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=103&clanek=031016>, 30. 3. 2012).

SHEVEL, Oxana (2010): *Ukraine: Reactions to the Hungarian Citizenship Law* (<http://eudo-citizenship.eu/citizenship-news/345-ukraine-reactions-to-the-hungarian-citizenship-law>, 1. 9. 2012).

SPINNER, Maximilian (2002): *The national question in contemporary Hungarian politics*. Munich: Grin verlag.

STEWART, Michael (2002): *The Hungarian Status Law: A new European form of Transnational politics?* (<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-09%20Stewart.pdf>, 8. 11. 2012).

STRÁŽAY, Tomáš (2011): Ilúzie a dezilúzie v slovensko-maďarských vzťahoch. *Zahraničná politika* 6/2011 (<http://www.zahranicnapolitika.sk/index.php?id=861>, 28. 3. 2012).

ŠUTAJ, Štefan (2010): Variace stop Trianonu v politické paměti. In: Dejmek, Jindřich a Loužek, Marek: *Trianonská smlouva – devadesát let poté*. Praha: CEP, s. 69–96.

TOKA, Gabor (2004): Hungary. In: Berglund, Sten, Ekman, Joakim a Aarebrot, Frank H.: *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Chetlenham: Edward Elgar Publishing Limited, s. 290–330.

Prameny

Ústava Maďarska (2012) (<http://www.kormany.hu/download/4/c3/30000/THE%20FUNDAMENTAL%20LAW%20OF%20HUNGARY.pdf>, 21. 9. 2012).

Ústava Maďarska (1989) (<http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/docs/E.C.12.HUN.3-Annex2.pdf>, 6. 11. 2012).

Zákon o národní soudržnosti (http://img.ihned.cz/attachment.php/780/25871780/s8ajURFnOS6Ltl3qHQT-PWgopofEKIJiu/TrianDen_narodni_soudrznosti.pdf, 21. 9. 2012).

Zákon o maďarském občanství (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300055.TV&time-shift=o#lbjgparam, 16. 9. 2012).

Internetové zdroje

Amnesty International: *Hungary – Amnesty International report 2010*, <http://www.amnesty.org/en/region/hungary/report-2010>, 25. 9. 20120.

Athenainstitute.eu: *New Hungarian guard*, 22. 3. 2012, <http://www.athenainstitute.eu/en/map/olvas/42>, 24. 3. 2012.

BBC: *Hungary in EU presidency history carpet row*, 14. 1. 2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-12194899>, 10. 9. 2012.

BBC: *Hungary „Status law“ irks neighbours*, BBC News, 19. 6. 2001, http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/mo-nitoring/media_reports/1397385.stm, 10. 9. 2012.

Budapest Times: *Serbs would gain most from Hungarian citizenship*, 10. 1. 2011, <http://www.budapesttimes.hu/2011/01/10/serbs-would-gain-most-from-hungarian-citizenship/>, 16. 9. 2012.

Česká televize: *Eva Imranová v pořadu Hyde park České televize*, 14. 2. 2012, <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10252839638-hyde-park-ct24/212411058080214-hyde-park/>, 25. 9. 2012.

Česká televize: *Maďarsko má novou ústavu – ale velmi spornou*, 18. 4. 2011, <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/svet/121438-madarsko-ma-novou-ustavu-ale-velmi-spornou/>, 20. 9. 2012.

České noviny: *Maďarský parlament schválil novou konzervativní ústavu*, 18. 4. 2011, http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/madarsky-parlament-schvalil-novou-konzervativni-ustavu/625348&id_seznam=809, 20. 9. 2012.

Evropské zprávy: *Na maďarské dvojí občanství nakonec doplatí sami Maďaři*, 7. 1. 2011, <http://www.evropske-zpravy.cz/blogy-komentare/1257-na-madarske-dvoji-obcanstvi-nakonec-doplati-sami-madari?calendar-date=2020-1&do=calendar-changeDate>, 16. 9. 2012.

Fidesz: *A Fidesz története*, <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=60>, 27. 9. 2012.

Fidesz: *Nemzeti Ügyek Politikája 2012*, http://static.fidesz.hu/download/481/nemzeti_ugyek_politika-ja_8481.pdf, 8. 11. 2012.

iDNES.cz: *Maďaři mají místo Entropy běhoun. Češi byli aspoň vtipní, zlobí se Brusel*, 14. 1. 2012, http://zpravy.idnes.cz/madari-maji-misto-entropy-behoun-cesi-byli-aspon-vtipni-zlobi-se-brusel-1no-/zahranicni.aspx?c=A110114_131229_zahranicni_aha, 10. 9. 2012.

iHNED.cz: *Orbán prosadil zákon o dvojím občanství, Slovinci hned zareagovali*, 26. 5. 2010, <http://zpravy.ihned.cz/svet/c1-43820220-orban-prosadir-zakon-o-dvojim-obcanstvi-slovaci-hned-zareagovali>, 16. 9. 2012.

iHNED.cz: *Zákon o národní soudržnosti*, http://img.ihned.cz/attachment.php/780/25871780/s8ajURFnOS6Ltl3qHQT-PWgopofEKIJiu/TrianDen_narodni_soudrznosti.pdf, 10. 9. 2012.

Jobbik: *A short summary about Jobbik*, dostupné na: http://www.jobbik.com/about_jobbik/3207.html, 21. 9. 2012.

Jobbik: *Předvolební program strany Jobbik, části: VII.2.4 a V/3*, <http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/download/Jobbik-program2010OGY.pdf>, 20. 9. 2012.

Klaus.cz: *Tiskové prohlášení k Zákonu o národní soudržnosti přijatém v parlamentu Maďarské republiky*, 4. 6. 2010, <http://www.klaus.cz/clanky/2620>, 10. 9. 2012.

Magyar Garda: *A verőcei Trianon-megemlékezés*, 17. 6. 2009, <http://magyargarda.hu/node/4062>, 26. 9. 2012.

Magyar Garda: *Ismerős Arcok koncert Trianon évfordulóján*, 8. 6. 2008, <http://magyargarda.hu/node/1487>, 26. 9. 2012.

Magyar Garda: *Zakládající prohlášení Maďarské gardy*, http://magyargarda.hu/alapito_nyilatkozat, 26. 9. 2012.

Mediafax.ro: *Baconschi: Martonyi m-a asigurat că Ungaria va aplica legea cetățeniei evitând discriminarea etnică*, 29. 6. 2010, <http://www.mediafax.ro/politic/baconschi-martonyi-m-a-asigurat-ca-ungaria-va-aplica-legea-cetateniei-evitand-discriminarea-etnica-6460255/>, 16. 9. 2012.

MNO: *Lukács Csaba: Százézer*, 28. 6. 2011, http://mno.hu/vezercikk/szazezer_-187226, 16. 9. 2012.

MZV: *Prohlášení MZV SR k přijetí maďarské ústavy*, 18. 4. 2011, [http://www.mzv.sk/servlet/content?MT=/App/WCM/main.nsf/vw_ByID/ID_CoB1D0o4B5A332B2C1257627003301E7_SK&OpenDocument=Y&LANG=SK&PAGE_NEWSVIEWMAINJDRK7X8F93=7&TG=BlankMaster&URL=/App/WCM/Aktualit.nsf/\(vw_ByID\)/ID_96243Fo6CDooD58DC1257876004C4E1D](http://www.mzv.sk/servlet/content?MT=/App/WCM/main.nsf/vw_ByID/ID_CoB1D0o4B5A332B2C1257627003301E7_SK&OpenDocument=Y&LANG=SK&PAGE_NEWSVIEWMAINJDRK7X8F93=7&TG=BlankMaster&URL=/App/WCM/Aktualit.nsf/(vw_ByID)/ID_96243Fo6CDooD58DC1257876004C4E1D), 21. 9. 2012.

Oficiální stránky maďarských voleb – výsledky parlamentních voleb z roku 2010, <http://www.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin2/en/l50.htm>, 5. 8. 2012.

Sme.sk: *Maďarský parlament přijal návrh nové ústavy*, 18. 4. 2011, <http://www.sme.sk/c/5857162/madarsky-parlament-prijal-navrh-novej-ustavy.html>, 21. 9. 2012.

Sme.sk: *Orbán presadil zákon o dvojakom občanstve*, 26. 5. 2012, <http://www.sme.sk/c/5392725/orban-presadil-zakon-o-dvojakom-obcianstve.html>, 16. 9. 2012.

Spravy.pravda.sk: *Maďarsko je se závěrem Benátské komise spokojené, Dzurindu nechápe*, 26. 6. 2011, http://spravy.pravda.sk/madarsko-je-so-zaverom-benatskej-komisie-spokojne-dzurindu-nechape-1p5-/sk_svet.asp?c=A110624_134120_sk_svet_p29, 21. 9. 2012.

The Economist: *Goulash soup*, 7. 4. 2011, <http://www.economist.com/node/18530690>, 21. 9. 2012.

Tyden.cz: *Slovenská vláda zmírní zákon o dvojím občanství*, 26. 1. 2012, http://www.tyden.cz/rubriky/zahranici/evropa/slovenska-vlada-zmirni-zakon-o-dvojim-obcanstvi_192248.html, 16. 9. 2012.

Venice commission – *Opinion on the new Constitution of Hungary*, 17.–18. 6. 2011, [http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD\(2011\)016-E.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD(2011)016-E.pdf), 20. 9. 2012.

zurZEIT: *Tragödie für Europe als Ganzes*, Nr. 24/2010, <http://www.zurzeit.at/index.php?id=1011>, 21. 9. 2011.

Rozhovory

SZÓKE, László (29. 2. 2012). Pers. kom.

Summary

More than ninety years have passed since the signing of the Treaty of Trianon, but, nonetheless, its legacy is still very visible both in Hungarian politics and in Hungarian society. After the 2010 parliamentary election, the conservative right-wing Fidesz party gained power and in the following two years, the party passed a number of laws the character of which actually reflects the Treaty of Trianon. The after-war treaty is also an ideal topic for the election manifesto of another party, which entered the parliament at the same time, the nationalist Jobbik party. The objective of this article is to analyse the laws the character of which refers to the Treaty of Trianon. Because of the time-limitation set in this article, the Fidesz party, which, thanks to their results in the last election, found themselves in an extraordinary position and which pass the above mentioned laws and is the most influential party of the political system, will also be introduced in the article. The article also includes brief introductions of the strongly nationalist Jobbik, the existence of which is significantly based on the issue of the Treaty of Trianon. In the analytical part, the article presents viewpoints of both the critics and the supporters of those political phenomena.

Fidesz have passed a law that establishes the 4th of June, or, in other words, the day of the signing of the Treaty, to be the Day of National Unity. This bill can be considered nationalist, however, it would be shallow not to take into account also some of the other aspects, that led to its passing. The same also applies to the law on dual citizenship and also to some parts of the new Hungarian constitution, even though they, according to the definitions given by the theorists of nationalism, are of nationalist character.

The law on National Unity was, among other things, also part of the efforts of Fidesz to appeal to the voters of the radical Jobbik and thus to weaken the party, because Jobbik based their existence among other things also on the issue of the unresolved Hungarian past, which some of the voters could identify with. For the majority of the ethnic Hungarians living outside of Hungary in the EU, the law on dual citizenship is only of a symbolic character. However, for the Hungarians living outside of the EU, it is very practical and purposeful, due to the broader scope of possibilities it provides them with. I would also consider the nationalist element of the new constitution rather symbolic; the preamble is strongly nationalist but it does not have any impact on the functioning of the political system. The often criticised sentence about the responsibility Hungary has for the Hungarians living outside Hungary, which can come across controversial and unfortunate, does appear in the constitution, however, a similar statement was also included in the previous constitution.

Even though Jobbik also reached a significant success in the last parliamentary election, their nationalist ethos and the topic of the unresolved Hungarian past were not the primary reasons for their remarkable popularity, it was rather the discontentment of the citizens with the long-lasting problems with the Romany minority that provided the party with a significant number of votes. After all, social problems are also the reason behind the popularity of the semi-military formation Hungarian Guard, the position of which is, however, now very marginal. From what was described above, it is clear that the issue of the Treaty of Trianon still plays a symbolic role on the Hungarian political scene, however, it would be surprising if the issue of the ethnic Hungarians living in other countries was not in any way reflected in the Hungarian political scene.

Daniela Patterson

Scottish Independence: The Way to Go?

Abstract:

Since its 2007 general election victory, Scotland's SNP (the Scottish National Party) has been promoting the broadening of devolution for Scotland and, since its re-election in 2011, it has been taking steps toward holding a full independence referendum, which is planned for 2014. In October 2012, Scotland was granted the constitutional power to hold such a referendum, however, the issue of an independent Scotland poses a number of important questions, many of them yet to be fully answered. This article looks at the issue of Scottish devolution and subsequently Scottish independence, and discusses the particular problems connected with the notion of an independent Scotland.

Keywords: Devolution, the United Kingdom, Scotland, Devolved Institutions, Independence, Referendum, the Scottish National Party.

1. Introduction

Since the victory of Scotland's SNP (the Scottish National Party) in the 2011 Scottish general elections, the notion of a fully independent Scotland has very much become a fixture of the political scene across the United Kingdom. As of October 2012, Scotland has been granted the constitutional power by the British government in Westminster to

hold a legal referendum on the topic of Scottish independence, providing it is held before the end of 2014. Independence itself poses a number of important questions, many of them yet to be fully answered. These include the question of whether an independent Scotland would accede to the European Union automatically; whether it would become a member of NATO and what would be its currency – the pound, the Euro, or another, new, currency? The aim of this short article is to briefly discuss the process of devolution within the United Kingdom that has brought us to the current state of affairs, to analyse the issues which have arisen in connection with Scottish independence, to discuss the various campaigns which are being run, both for and against, an independent Scotland and, finally, to outline what independence for Scotland might mean to the UK and especially to its devolved regions.

In the second section of this article, the historical background of devolution (in connection with nationalism and regionalism) will be briefly introduced, and the historical development in the matter of devolution, which led to the current state of affairs, will be outlined. In the following part, the two newly established autonomous Scottish institutions (The Scottish Parliament and Scottish Government) and their competencies will be briefly introduced. In the fourth section, the SNP's strive for devolution and subsequently also independence will be analysed. Special attention will be paid to some of the rather controversial issues that are currently being discussed in the Scottish Parliament as well as in the Scottish media (for example the planned independence referendum and the membership of an independent Scotland in international organisations). In the fifth part of the article, the main Scottish pro- and anti- independence campaigns will be introduced. The last part of the article will then focus on some of the possible future scenarios for the UK.

As far as the bibliography used for the research necessary for the completion of this article is concerned, the first, theoretical, part of the text is mostly based on peer-reviewed articles and academic literature, whereas the second part mostly uses primary sources, reports and newspaper articles on the particular current issues connected with Scottish independence (this is due to the fact that the issue is currently being very frequently discussed in both the Scottish and British media but, to the present day, there is not much academic literature focusing on Scottish independence as such).

2. Historical overview

Firstly, to be able to analyse the issue of Scottish devolution and independence, it is necessary to briefly introduce the concepts of regionalism and decentralisation in general. In the case of the UK, regionalism and decentralisation (or, in particular, devolution) are closely interconnected. This is due to the rather remarkable regional differences between the English, the Scottish, the Welsh, and the Northern Irish.

According to Archie Brown (1998, 216), it is generally accepted that nations (the Scottish in our case) living in their historic homelands have a right to self-rule if a majority of their citizens want it. For a long time, however, the idea of British regionalism was only confined to a small number of geographers, planners and political scientists and it was not placed upon the agenda of British politics until the late 1970s (Bogdanor 1977, 157). Nevertheless, socially, culturally, and to some extent also politically, regional distinctions in the particular parts of the United Kingdom were always something fairly obvious (but yet disputable).

According to Harry Lazer (1977, 50), even though the Celtic background of the Scottish (and also the Welsh) people was recognised and well-known, the prevailing view was that the Scottish and the Welsh were rather 'picturesque cousins' of the English, blending their family differences with their unified British nationality and culture. On the other hand, though, some authors, for example Arthur Aughey, state that the perception of the Scottish as blood-brothers by the English was by no means reciprocal, and that there was never really any common sense of 'Britishness' among the 'British' (Aughey 2001, 65–66). Most authors, therefore, agree that the relationship between 'Englishness' and 'Britishness' as well as between nationhood and statehood has always been a rather complicated one (Aughey 2001, 67). However, despite the fairly obvious and generally accepted differences between the Scottish, the Welsh and the English, the United Kingdom had been for a long time consistently held up as a unitary structure with a high degree of centralisation. Nonetheless, in the concerned regions of the country, there have always existed nationalist minorities rebelling against such a setting, although it is important to mention that in the eyes of the English, Scottish and Welsh nationalisms were nothing more than 'romantic distractions from the real business of modern government' and nationalism, which feeds off cultural differences had, according to the Conservative British narratives, no right to exist in a modern society which, conversely, erodes those differences (Aughey 2001, 105). Those narratives were, however, later proven to be rather wrong. For a long time, it seemed that only a few people were committed to nationalism enough to vote for a nationalist party. As a result the SNP were, until 1970, significantly unrepresented in the Parliament (Lazer 1977, 50). However, there was a significant breakthrough in nationalist tendencies in the 1970s, which resulted in the SNP winning 7 seats in the Parliament in the general elections in February 1974.¹ It meant that, for the first time since the end of the Second World War, the winning party (the Labour Party) did not receive a majority of seats in the House of Commons, which meant that the balance of power in the Parliament was held by the minor parties, specifically by the SNP and also by the Welsh

1) *The Guardian: Elections Past, 2011* (<http://politics.guardian.co.uk/electionspast/page/0,,1450592,00.html>, 25 November 2012).

nationalist party Plaid Cymru (Lazer 1977, 52). The Scottish and Welsh pressure for reform together with the success of the nationalist parties in the elections led to the introduction of a White Paper (Hardill, Graham and Kofman 2001, 167) entitled 'Democracy and Devolution: Proposals for Scotland and Wales' (Lazer 1977, 51), which proposed assemblies for Scotland and Wales, without financial autonomy or control over economic and industrial policy (Cornford 1975, 105). In the following elections in October 1974, the nationalist parties were even more successful with the SNP found itself winning another four seats in the Parliament. The election of, overall, 14 nationalist MPs from both Scotland and Wales put pressure on the Government and subsequently led to the introduction of the combined Scotland and Wales Bill in November 1976² – the process of devolution was now impendent.

By 1977, Labour did not have a majority in the central British Parliament at all and it was, therefore, necessary to take the nationalist tendencies into consideration and potentially bring devolution onto the political agenda. In November 1977, the separate 'Bills for Scotland and Wales' proposing referendums in Scotland and Wales to 'ascertain the wishes of the populations on issues of independence', were introduced.³ However, due to a rather controversial amendment⁴, 40% of the eligible electorate would have to vote 'yes' for the 'Scotland and Wales Acts' to be passed and for devolution to be put forward.⁵

The first referendum on devolution took place on 1 March, 1979 and in Scotland, 52 percent of the voters voted 'yes' and 48 percent voted 'no' – however, those 52 percent only formed 32.9 percent of the eligible electorate. On the basis of those results, the Acts were repealed and the issue of devolution was, in spite of some of the home rule politicians, academics and activists' Campaign for a Scottish Assembly, not to be further discussed or put into action for almost another 10 years.⁶

However, the situation changed significantly in the course of the early 1990s, and the idea of self-government in the regions was no longer seen as a nostalgic remnant of the past, but rather as a central element in political, economic and social moder-

nisation (Elcock and Keating 1998, 3). This can be explained by a number of aspects. Firstly, the rise of multinational corporations, mobility of capital, and the imperative of competition, together with the rise of neo-liberal ideology, have undermined the sense of nation-state, and contributed to its crisis. Secondly, states' capacities for territorial management were weakened by increasing European integration. Finally, the remarkable regional differences within the United Kingdom had an impact on the party system in the state with the Conservatives significantly falling back in Scotland and Wales. By 1997, the Conservative Party had lost all its seats in Scotland and Wales, which, of course, strengthened the decentralist credentials of the Labour Party and subsequently led to Labour renewing its commitment to devolution (Elcock and Keating 1998, 4–5).

The general election and the Labour victory in May, 1997, put the issue of devolution at the centre of political debate (this was despite the fact that the leader of the Labour Party and the Prime Minister at the time, Tony Blair, later admitted that Scottish devolution was a 'dangerous game', which he never particularly favoured but saw as 'inevitable' for the prevention of the potential dissolution of the union between England and Scotland) (Johnson 2010). Shortly after the election, the Labour government issued the 'White Paper on Scotland' proposing the reservation of specific powers to Westminster and leaving the soon-to-be-established Scottish Parliament in Edinburgh with a general competence over all other matters. The devolution referendums then took place on 11 September 1997. In Scotland, there were two referendum questions asked – the first one was concerned with the support for the principle of a Scottish Parliament, and the second one was on the power to vary taxes (Elcock and Keating 1998, 7). This time, 74.3 percent and 63.5 percent of the Scots voted respectively in favour of the proposed aspects. The referendum turnout was 60 percent. The result, therefore, passed both simple and complex electoral tests and was considered decisive.⁷

The 'White Papers' formed the basis of the devolution legislation, which entered into law with the 'Scotland Act 1998', which was passed by the Parliament in the course of 1998. As a result of the referendum, the Scottish Parliament (which currently meets in Holyrood, Edinburgh) of 129 members and the Scottish Executive of ministers were established in 1999 (the Scottish Executive was, in 2007, renamed to the Scottish Government, the current First Minister is Alex Salmond of the SNP) (Keating 1998, 226–229). The first elections to the newly established Scottish Parliament were held on 6 May, 1999 (Bulmer et al. 2002, 11).

Under the „Scotland Act of 1998“, the Scottish Parliament can make both primary and secondary legislation in areas that are not reserved for Westminster. Those reserved areas are specified in the Act; everything else is in the competence of the Scot-

2) BBC: *Welsh Referendum: The Politics of Devolution – Party Policy* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/wales/briefing/partypolicy.shtml>, 25 November 2012).

3) *Parliamentary Information List: Bills on devolution in Wales* (www.parliament.uk/briefing-papers/SN04753.pdf, 25 November 2012).

4) *The 40% rule or the Cunningham Amendment*.

5) BBC: *Scottish Referendum: The 1979 Referendums* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/79referendums.shtml>, 25 November 2012).

6) BBC: *Scottish Referendum: The Devolution Debate This Century* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/c20scot.shtml>, 25 November 2012).

7) BBC: *Scottish Referendum: Scotland Decided* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/scotbrief2.shtml>, 25 November 2012).

tish Parliament. Some of the reserved areas are, for example, defence and national security, fiscal, economy and monetary system, social security, foreign affairs, and employment. Devolved subjects include, for instance, health, local government, education, tourism, the environment, or law and home affairs. The Parliament does, however, also debate on the reserved matters. Nevertheless, the original level of devolution set in 1997 has been significantly broadened in the years since.

In 2005, the responsibility of Scotland's railways, previously held by the Department of Transport, was taken over by the Scottish Executive. According to the Scottish First Minister at the time, Jack McConnell, this was „*the most significant devolution of new powers to Scottish ministers since 1999*.”⁸

In December, 2007, the Scottish Parliament passed a motion on the establishment of the so-called Calman Commission.⁹ The commission, also referred to as the Commission on Scottish Devolution, began work in April, 2008, and it is supposed to review the provision of the „Scotland Act 1998” in light of experience, and to recommend any changes to the present constitutional arrangement, which would enable the Scottish Parliament to better serve the people of Scotland and to continue to secure Scotland's position within the United Kingdom.¹⁰

In the course of 2008, an agreement was reached which transferred responsibilities for all planning and nature conservation matters at sea up to 200 miles from the Scottish coast to the Scottish Government. This change had a significant impact on the offshore industry, wind and wave power, and to a lesser extent also on fishing. According to the Environment Secretary, Richard Lochhead, this was excellent news for Scotland and its economy, in that it allows Scotland to safeguard its seas. Oil and gas licensing and permitting did, however, remain reserved matters; fishing quotas also remained within the competency of the European Union.¹¹

In February, 2010, Alex Salmond outlined plans for a draft Referendum Bill on transferring powers to the Scottish Parliament to enable full independence.¹² The referendum proposed in the bill was to take place by the following election in 2011, and it was supposed to ask two questions: the first on more powers for the Scottish Parlia-

ment, and the second on the concept of independence for Scotland. However, a decisive „yes” for independence vote in the referendum would not automatically mean that Scotland would become independent – as Alex Salmond said: „*The Scottish Parliament does not have the authority to declare Scotland an independent country. A 'yes' vote in the referendum would mark the start of talks with the UK government*” (Black 2009). Nonetheless, in 2011, it was announced that, due to the insufficient support of the opposition parties in the Scottish Parliament, the bill would not be put to a vote, and it was subsequently withdrawn by the Scottish Government.¹³

Prior to the 2011 election, the SNP published its election manifesto, which contained a vow to bring forward an independence referendum (Stuart 2011). In May, 2011, the SNP won a majority in the Scottish Parliament and, therefore, acquired enough votes to hold an independence referendum. In January, 2012, Alex Salmond outlined a timetable for the independence referendum and stated that it should be held in autumn 2014 (this year is said to have been chosen because of the 700th anniversary of the Battle of Bannockburn¹⁴). However, the central British Government suggested that a referendum conducted by the Scottish Parliament would be illegal and potentially struck down by the courts. Subsequently the UK Government proposed a „Section 30 order”, which would require approval from both Westminster and Holyrood for the Scottish Government to be able to deliver the vote (Clegg 2012). The SNP also proposed a third option – so-called „devolution max” (often also referred to as „devo max”) – which would offer Scotland more control over its governance, including areas such as taxation, in case the option of full independence does not have a decisive support. However, opponents claim that „devo max” would give the Scottish Government a chance to change the constitution even if it loses the vote on leaving the Union, and could also eventually create two different and competing tax regimes within the United Kingdom.¹⁵

3. Scottish Parliament and Scottish Government

The Scottish Parliament was established in 1999 and it comprises 129 members, referred to as the Members of the Scottish Parliament (MSPs) and elected for four years,

8) BBC: Executive in £325m rail takeover (http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/4185185.stm, 20 October 2012).

9) The chairman of the commission is Sir Kenneth Calman.

10) Commission on Scottish Devolution, <http://www.commissiononscottishdevolution.org.uk>, 20 October 2012.

11) BBC: Scotland handed sea planning role (http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/north_east/7752324.stm, 20 October 2012).

12) Draft Referendum Bill, <http://www.scotland.gov.uk/News/Releases/2010/02/11161034>, 20 October 2012.

13) BBC: Scottish independence plan 'an election issue' (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-11196967>, 20 October 2012).

14) In 1314, the Scottish defeated the English at Bannockburn. It was one of the most significant victories in the First War of Scottish Independence.

15) BBC: Scottish independence: Voters need 'straight choice' (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-17064847>, 20 October 2012).

who meet in Holyrood in Edinburgh. The Scottish Parliament has the power to make laws on a range of issues known as the „devolved matters“. However, the „devolved“ matters are not listed in the „Scotland Act 1998“ and, therefore, any matter, which is not listed in the „reserved matters“ is considered devolved and the Scottish Parliament can legislate within this area. The Scottish Parliament can, after its responsibilities were broadened in 2005 and then again in 2008, currently make laws in the following areas: Agriculture (including fisheries and forestry), Education, Environment, Health and social services, Housing, Law and order, Local government, Sports, Tourism and economic development, and transport. ‘Reserved matters’, remaining the responsibility of the Westminster Parliament, are: Broadcasting, Consumer rights, Defence, Energy, Employment, Foreign Policy, Social security, Trade and industry, and the Constitution. At present, the Westminster Parliament is considering a bill containing proposals to extend the powers of the Scottish Parliament to, for example, income tax and borrowing.¹⁶ A similar proposal is also being discussed by the SNP as part of the „devo max“ concept of the planned 2014 independence referendum.

The Scottish Government (until 2007 known as the Scottish Executive), established in 1999 and led by the First Minister (currently Alex Salmond), is the executive arm of the devolved government of Scotland. It is responsible for most of the issues of day-to-day concern to the Scottish people, including, for example, health, education, justice, rural affairs, and transport.¹⁷

4. Independence on the agenda of the SNP

As far back as 1928, the National Party for Scotland (later renamed as the Scottish National Party – SNP), which publicly promotes Scottish independence, was established. In the following decades, the SNP was systematically trying to promote the concept of devolution at the Westminster Parliament. In the late 1980s, during Thatcher’s rather anti-devolution government, Scottish nationalists decided to take things into their own hands, set up their own constitutional convention, and published plans for a Scottish Parliament. However, it took another ten years for the SNP to finally achieve its goal and for Scotland to gain a certain level of autonomy.¹⁸

Following the establishment of the Scottish Parliament in 1999, the extent of powers devolved to Scotland was systematically broadened and, as was already mentioned in this article, in 2011, after winning the general election, the SNP outlined a timetable for independence with an independence referendum planned for autumn 2014. However, there are still many problems the SNP will have to deal with in connection with independence. Firstly, there still remains a disagreement between the Scottish and the British Government on how many questions should be asked in the referendum, and on whether 16 and 17 year old Scottish citizens should be allowed to vote. Secondly, according to the Secretary of State for Scotland, Michael Moore, the two parties also do not agree on the timing of the planned referendum (Moore claims that the referendum should be held as soon as possible, the SNP, however, insist on the referendum taking place in 2014 – this is due to the fact that, according to Alex Salmond, it is the „biggest decision Scotland has to make for 300 years“ and everything has to be properly debated and settled before the referendum can be held).¹⁹ Furthermore, the Scottish Affairs Select Committee²⁰ has recently asked the SNP for details needed on issues such as bank regulation, pension payments and the national currency.²¹ Other questions, which still remain to be solved, are, for instance, the currency an independent Scotland would have, whether Scotland would take on a share of the UK’s national debt, whether there would be a separate Scottish military established, what would happen to Scotland’s membership in international organisations, and whether there would be border controls between Scotland and the rest of the United Kingdom (Black 2012). As far as the public support for independence in Scotland is concerned, the estimates currently vary between 28 and 38 percent in favour of independence. According to an Ipsos MORI²² opinion poll carried out in January 2012, four out of ten Scots at that time agreed that Scotland should be an independent country.²³

Moreover, another issue that has to be considered is the SNP’s proposal to provide the referendum voters with a third option – the so-called „devo max“, offering Scotland more extensive control over its governance (in areas such as taxation), which the opponents of the referendum disagree with as it, by extending the powers of the Scottish Parliament even in case the concept of full independence is not supported by

16) *The Scottish Parliament: Devolved and reserved matters explained* (<http://www.scottish.parliament.uk/visitandlearn/25488.aspx>, 21 October 2012).

17) *The Scottish Government: The Scottish Government* (<http://www.scotland.gov.uk/About>, 21 October 2012).

18) *The Independent: Scottish Nationalism Timeline* (<http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/scottish-nationalism-2193230.html>, 21 October 2012).

19) BBC: *Scottish independence: ‘Modest progress’ at Moore Salmond talks* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-17003842>, 21 October 2012).

20) *A select committee of the House of Commons of the British Parliament.*

21) BBC: *Scottish independence: MPs in ‘unanswered questions’ call* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-17034508>, 21 October 2012).

22) *A leading market research company in the UK.*

23) *Scottish Independence Poll*, <http://www.slideshare.net/IpsosMORI/independence-poll-for-the-times-final-30112>, 21 October 2012.

the majority of the voters, would pretty much ensure some kind of a victory for the SNP. Moreover, there exists another concept – the so-called „devo (devolution) plus“, which is promoted by the three main opposition parties in the Scottish Parliament, and which would provide the devolved institution with new responsibility for welfare benefits (except pensions), control over income and corporation tax, control over the Scottish share of UK borrowing, and with a „geographical“ share of oil revenues.²⁴ Generally, it is possible to say that the idea of full independence for Scotland is currently being very much promoted by the SNP but there still remain some very significant obstacles that have to be resolved for the SNP to be able to hold the planned 2014 referendum.

Following Salmond's original initiative about the possibility of Scottish independence, many doubts and problems have arisen regarding not only the above mentioned issue of Scotland in relation to international organisations, but also regarding the legality of holding the referendum. Initially, Westminster stated that the Scottish Parliament was, under the current devolutional setup, not authorised to hold such a referendum, however, on the 15th of October, 2012, Alex Salmond and the British Prime Minister, David Cameron, met in Holyrood and signed an agreement that grants Scotland the power to hold the independence referendum, providing it is held before the end of 2014. The so-called Edinburgh Agreement sets out rules for the wording and the financing of the campaign as well as other specifics. Among other things, the agreement states that the referendum has to have a clear legal base, that it must deliver a fair test and decisive expression of the opinion of the Scottish nation and, most importantly, that it will be legislated entirely by the Scottish Parliament, that it will ask a single yes/no question, which rules out the possibility of „devo max“, and it also makes, as suggested by the SNP, Scottish citizens aged 16 and 17 eligible to vote.²⁵ The Edinburgh Agreement, signed by David Cameron, Alex Salmond, the Secretary of State for Scotland, Michael Moore, and the Deputy First Minister of Scotland, Nicola Sturgeon,²⁶ is a landmark moment in the campaign for independence as it grants legitimacy to the referendum.

Prior to the Edinburgh Agreement, David Cameron repeatedly stated that he is not against the idea of an independent Scotland but finds Salmond's approach rather misguided and confusing, saying in his speech at the Scottish Conservative Party

Conference in March 2012: „At the last election, Alex Salmond asked for a mandate for a vote on independence. He won that election. He got the mandate. I offered him his referendum [...] and now he won't take it. What on earth is going on? First he wanted a referendum in 2010 – now they say they need 1000 days. First he said they wanted one question – now he's flirting with two. Now he's talking about Devo-Max, or Devo-Plus. Soon it'll be Devo: the sequel. I tell you: it might say Braveheart on the box but the movie you're watching is more like Chicken Run. Seriously: what is he waiting for“ (Cameron 2012)? From what Cameron said, we can draw the conclusion that the Prime Minister has always thought that Salmond's independence argument is quite inconsistent and incoherent and that the proposal of the „devo max“ option was very much a „get out“ clause in the event that Scotland did not vote for full independence, ensuring the SNP and the independence movement remains relevant regardless of what the Scottish public says. Nonetheless, judging by the outcomes of the Edinburgh Agreement and what it sets – that the referendum will ask only one question and that the „devo max“ option will not appear in the referendum – it is fair to say that the central government very much got their way.

As was already mentioned, another important and rather controversial issue is Scotland's role and membership in international organisations, especially in the EU and in NATO. The SNP has long held opposition to an independent Scotland belonging to NATO, however, during their party conference in October 2012, the party members voted (the vote was 426 for and 332 against) through a resolution that states that an SNP government of an independent Scotland will maintain its NATO membership providing the country does not have to host any nuclear weapons and NATO continues to respect the right of its members to only participate in UN sanctioned military operations.²⁷ Nonetheless, the question of an independent Scotland's membership in NATO is by no means this straightforward as Scotland (the Faslane naval base in particular) is the home of the UK's Trident nuclear missiles and the above described SNP resolution makes the issue of removing Trident „non-negotiable“ and thus creates a prospect of unilateral nuclear disarmament of the UK, which, at the moment, does not have an alternative base for Trident (Carrell 2012b).

Moreover, the SNP resolution did not only cause a lot of uproar on the political scene of the UK as a whole but also within the SNP itself. Subsequently to the vote, two SNP MSPs (Members of the Scottish Parliament), John Finnie and Jean Urquhart, resigned. Their resignations essentially mark the first major revolt against Alex Salmond's leadership since 2007, which illustrates the extent of the controversy over the SNP's new pro-NATO policy (Carrell 2012c). Due to the Scottish Green Party (which has recently officially claimed to support the concept of Scottish independence)

24) BBC: *Scottish independence: Devo Plus gains support from three MSPs* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-17182913>, 23 October 2012).

25) *The Guardian: The Scottish independence referendum agreement* (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/oct/15/scottish-independence-referendum-agreement>, 26 October 2012).

26) *The Guardian: The Scottish independence referendum agreement* (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/oct/15/scottish-independence-referendum-agreement>, 26 October 2012).

27) BBC: *SNP members vote to ditch the party's anti-NATO policy* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19993694>, 28 October 2012).

always having been opposed to NATO, this anti-NATO approach is also supported by the Green MSPs, Patrick Harvie and Alison Johnstone,²⁸ which potentially causes even more disruption to the unanimity of the bodies that generally back the idea of an independent Scotland.

As was already mentioned above, the Scottish Green Party has recently shown official support of the Yes Scotland campaign and the idea of Scottish independence in general as one of the key objectives of the party is decentralisation and local decision-making (rather than nationalism).²⁹ Support of the independence referendum has also been officially claimed by the Scottish Socialist Party³⁰ and by Tommy Sheridan's Solidarity Party.³¹ None of those parties are, however, represented in the Scottish Parliament. In terms of parties that are represented in the Scottish Parliament, the Scottish Conservative Party are significantly pro-Unionist³², the Scottish Labour Party openly support the Better Together anti-independence campaign³³ and the Scottish Liberal Democrats do not support an independent Scotland but have recently proposed plans for a more powerful Scottish Parliament (in other words, for a further broadening of the competencies of Holyrood).³⁴

The issue of an independent Scotland and its membership in the EU is perhaps even more controversial. Originally, the SNP was very much promoting the option of an independent Scotland joining the EU automatically and without having to apply, although they initially said that they would not reveal the evidence for this conviction until 2013. However, in October 2012, despite claiming his statement had been backed up by his legal officers, Alex Salmond was accused of misleading Scottish voters in terms of Scotland's automatic membership in the EU and he was subsequently forced to re-

veal that no specific legal advice regarding the issue had been provided to him by Scottish law officers (Carrell 2012a). Furthermore, there exist certain concerns about the Scottish case potentially having an impact on the wider dynamic of other independence campaigns within Europe, from the Basques and the Catalonians in Spain to, for example, the Flanders region in Belgium, and set a precedent of seceded regions of EU member-states automatically becoming members of the EU themselves. Spanish foreign minister, José Manuel García-Margallo has recently claimed that in case Scotland does go independent, it will have to „join the queue“, win the support of all 27 member states and then negotiate as a regular, new EU member state. Even though García-Margallo did not specifically say this, it is very likely that if an independent Scotland applies to accede to the EU, Spain might block its membership as the Spanish right-wing government is currently fighting a battle to prevent Catalonia from calling its own independence referendum. Nonetheless, the spokeswoman of the Scottish Government stated that García-Margallo's claim was wrong and said that as an equal successor state, Scotland would inherit the same international treaty rights and obligations as the rest of the UK (Tremlett 2012). This is, however, very much in contrast with what has the president of the European Commission, José Manuel Barroso, recently indicated: that an independent Scotland would have to re-apply for its EU membership and also to negotiate its suggested opt-out from the single currency, which was another feature of an independent Scotland's EU membership that Alex Salmond allegedly claimed to be certain (Johnson 2012). It is, therefore, fair to say that the issue of Scotland's membership in the EU in the case of its independence is rather complicated and that, at the present moment, a definite answer to it is still very much up in the air.

Moreover, following Salmond's accusations, David Cameron declared that the SNP's case for Scottish independence is „falling apart“ and stated that the affair goes to show to what extent the arguments of the SNP collapse upon scrutiny. According to Alistair Darling, Alex Salmond and the SNP now have to deal with a significant credibility problem (Johnson, 2012), which is fairly likely to have an impact on the public support for independence. According to the available sources, public opinion regarding Scottish independence has not significantly changed in the course of the year 2012 and in September, 32% of Scots supported independence and 42% wanted the Holyrood Parliament to make „all“ decisions (or, in other words, showed support for the „devomax“ option)³⁵ and as, at the present moment, newer opinion poll results are not yet available, we can only speculate whether Alex Salmond's behaviour has really had any significant impact on public opinion toward independence.

28) *Scottish Greens: Scottish Greens back Yes Scotland but say No to NATO* (<http://www.scottishgreens.org.uk/news/show/6727/scottish-greens-back-yes-scotland-but-say-no-to-nato>, 23 October 2012).

29) *Scottish Greens: Independence Debate* (<http://www.scottishgreens.org.uk/news/show/6017/independence-debate>, 27 November 2012).

30) *Scottish Socialist Party: About the Scottish Socialist Party* (http://www.scottishsocialistparty.org/new_stories/furniture/aboutthessp.html, 27 November 2012).

31) *Solidarity: Solidarity Supports Fight Against Austerity* (<http://www.new.solidarityscotland.org/home-mainmenu-1.html>, 27 November 2012).

32) *BBC: Tory conference: Scottish leader Ruth Davidson in pro-UK rallying call* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19868470>, 27 November 2012).

33) *Scottish Labour: Manifesto* (<http://www.scottishlabour.org.uk/manifesto>, 27 November 2012).

34) *BBC: Lib Dems to unveil 'Home Rule' plan* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19957358>, 27 November 2012).

35) *BBC: Scottish independence: Survey suggests 32% back going-it-alone* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19622617>, 23 October 2012).

A certain amount of controversy also surrounds the issue of an independent Scotland's potential currency. As was already mentioned in this article, there are several possibilities as to what currency would an independent Scotland use. In January 2012, Alex Salmond claimed that if Scotland votes for and subsequently gains independence, the SNP will intend to keep the pound sterling and remain a part of the „sterling area“, either through a currency union or simply by adopting the pound sterling. According to the Scottish First Minister, a currency union would very likely not have to deal with any of the problems the Eurozone suffers from, due to the fact that Scottish economy closely resembles that of the UK. However, following Salmond's claims, it was reported that in the case Scotland becomes independent and wants to adopt the pound sterling, the UK Government would, at a minimum, require extensive powers of oversight over an independent Scotland's budget as one of the conditions of a currency union, which might imply that an independent Scotland would not, in fact, be completely independent of the UK (Trench 2012). Regarding this issue, George Osborne (the Chancellor of the Exchequer of the United Kingdom) stated that the central British government might not support an independent Scotland in keeping the pound. Due to the Eurozone crisis and the lessons learned from it, Osborne claimed that a currency union would only be possible if there was a full political union, which is, by definition, incompatible with the concept of Scottish independence. Osborne had previously indicated that, alternatively, Scotland could join the Euro or even establish its own currency. Nonetheless, it is argued that the main reason why George Osborne repeatedly stated that a currency union without a full fiscal and political union is highly unlikely is to undermine Salmond's entire independence argument and especially his claims that an independent Scotland would be able to keep the pound sterling (Wright 2012).

5. Main Independence Related Campaigns

As an independent Scotland is an issue that raises many different opinions, there have developed several movements regarding the issue, both for and against full independence. It is fair to say that the most significant pro-independence campaign is the Yes Scotland campaign, which officially begun in May 2012. With the aim of a referendum held in autumn 2014, the Yes Scotland campaign seeks one million people to declare that they will vote yes, the idea being that if successful, those one million declarations will contribute to the victory of the Yes Scotland vote in the independence referendum. The campaign is often referred to as the „biggest community based campaign in Scotland's history“ and its primary aim is to build a support base for independence in the country. Even though the Yes Scotland campaign was initially launched by the SNP, it is now supported by other smaller parties as well as businesses and individuals, including some high profile ones such as actors Sean Connery, Alan Cumming (who has even

moved to Scotland permanently to be able to vote in the referendum) and Brian Cox.³⁶ Recently, the members of the Scottish Green Party have also voted to participate in Yes Scotland and to support the campaign for the independence referendum.³⁷

According to Blair Jenkins, the chief executive of Yes Scotland, one of the key ideas of the campaign is inclusivity, in that „it comprises people of many political shades and none, united in their belief that independence is the best for Scotland and the Scottish people.“³⁸ Presumably, this means that the campaign brings together the disparate groups who, even though unanimous as far as an independent Scotland is concerned, might differ in their attitudes to unionism, nationalism and also to the role of an independent Scotland in international organisations, such as NATO, the EU and so on.

The main anti-independence campaign is the Better Together campaign, which was launched in June 2012 and is headed by the former Labour chancellor Alistair Darling. The Better Together campaign promotes the view that Scotland is better and stronger as a part of the United Kingdom and comprises, in a way similar to the Yes Scotland campaign, of people from various parties and organisations.³⁹ According to Alistair Darling, independence would be a „one-way ticket“ for Scotland and the best option for Scotland would be having a strong parliament in Holyrood but, at the same time, keeping its secure place within the union.⁴⁰ However, compared to the Yes Scotland campaign, the Better Together campaign has, at the moment, a significantly lower profile and thus far has not build up the momentum or the amount of media coverage enjoyed by the Yes Scotland campaign.

6. What Does the Future Hold?

As far as independence of the regions of the United Kingdom on the whole is concerned, it is fair to say that the future development very much depends on the progressi-

36) BBC: *Scottish independence: One million Scots urged to sign 'yes' declaration* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-18204781>, 23 October 2012).

37) Scottish Greens: *Scottish Greens back Yes Scotland but say No to NATO* (<http://www.scottishgreens.org.uk/news/show/6727/scottish-greens-back-yes-scotland-but-say-no-to-nato>, 23 October 2012).

38) Yes: *Yes Scotland welcomes SNP support for inclusive independence campaign* (http://www.yesscotland.net/yes_scotland_welcomes_snp_support_for_inclusive_independence_campaign, 23 October 2012).

39) Better Together: *About*, <http://bettertogether.net/pages/about>, 28 October 2012.

40) BBC: *Scottish independence: Alistair Darling warns of 'no way back'* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-18572750>, 28 October 2012).

on of the concept of independence for Scotland in the upcoming years. It is conceivable (and generally accepted) that, if Scotland in 2014 votes for independence, the nationalist movements in both Wales and Northern Ireland might strengthen, and that there might have to be a fundamental rethink of the nature of the relationship between the remaining members of the union, as the unity of the country might be, to some extent, disrupted (Watt 2012). Plaid Cymru have already become more vocal about the possibility of Welsh independence, however, some of the (both former and current) Welsh representatives have raised considerable concerns regarding Scottish independence and the fact that, if Scotland votes for independence, Wales might find itself in a rather difficult position and its efforts for a higher level of autonomy might go unheard (Davies 2012).

So far, we can only speculate about what the future holds for the constitutional setup of the United Kingdom. It is fair to say that the future development of the country (in terms of its decentralisation and unity) very much depends on what happens in Scotland. With the concept of full independence to Scotland being very strongly promoted by the SNP, there exists a possibility that in 2014, when the SNP plans to hold the Scottish independence referendum, Scotland will vote for independence and then, subsequently, secede from the union. This would, besides all the changes it would bring to the constitutional framework of Scotland itself, also certainly require certain alterations for the union as a whole. Scotland's possible secession from the union might conceivably mean, as was already mentioned, a significant strengthening of the nationalist tendencies in both Wales and Northern Ireland. On the other hand, though, the regions might turn toward a path entirely different from the Scottish one, and consider their future presence in the union vital for both their well-being as well as the well-being of the United Kingdom. In this case, there would certainly have to be some changes made to the current setup, to ensure the stability of the union without Scotland.

In case Scotland does not vote for independence in 2014, it will probably strive for at least some enhancement of the powers of the Scottish Parliament (as was already mentioned in this article, the SNP proposed the concept of so-called "devomax" which would, in case the concept of full independence is not sufficiently supported in the referendum, provide Scotland with a higher level of autonomy).⁴¹ If those requirements are fulfilled, it is possible that Wales and Northern Ireland might also express a desire for some further extensions of devolution. On the basis of the precedent events, with the level of devolution being systematically broadened in all three regions, it is fair to say that, unless something entirely unexpected, something that would lead to devolution being suspended or even totally stopped, happens, devolution will supposedly

keep going forward and then the question we need to ask ourselves is whether the eventuality of full independence is not just the natural course of things and the logical conclusion of the devolution process? Nevertheless, we cannot predict the future and we will probably not be able to provide a clearer picture of what is going to happen until we know the results of the 2014 independence referendum in Scotland.

7. Conclusion

The issue of Scottish independence is not only exceptionally important for the future of the United Kingdom, but it also has repercussions for the role the UK plays both in Europe and in international politics, as it might set a precedent for other secessionist nations in the world (for example Flanders in Belgium, Catalonia in Spain and even Quebec in Canada). In this article, the process of devolution to Scotland and the proposal for Scottish independence were analysed. Special attention was paid to a number of issues, including the legality of the 2014 independence referendum proposed by the Scottish National Party and the issue of an independent Scotland's membership in international organisation, NATO and the EU in particular, that have arisen from the ongoing discussions and developments in the matter. The Yes Scotland pro-independence campaign as well as the Better Together anti-independence campaign, which are currently being widely promoted in Scotland, were also introduced and discussed. Moreover, the article also provided a brief insight into what might happen within the UK in the case that Scotland does (or does not) vote for independence in the 2014 independence referendum.

References

Bibliography

- AUGHEY, Arthur (2001): *Nationalism, Devolution and the Challenge to the United Kingdom State*. London: Pluto Press.
- BLACK, Andrew (2009): *Q&A: Independence referendum* (http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/8235428.stm, 20 October 2012).
- BLACK, Andrew (2012): *Twelve unresolved questions on Scottish independence* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-16636325>, 21 October 2012).
- BOGDANOR, Vernon (1977): Regionalism, Devolution and Education. *Oxford Review of Education*, Vol. 3, No. 2, pp. 157–170.
- BROWN, Archie (1998): Asymmetrical Devolution: The Scottish Case. *The Political Quarterly*, Vol. 69, No. 3, pp. 215–223.
- BULMER, S. et al. (2002): *British Devolution and European Policy-making*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- CAMERON, David (2012): *David Cameron: Scottish Party Conference* (http://www.conservatives.com/News/Speeches/2012/03/David_Cameron_Scottish_Party_Conference.aspx, 26 October 2012).

⁴¹ BBC: *Scottish independence: voters need 'straight choice'* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-17064847>, 20 October 2012).

CARRELL, Severin (2012a): Alex Salmond accused of misleading Scottish voters about EU legal advice. *The Guardian*. 23 October 2012 (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/oct/23/alex-salmond-eu-legal-advice-scotland?INTCMP=SRCH>, 28 October 2012).

CARRELL, Severin (2012b): Scottish independence could threaten Trident, MPs warn. *The Guardian*. 25 October 2012 (<http://www.guardian.co.uk/uk/2012/oct/25/scottish-independence-could-threaten-trident>, 28 October 2012).

CARRELL, Severin (2012c): Two MSPs resign from SNP over party's Nato stance. *The Guardian*. 23 October 2012 (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/oct/23/msps-resign-snp-nato-stance>, 28 October 2012).

CLEGG, David (2012): Independence referendum: Scotland facing institutional chaos. *The Courier*. 11 January 2012 (<http://www.thecourier.co.uk/News/Politics/article/20230c1/independence-referendum-scotland-facing-constitutional-chaos.html>, 20 October 2012).

CORNFORD, James (1975): *The Failure of the State on the Distribution of Political and Economic Power in Europe*. London: Croom Helm.

DAVIES, Daniel (2012): *Scottish independence: What will it mean for Wales?* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-wales-politics-19948990>, 28 November 2012).

ELCOCK, Howard and KEATING, Michael (1998): *Remaking the Union: Devolution and British Politics in the 1990s*. London: Frank Cass Publishers.

HARDHILL, Irene, GRAHAM, David T. and KOFMAN, Eleonore (2001): *Human Geography of the UK*. London: Routledge.

JOHNSON, Simon (2010): Tony Blair brands Scottish devolution a 'dangerous game'. *The Telegraph*. 1 September (<http://www.telegraph.co.uk/news/politics/tony-blair/7976054/Tony-Blair-brands-Scottish-devolution-a-dangerous-game.html>, 25 November 2012).

JOHNSON, Simon (2012): David Cameron: Scottish independence campaign is falling apart. *The Telegraph*. 25 October (<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/scotland/9631598/David-Cameron-Scottish-independence-campaign-is-falling-apart.html>, 31 October 2012).

KEATING, Michael (1998): Reforging the Union: Devolution and Constitutional Change in the United Kingdom. *Publius*, Vol. 28, No. 1, pp. 217–234.

LAZER, Harry (1977): Devolution, Ethnic Nationalism, and Populism in the United Kingdom. *Publius*, Vol. 7, No. 4, pp. 49–49.

STUART, Gavin (2011): *SNP launch 'Re-elect' manifesto with independence referendum vow* (<http://news.stv.tv/scotland/243521-snp-launch-manifesto-with-50m-fund-for-young-scots/>, 20 October 2012).

TREMLET, Giles (2012): 'Join the queue' for EU membership, Spain tells Alex Salmond. *The Guardian*, 24 October 2012 (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/oct/24/scotland-eu-membership-spain>, 28 October 2012).

TRENCH, Alan (2012). *The currency of an independent Scotland: just how 'independent' would an independent Scotland be?* (<http://devolutionmatters.wordpress.com/2012/01/27/the-currency-of-an-independent-scotland-just-how-independent-would-an-independent-scotland-be/>, 23 October 2012).

WATT, Nicholas (2012). *Scottish independence: Wales and Northern Ireland make unity plea* (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/jan/13/scottish-independence-wales-northern-ireland>, 20 October 2012).

WRIGHT, Oliver (2012): *George Osborne: independent Scots could lose pound* (<http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/george-osborne-independent-scots-could-lose-pound-8114017.html>, 23 October 2012).

On-line sources

BBC: *Executive in £325m rail takeover* (http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/4185185.stm, 20 October 2012).

BBC: *Lib Dems to unveil 'Home Rule' plan* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19957358>, 27 November 2012).

BBC: *Scotland handed sea planning role* (http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/north-east/7752324.stm, 20 October 2012).

BBC: *Scottish independence plan 'an election issue'* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-11196967>, 20 October 2012).

BBC: *Scottish independence: 'Modest progress' at Moore Salmond talks* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-17003842>, 21 October 2012).

BBC: *Scottish independence: Alistair Darling warns of 'no way back'* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-18572750>, 28 October 2012).

BBC: *Scottish independence: Devo Plus gains support from three MSPs* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-17182913>, 23 October 2012).

BBC: *Scottish independence: MPs in 'unanswered questions' call* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-17034508>, 21 October 2012).

BBC: *Scottish independence: One million Scots urged to sign 'yes' declaration* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-18204781>, 23 October 2012).

BBC: *Scottish independence: Survey suggests 32% back going-it-alone* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19622617>, 23 October 2012).

BBC: *Scottish independence: Voters need 'straight choice'* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-17064847>, 20 October 2012).

BBC: *Scottish Referendum: Scotland Decided* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/scotbrief2.shtml>, 25 November 2012).

BBC, *Scottish Referendum: The Devolution Debate This Century*. (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/c2oscot.shtml>, 25 November 2012).

BBC: *Scottish Referendum: The 1979 Referendums* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/scotland/briefing/79referendums.shtml>, 25 November 2012).

BBC: *SNP members vote to ditch the party's anti-NATO policy* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19993694>, 28 October 2012).

Better Together: *About*, <http://bettertogether.net/pages/about>, 28 October 2012.

BBC: *Tory conference: Scottish leader Ruth Davidson in pro-UK rallying call* (<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19868470>, 27 November 2012).

BBC, *Welsh Referendum: The Politics of Devolution – Party Policy* (<http://www.bbc.co.uk/news/special/politics97/devolution/wales/briefing/partypolicy.shtml>, 25 November 2012).

Commission on Scottish Devolution, <http://www.commissiononscottishdevolution.org.uk>, 20 October 2012.

Draft Referendum Bill, <http://www.scotland.gov.uk/News/Releases/2010/02/11161034>, 20 October 2012. Parliamentary Information List: *Bills on devolution in Wales* (www.parliament.uk/briefing-papers/SN04753.pdf, 25 November 2012).

Scottish Greens: *Independence Debate* (<http://www.scottishgreens.org.uk/news/show/6017/independence-debate>, 27 November 2012).

Scottish Greens: *Scottish Greens back Yes Scotland but say No to NATO* (<http://www.scottishgreens.org.uk/news/show/6727/scottish-greens-back-yes-scotland-but-say-no-to-nato>, 23 October 2012).

Scottish Independence Poll, <http://www.slideshare.net/lpsosMORI/independence-poll-for-the-times-final-30112>, 21 October 2012.

Scottish Labour: *Manifesto* (<http://www.scottishlabour.org.uk/manifesto>, 27 November 2012).

Scottish Socialist Party: *About the Scottish Socialist Party* (http://www.scottishsocialistparty.org/new_stories/furniture/aboutthessp.html, 27 November 2012).

Solidarity: *Solidarity Supports Fight Against Austerity* (<http://www.new.solidarityscotland.org/home-mainmenu-1.html>, 27 November 2012).

The Guardian: *Elections Past*, 2011 (<http://politics.guardian.co.uk/electionspast/page/0,,1450592,00.html>, 25 November 2012).

The Guardian: *The Scottish independence referendum agreement* (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/oct/15/scottish-independence-referendum-agreement>, 26 October 2012).

The Independent: *Scottish Nationalism Timeline* (<http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/scottish-nationalism-2193230.html>, 21 October 2012).

The Scottish Government: *The Scottish Government* (<http://www.scotland.gov.uk/About>, 21 October 2012).

The Scottish Parliament: *Devolved and reserved matters explained* (<http://www.scottish.parliament.uk/visitandlearn/25488.aspx>, 21 October 2012).

Yes: *Yes Scotland welcomes SNP support for inclusive independence campaign* (http://www.yesscotland.net/yes_scotland_welcomes_snp_support_for_inclusive_independence_campaign, 23 October 2012).

Summary

Since the victory of the Scottish National Party (the SNP) in the 2011 Scottish general elections, the notion of a fully independent Scotland has become a fixture of the political scene across the United Kingdom. In October 2012, Scotland was granted the constitutional power to hold a legal independence referendum and have its people decide which direction the country will take in the future. However, independence itself poses a number of very important issues, such as an independent Scotland's currency and its membership in international organisations. The objective of this short article is to briefly discuss the process of devolution in the United Kingdom (with a particular focus on Scotland) in the period from the 1970s to the present, to introduce the notion of full independence for Scotland, which is very much being promoted by the current SNP government, to analyse the issues which have arisen in connection with Scottish independence, to discuss the ongoing pro- and anti-independence campaigns, and, finally, to provide an outline of what an independent Scotland might mean for the future development of the United Kingdom and all of its regions.

In the first, theoretical, part of the article the historical development of the process of devolution in the United Kingdom is introduced. The author particularly focuses on devolution to Scotland and discusses the particular events that led to the first (unsuccessful) devolution referendum in 1979 and especially to the second (successful) devolution referendum in 1997. The following establishment of the autonomous Scottish Parliament and Scottish Government as well as their functioning and the devolved matters the newly establis-

hed bodies can legislate on are briefly outlined. In the second part of the article, the author is concerned with Scottish independence and various other issues connected with the matter, such as the debates on the legality of the proposed 2014 independence referendum (and the so-called Edinburgh Agreement from October 2012, which, among other things, sets out the rules for the wording of the referendum as well as for the financing of the main pro-independence campaign), the membership of an independent Scotland in international organisations (the EU and NATO in particular), and also the currency an independent Scotland would use. In this part of the article, the main pro-independence campaign, Yes Scotland, and the main anti-independence campaign, Better Together, are also introduced. In the final part of the article, the author attempts to provide an outline of what would Scottish independence mean for the United Kingdom both in terms of its internal development (with regards to its other devolved regions, Wales and Northern Ireland) and internationally.

Magdaléna Leichtová

Mnoho psů, zajícova smrt: dilemata post-konfliktní rekonstrukce Kosova

Abstract:

In this article the author argues that the development assistance provided to Kosovo helps to create a „like-unit“ of the international system. This assistance is provided according to donor guidelines and thus leads to the construction of a modern state as the basic unit of the international system. The conclusion the author came to states that the development assistance helps the external sovereignty of Kosovo, despite the fact that many members of the donor organisations do not recognise the existence of Kosovo. At the same time, the author argues that the very same assistance undermines the internal sovereignty of Kosovo, as it confirms, respects and thus enforces the ethnical cleavages in the society. As a tool of improvement, the author suggests the concept of „functional networking“, which might provide an alternative point of view on providing development assistance in dividend societies.

Keywords: Kosovo, Sovereignty, Development Assistance, International Recognition, UNDP

1. Úvod

Koncentrace mezinárodních organizací, rozvojových agentur a bezpečnostních složek v Prištině, hlavním městě Kosova, dosahuje zřejmě – měřeno na metr čtvereční – jedné z nejvyšších koncentrací na světě. Celé centrum města je doslova protkáno sítí sídel a poboček zahraničních institucí mezinárodního i národního charakteru. Jejich zaměstnanci tvoří specifickou skupinu obyvatel města zvanou „internationals“, kteří se koncentrují ve všem známých podnicích a kavárnách a v podstatě udržují v chodu síť luxusních hotelů, které v charismatickém ale nepřiliš turisticky zajímavém městě rychle rostou. To všechno pouze ilustruje fakt, že Kosovo patří mezi „aid darlings“¹ současného mezinárodního systému. Je sem soustředěno enormní úsilí a významné prostředky, jejichž cílem je post-konfliktní rekonstrukce a vytvoření stabilní politické jednotky. I v tomto textu budeme (z důvodů diskutovaných níže) hovořit o Kosovu jako o samostatném státu a předpokládat, že úspěšný výkon státních funkcí je jedním z cílů rekonstrukčních aktivit.

Přesto, když se podíváme na Kosovo v současné době, shledáme u něj ve většině definičních znaků státnosti významné nedostatky. Nejznámější je v tomto ohledu problém Kosova s mezinárodním uznáním. V současné době uznává Kosovo méně než polovina států světa – přesněji 91 zemí² včetně České republiky. Právě uznání českou vládou je jeden z důvodů, proč v tomto textu uvažujeme o Kosovu jako o státu. Druhým důvodem pak je faktické oddělení kosovského území od Srbska fyzickými hranicemi, oddělením ekonomických toků, přenesením politických a administrativních funkcí na místní vládu a úřady a také většinou obyvatelstva sdílenou představou, že žijí v samostatném státě.

Pokud ale budeme postupně prověřovat jednotlivé definiční rysy státu, pak můžeme kosovskou státnost významně zpochybňovat. Dle mezinárodního práva jsou definičními znaky státu jeho právní subjektivita (neboli způsobilost vstupovat do vztahů s dalšími státy), vláda, která ovládá alespoň část svého území, vymezené území a stálé obyvatelstvo (Eliáš 2008, 82). Právní subjektivita státu vzniká poté, co jej uznají ostatní státy. Právě proces uznání je alfa a omegou přiznání „státnosti“ podle této definice, protože se dosud nepodařilo dosáhnout kompletního, ba ani většinového uznání Kosova v mezinárodním systému.

Pokud sáhne ke klasické definici státu hojně citované v politické vědě, kterou formuloval Max Weber, pak stát je „*lidské společenství, které si (úspěšně) nárokuje monopol na legitimní užití násilí*“ (Weber 1919, 1). V tomto ohledu je pro kosovskou státnost klíčové slovo v závorce – úspěšně. V Kosovu dochází do současnosti k násilným střetům mezi kosovskými Srby a kosovskými Albánci, řada bezpečnostních funkcí státu je dosud v rukou nebo pod dozorem externím aktérů (zejména NATO prostřednictvím mise KFOR). Kromě vojáků KFOR potkáme na ulicích kosovských měst také policejní jednotky italských Carabinieri i dalších zemí. V tomto ohledu je tedy kosovská státnost také sporná.

Vnitřní suverenita byla precizněji definována například v Anarchical Society Hedleyho Bulla, kde čteme, že stát je „*nezávislá politická komunita, která má vládu a disponuje suverenitou ve vztahu k určité části zemského povrchu a určité části lidské populace*“ (Bull 2002, 8). V kosovském případě, kdy nově se rozvíjející státní instituce prakticky neovládají sever země, je i tato forma kosovské suverenity sporná. Ukazuje se tedy, že v pozitivistické imaginaci založené na předpokladu, že stát má něco „vlastnit“ (mezinárodní uznání, monopol na legitimní násilí), aby byl suverénní, je Kosovo státem pouze stěží. Přesto fakticky existuje a funguje stejně nebo dokonce lépe než jiné jednotky, které se těší mezinárodnímu uznání – slabé státy.

Pokud na kosovský případ aplikujeme známý koncept slabé státnosti Roberta Rotberga, dočítáme se, že „*typicky ve slabých státech najdeme etnické, náboženské, jazykové nebo jiné tenze mezi skupinami obyvatel [...] Možnosti státu poskytovat adekvátní množství politických statků je oslabená nebo oslabuje. Školy a nemocnice vykazují známky úpadku zvláště mimo hlavní města, HDP na hlavu a další ekonomické indikátory se propadají, někdy i dramaticky; úroveň korupce je až trapně vysoká a rostoucí. Je porušováno právo. Zastrahuje se občanská společnost. Slabé státy jsou často ovládány despoty, volenými nebo ne*“ (Rotberg 2004, 4).

Řada uvedených rysů odpovídá kosovskému případu. Před návštěvou jakýchkoliv nemocnic a zejména těch mimo Prištinu vás místní přátelé spíše varují, hodnocení kvality kosovských univerzit jejich vlastními studenty je nevalné a vzhled univerzitních budov v centru Prištiny podává výmluvné svědectví o nedostatku finančních prostředků. Nicméně v obou oblastech probíhá řada reforem a úroveň zdravotnictví i vzdělání se v současném Kosovu spíše zvyšuje. Úroveň korupce dle Corruption Perception Index vydávaného každoročně Transparency International je v Kosovu nejvyšší na Balkáně i přes zdatnou konkurenci většiny jeho sousedů. Kosovo ve výsledcích za rok 2011 získalo 2,9 bodu z deseti možných, přičemž deset bodů vyjadřuje zcela nekorupční prostředí.³ Hrubý domácí produkt Kosova patří mezi nejnižší v Evropě, ale zároveň ko-

1) *Termín jsem si vypůjčila z článku: Marysse, S., Ansoms, A. a Cassimon (2006): Aid 'Darlings' and 'Orphans' of the Great Lakes Region in Africa. Discussion paper 10/2006 (<http://www.ua.ac.be/objs/00152962.pdf>, 10. 9. 2012).*

2) *Aktuální stav je možné sledovat na: Kosovo Thanks You: Who Recognized Kosova as an Independent State? <http://www.kosovothanksyou.com/>, 24. 10. 2012*

3) *Transparency International: Corruption Perception Index 2011, <http://cpi.transparency.org/cpi2011/results/>, 12. 10. 2012.*

sovská ekonomika zaznamenává vytrvalý růst (Ministry of Public Administration 2011, 4). Kosovská vláda není vládou despotů, jakkoliv trpí mnoha neduhy slabých vlád jako je korupce, klientelismus a podobně. V těchto parametrech tedy Kosovo plní většinu znaků slabé státности, ale zároveň vykazuje rysy zlepšení v mnoha oblastech.

V citlivé otázce etnických tenzí ale Kosovo dokonce překračuje Rotbergovu definici slabého státu a blíží se typu rozpadajícího se státu, ve kterém některé skupiny obyvatel neuznávají autoritu centrální vlády a usilují o autonomii či se fakticky chovají jako by byly autonomními jednotkami nebo součástí státu jiného (Rotberg 2004, 8). Nejpusobivější ukázkou tohoto fenoménu je město Mitrovica a přilehlé regiony v severním Kosovu. Pokud jsme totiž jako jeden z důvodů, proč v tomto textu hovoříme o Kosovu jako o státu, uvedli sdílenou představu jeho obyvatel o existenci takového státu, pak v případě severních oblastí Kosova platí stejně silně sdílená představa jeho obyvatel, že jsou součástí Srbska. O praktických projevech této představy pojednáme dále v tomto textu. Nicméně pro tuto chvíli postačí konstatovat, že tento rys Rotbergovy slabé státности Kosovo naplňuje vrchovatě.

Pokud shrneme výše řečené, kromě problematické suverenity vnější se současné Kosovo potýká i s významnými limity v suverenitě vnitřní. Touto situací se zabývá ona rozsáhlá komunita mezinárodních organizací a pracovníků, kteří v Kosovu „performují postkonfliktní rekonstrukci“.

V tomto textu vycházím z několika základních předpokladů, které budou postupně ověřovány. Za první, hranice mezi bezpečností a rozvojovými aktivitami je v současné době prakticky nerozeznatelná a oba typy aktivit se do velké míry překrývají. Za druhé, cíle post-konfliktní rekonstrukce (nejen) Kosova směřují k vybudování státu coby jednotky podobné státům „úspěšným“, neboli k vybudování výše zmíněných znaků vnitřní suverenity. Za třetí, v případě Kosova mohou mít rekonstrukční aktivity úspěch paradoxně spíše na úrovni mezinárodní – posílí argumenty pro mezinárodní uznání této jednotky. Za čtvrté, takto strukturovaná post-konfliktní rekonstrukce fakticky nevede k vybudování jednotné společnosti, ale do velké míry konzervuje vnitřní rozdělení společnosti, a tak vlastně podkopává své vlastní záměry ve sféře vnitřní stability Kosova. V této poslední části textu postavíme proti sobě reálně fungující rozvojové strategie významných aktérů působících v Kosovu a koncept „funkčního síťování“, který jsme vytvořily s kolegyněmi Lindou Piknerovou a Martinou Ponižilovou na Katedře politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU v Plzni.

2. Rozvojovo-postkonfliktní rekonstrukce

Na úrovni teorie mezinárodních vztahů můžeme postupně prolínání rozvojových a bezpečnostních aktivit sledovat na vývoji konceptualizace bezpečnosti. V období po skončení studené války došlo k významné redefinici konceptu bezpečnosti v proce-

su, který Barry Buzan a Lene Hansen označují jako widening a deepening, neboli rozšiřování a prohlubování (Buzan a Hansen 2009, 192). Tyto termíny označují dva klíčové posuny v chápání bezpečnosti. Widening (rozšiřování) označuje rozšiřování oblastí, ve kterých chceme bezpečnost zajišťovat. Kromě vojensko-politického segmentu se do centra pozornosti dostávají taková témata jako environmentální bezpečnost či potravinová bezpečnost. Deepening, tedy prohlubování, pak znamená zahrnování nových úrovní analýzy a nových referenčních subjektů, jako jsou různé sociální skupiny, organizace či jednotlivci (Buzan a Hansen 2009, 192). Asi nejreprezentativnějším výsledkem tohoto akademického proudu je Bezpečnost: Nový rámec pro analýzu Barry Buzana, Jaap de Wilda, Ole Waevera (2005), kteří se věnují tzv. rozšířenému pojetí bezpečnosti založenému na analýze jednotlivých sektorů bezpečnosti a jejich vzájemnému ovlivňování na různých úrovních analýzy, prostřednictvím procesu sekuritizace. Bezpečnostní hrozba se v tomto pojetí zařadila mezi sociálně konstruované společenské fenomény a bezpečnost se rozšířila všude tam, kde se podaří vytvořit přesvědčivou hrozbu, tedy i do oblasti ekonomických politik, energetických otázek, environmentálních problémů a podobně.

K propojení témat, která bychom mohli chápat jako „rozvojová“, s tématy bezpečnostními přilákala pozornost již na konci šedesátých let práce Johana Galtunga. Galtung představuje koncept „strukturálního násilí“ či „strukturálního konfliktu“. *„Třídění polarizace se stává strukturálním násilím, pokud ti, kdo jsou v této struktuře níže, jsou poškozováni či ohroženi, tedy pokud jejich základní potřeby jsou potlačovány nebo neuspokojovány jako důsledek struktury společenského vyloučení“* (Galtung 2007, 18).

V tomto pojetí se součástí bezpečnosti přímo stávají životní podmínky jednotlivce a společenská struktura, ve které žije. Budování společnosti, která nebude obsahovat nebo alespoň minimalizuje strukturální překážky k lidskému rozvoji, je klíčovým aspektem dosažení bezpečnosti, protože eliminuje taková rozdělení společnosti, která nejsou překonatelná legálními prostředky a jsou proto „přirozeným“ zdrojem konfliktu.

Vyústěním této akademické diskuze se stal vlivný koncept lidské bezpečnosti. Lidská bezpečnost se stala díky zprávě Human Security Now Amartyi Sena a Sadako Ogaty konceptem na hraně mezi teorií bezpečnosti a politickou strategií. Sen a Ogata představili lidskou bezpečnost jako *„bezpečnost od chronických hrozeb jako hlad, nemoc či represe a ochranu před náhlými a škodlivými změnami každodenního života“* (cit. dle Booth 2007, 321).

Na tomto místě se musíme zastavit u vývoje v druhé oblasti, která nás v této podkapitole zajímá – u rozvojových studií. Ve stejné době za přispění Amartyi Sena vznikla také koncepce lidského rozvoje. Tento přístup vychází z konceptu tzv. lidských možností. Sen představuje blahobyt nejen jako ekonomický užitek, ale jako svobodu volby a možnosti nakládat dle této volby se svým životem (Sen 2003, 4). Zajištění co nejširšího spektra možností, jak nakládat se svým životem a jak řešit obtížné situace, je pro Sena nutnou podmínkou rozvoje. Sen je proto velkým zastáncem svobody jednot-

livce a advokátem odstraňování všech strukturálních překážek samostatné aktivitě jednotlivců (Sen 2000, 33).

Důrazem na odstranění překážek a nesvobod zakořeněných ve struktuře společnosti se z rozvojových východisek blíží bezpečnostním závěrům Johana Galtunga. Neboli tytéž problémy, které u Galtunga představují bezpečnostní problém, u Sena představují problém rozvojový. Jakkoliv spektrum svobod a příležitostí, které adresuje v relativně obecném konceptu Sen je velmi široké (Booth 2007, 322), širší než faktory způsobující strukturální násilí v konceptu Galtungově, najdeme zde významný překryv při hledání příčin konfliktů a „nerozvinutosti“.

I personální propojení autorů konceptů lidské bezpečnosti a lidského rozvoje svědčí o tom, že tento překryv se s dalším vývojem ještě zvětšoval. Rozvoj se v podstatě stal součástí bezpečnosti a bezpečnost vlastně vždy byla nutnou součástí rozvoje. Caroline Thomas tuto symbiózu shrnuje: „*Můžeme přetvořit rozvojové politiky, abychom vyhověli potřebám lidské bezpečnosti všech občanů světa, zejména těch nejchudších. Příliš mnoho lidí umírá hladu a na léčitelné nemoci. To není způsobeno nějakou smělou ale existujícími strukturami, které můžeme změnit*“ (Thomas 2001, 164). První předpoklad našeho textu, že hranice mezi bezpečností a rozvojem se stírají, můžeme potvrdit.

V praxi najdeme nejvýmluvnější potvrzení předcházejících teoretických proměn ve způsobech provádění peacekeepingových operací. Ve vývoji peacekeepingu rozlišujeme v současné době již čtyři tzv. generace misí. První z nich datujeme do období studené války a jejich hlavním cílem bylo oddělení stran sporu a dohled nad příměřím. Další generace mírových operací se od sebe odlišují v podstatě měrou zapojení mezinárodních sil do transformace země po konfliktu. Peacekeeping aktuální čtvrté generace se týká právě Kosova a zahrnuje již široké spektrum rozvojových aktivit, aktivit post-konfliktní rekonstrukce a budování státu (Bercovitch a Jackson 2009, 77–78). Rozvoj se tak stal integrální součástí mírových operací, jejichž primárním cílem bylo udržení míru po ozbrojeném konfliktu. Rozšiřování spolupráce na linii vojensko-civilní (CIMIC – Civil-military cooperation) přejali i další zásadní aktéři jako armády zemí NATO v čele s americkou armádou (Waisová 2008, 31).

3. Budování podobných jednotek

V této části se pokusím podpořit druhý předpoklad tohoto textu, a sice že post-konfliktní rekonstrukce probíhá tak, aby na jejím konci byla úspěšná a samostatná státní jednotka funkcemi a strukturou připomínající již existující státy. Jinými slovy post-konfliktní rekonstrukci můžeme považovat za nástroj mezinárodního společenství a participujících států k udržení mezinárodního systému v podobě systému podobných jednotek – moderních států. K takovému tvrzení je nutné se seznámit se základními koncepty post-konfliktní rekonstrukce, které ovlivňují způsoby jejího poskytování.

Jeden z nejvyužívanějších konceptů post-konfliktní rekonstrukce je čtyřpilířový model. Post-konfliktní rekonstrukce je v této podobě rozdělena do čtyř základních segmentů, kterými jsou zajištění bezpečnosti, dosažení spravedlnosti a usmíření ve společnosti, která si prošla zásadním konfliktem, zajištění socio-ekonomického blahobytu a vybudování funkční vlády. Tyto pilíře jsou prezentovány jako vzájemně závislé a podmiňující se (Waisová 2008, 43–44). Všechny čtyři pilíře se zároveň z logiky aktivit, které do nich spadají, skládají z tří základních časových fází. Pokud se přidržíme pilířové metaforý doslova, jsou základy pro každý pilíř připraveny pod vedením externích aktérů. V druhé fázi je pilíř vybudován ve spolupráci mezinárodního společenství a lokálních aktérů, nicméně z logiky věci působí externí aktéři jako garanti a evaluátoři úspěchu stavby, a ve třetí fázi je celá stavba předána do správy místním autoritám.

Pokud propojíme tyto čtyři ideál typické pilíře s peacekeepingovou praxí, je patrné, že post-konfliktní rekonstrukce probíhá za intenzivní asistence mezinárodního společenství. S ohledem na fakt, že externí aktéři celý proces financují a svou autoritou ho zajišťují, můžeme bez spekulací prohlásit, že probíhá pod jejich vedením.

A zde se dostáváme k jedné z klíčových otázek rozvojových studií. Jakým způsobem se vyhnout etnocentrismu v rozvojových strategiích. Eurocentrismus či westernismus rozvojových strategií je námětem kritiky i snah o transformaci již po několik desetiletí. Již v sedmdesátých letech Raul Prebisch zpochybňoval možnosti rozvojových zemí Latinské Ameriky zapojit se do „Západem“ ovládané světové ekonomiky (Peet a Hartwick 2009, 67). Celý post-koloniální myšlenkový proud v rozvojových studiích více či méně radikálně kritizuje etnocentrickou podstatu rozvojových teorií a rozvojové spolupráce. Přesto ještě v roce 1995 napsal Arthuro Escobar na úvod své vynikající knihy *Encountering Development*: „*Tato kniha vznikla z pocitu zmatení: po mnoho let průmyslové národy severní Ameriky a Evropy měly být nezpochybnitelnými vzory pro společnosti Asie, Afriky a Latinské Ameriky tak zvaný Třetí svět, a tyto společnosti je mají dohnat, dokonce se stát stejnými. Tato víra je dodnes mnoha sdílena. Rozvoj byl a dosud je – ačkoliv jak postupně selhával v plnění svých cílů stále méně přesvědčivě – magickou formulí*“ (Escobar 1995, VII).

Jinými slovy, jakkoliv je teorie modernizace⁴ konceptuálně překonána, fakticky je inherentní součástí rozvojových politik. Kromě toho je přirozené, že pokud jednotliví poskytovatelé rozvojové pomoci či aktéři post-konfliktní rekonstrukce přijmou vedoucí roli v procesu rozvoje a transformace, nutně sledují cíle, které jsou formovány jejich vlastní zkušeností a představou o úspěchu. Navíc, zcela prozaicky, za své peníze chtějí donoři výsledky, jejichž úspěšnost chápou a dokážou ocenit.

Kromě toho jsou všichni aktéři pevně vsazeni do struktury mezinárodního systému, který je naprosto nepřipraven na vznik jiných teritoriálně-sociálních jedno-

⁴ Koncept rozvoje založený na postupném přibližování „rozvojových“ zemí jejich „rozvinutým“ protějškům.

tek než moderních států. Všechny jednotky, které se odlišují a nedisponují všemi znaky státnosti výše uvedených definic, se nacházejí ve vakuu mezinárodní bezradnosti. Státy, které postrádají nějaké ze znaků vnitřní suverenity, jsou považovány za slabé a receptem na vyléčení jejich nedostatků je budování státu – tedy posílení jejich „státnosti“, rozdělení na více funkčnějších států a v mnoha případech prostě jejich zařazení do problémové škatulky rozpadlých států, které ač nejsou fakticky státy, zůstávají v jejich podobě díky mezinárodnímu uznání a nemožnosti se v cokoliv jiného transformovat. Jednotky, které selhávají v zisku mezinárodního uznání, pak sice fakticky existují, ale jejich „život“ je ztrpčován mnoha překážkami, které absence uznané státnosti v mezinárodním systému přináší. Ani v tomto případě neexistuje jasný recept, který by jejich situaci řešil, a tak i tyto jednotky desítky let existují, aniž by jim jejich existence byla přízná.

Jinými slovy, chceme-li po konfliktu něco vybudovat, bude to moderní stát. A moderní stát je jednotka, která již v mnoha exemplářích a variantách v mezinárodním systému existuje a má své definiční či typické znaky. Přenést tyto znaky na nefunkční jednotku a změnit ji tak v jednotku funkční, to je cílem post-konfliktní rekonstrukce a je to proces ze své podstaty nevyhnutelně etnocentrický.

K vybudování takové jednotky směřuje i úsilí mezinárodních sil operujících v Kosovu a to přes problematický statut území. Mise OSN v Kosovu je příkladem peace-keepingu čtvrté generace, a jako taková obsahuje celou paletu rekonstrukčních aktivit včetně těch, které spadají do sféry, kde se bezpečnost setkává s rozvojem. Cílem těchto aktivit je podle stránek UNMIK „pomoci zajistit podmínky pro mírový a normální život všech obyvatel Kosova a posílit regionální stabilitu západního Balkánu“. ⁵ Na těch samých stránkách v sekci aktivity najdeme stručnou noticku o oddělení pro politické záležitosti, kde čteme: „Úředníci oddělení pro politické záležitosti jsou v pravidelném kontaktu s širokým spektrem vládních úředníků, stranických činitelů [...] a diplomatickým sborem“. ⁶ Ačkoliv to není přímo řečeno, je srozumitelné, že jednání se srbskou vládou by nemělo prakticky žádný dopad na každodenní život v Kosovu. Neboli mírová mise OSN prostřednictvím své politické kanceláře rozeznává existenci vlády, stranického systému a diplomatického sboru Kosova.

Na stránkách mise EU⁷ EULEX čteme: „Strengthening Division podporuje instituce Kosova, soudní autority a instituce vynucující právo [...] Experti EULEXu monitorují, dohlížejí a radí s vytvořením a posílením nezávislého multi-etnického soudního systému,

multi-etnických policejních a celních sil, které budou nezávislé na politickém vměšování“.⁸ Opět přes fakt, že není možné, aby Srbsko uznalo nezávislý soudní systém v Kosovu, který by nebyl pevnou součástí srbského systému soudů a není možné zamezit nasazení budovaných celních sil na kosovsko-srbských hranicích, uznává EU svými aktivitami možnost a nutnost vytvoření kosovského soudního systému a policejních sil. Tedy EU zde i přes fakt, že ne všechny členské země Kosovo uznávají, pomáhá budovat de facto státní instituce.

Kromě OSN a EU navíc v Kosovu operují desítky dalších organizací a bilaterálně ustavených institucí, které pokrývají „rozvojovým úsilím“ velké množství aspektů života obyvatel ale také fungování institucí státu. Spíše než o mezinárodním spiknutí příznivců Kosova svědčí výše uvedené příklady o neschopnosti mezinárodního společenství provádět poválečnou obnovu v nestátním či kvazistátním prostředí jinak, než faktickým budováním státnosti.

Mohlo by se zdát, že kosovský případ musí skončit úspěchem, protože nejčastěji uváděné příčiny selhání post-konfliktní rekonstrukce v jeho případě fakticky neplatí. Nedostatek prostředků je sice univerzální argument, jehož platnost lze jen těžko vyvracet, nicméně s ohledem na velikost území, počet obyvatel a množství deponovaných prostředků je Kosovo jedním z nejlépe financovaných projektů post-konfliktní rekonstrukce vůbec. Obtížná přenositelnost západních vzorů mimo Západ platí jistě také, ale s ohledem na geografickou polohu, historické zkušenosti a snad komparovatelné příklady dalších zemí z post-jugoslávského prostoru poskytuje Kosovo opět vlastně přijatelné podmínky pro vybudování moderního státu západního typu.

Přesto post-konfliktní rekonstrukce, jak jsme viděli, dosud nevedla k vybudování jednotky, která by disponovala vnější nebo vnitřní suverenitou. Abychom lépe porozuměli příčinám tohoto stavu, musíme prověřit třetí předpoklad tohoto textu. A sice, že post-konfliktní rekonstrukce Kosova vede k vybudování podobné jednotky, což umožní její přijatelnost v mezinárodním prostředí a posílí jeho šance na mezinárodní uznání.

4. Podobnost jako cesta k uznání

Abychom mohli potvrdit výše uvedený argument, musíme si přiblížit vývoj konceptu mezinárodního uznání. Současný stav trefně shrnuje Hedley Bull: „Právo státu na suverenitu nebo nezávislost není ‘přirozeným právem’ podobným právům jednotlivce v Lockově přirozeném stavu. Je to právo, které lze získat pouze do té míry, do jaké je uznáno ostatními státy“ (Bull 2000, 149).

5) UNMIK official webpage: <http://www.unmikonline.org/Pages/about.aspx>, 24. 10. 2012.

6) UNMIK official webpage: <http://www.unmikonline.org/Pages/about.aspx>, 24. 10. 2012.

7) Podotkněme na tomto místě, že Kosovo oficiálně uznalo pouze 22 členů EU (Kosovo Thanks You: Who Recognized Kosovo as an Independent State? <http://www.kosovo-thankyou.com/>, 24. 10. 2012).

8) EULEX Strengthening Division: <http://www.eulex-kosovo.eu/docs/strengthening/Strengthening-FACTSHEET.jpg>, 24. 10. 2012.

Vnější suverenita je jednotce, která si na ni činí nárok, udělena zvnějšku, jinými aktéry mezinárodního společenství, kteří uznají, zda daného adepta hodlají přijmout jako plnoprávného člena své komunity a poskytnout mu záruky pro ochranu jeho vnitřní svrchovanosti nebo zda tak učinit nechtějí. Není definována žádná sada požadavků, jejichž splnění by vázalo mezinárodní společenství přijmout žadatele do svých řad. Uznání nebo neuznání je proto krokem závislejícím na politické vůli, zájmech a hodnotách jednotlivých aktérů.

Do konce 18. století se suverenita států odvíjela od mezinárodního uznání autority jejich vládců. Nikoliv stát jako společensko-teritoriální jednotka, ale vládnoucí dynastie jako zaštiťující autorita, byla nositelem suverenity. Zánik nebo svržení vládnoucí dynastie se proto snadno stalo signálem pro rozdělení subjektů jejich vlády (území i osob) novými vládci, kteří pro sebe a pro svou dynastii převzali roli suveréna (Buzan a Little 2000, 251).

Státní suverenita ve formě značně podobné dnešnímu vývoji se objevila na konci 18. století, kdy byl relevantními aktéry mezinárodního společenství přijat nový člen, jehož autorita se zcela netradičně nevázala na dynastii vlastních panovníků. Tímto celkem byly Spojené státy americké. Jejich uznání však bylo umožněno pouze souhlasem britského panovníka, který spustil proces uznávání USA dalšími panovníky evropských mocností. Rozvoj diplomacie a mezinárodního práva v 19. století spolu se secesi-onistickými snahami latinskoamerických zemí to vše vedlo ke změně vnímání státní suverenity a jejího uznání. Suverenita již nebyla nadále vázána na panovnický rod, ale na státní jednotku jako takovou (Weber 1995, 40).

Proces uznání státní suverenity se pak nadále odvíjel od praktického dosažení suverenity vnitřní. U některých dominantních aktérů (zejména USA a Velká Británie) mezinárodního systému 19. a počátku 20. století tak můžeme pozorovat důraz na negativní pojetí suverenity – tedy absenci vměšování a z toho vyplývající pragmatické uznání vnější suverenity jako faktického dosažení státnosti ve smyslu suverenity vnitřní. „*Uznání státu ostatními bylo potvrzením, že lidé toužící po nezávislosti dosáhli státnosti de-facto. Tento de-facto standard byl vytvořen americkými a britskými politiky na počátku devatenáctého století a ideově byl ukotven v klasickém liberalismu – tento standard se zakládal na předpokladu, že lidé mají právo žít pod vládou, kterou si sami vybrali*“ (Cronin 2007, 13).

K podstatné změně vnímání suverenity dochází spolu s uplatněním konceptu práva na sebeurčení v mezinárodních vztazích. Tento koncept, který ovládl mezinárodní vztahy v globálním měřítku po skončení druhé světové války, klade důraz na pozitivní pojetí suverenity – tedy právo na realizaci všech různých existujících způsobů života. Tento způsob vnímání sice rozšířil řady kandidátů na dosažení suverenity, ale zároveň omezil jistotu úspěchu. „*Uznání nyní mohli dosáhnout kandidáti, o kterých se věřilo, že mají existující právo na uznání, spíše než ti, kteří dosáhli suverenity de-facto*“ (Cronin 2007, 13). Uznání nebo neuznání státu se ze sféry „objektivní měřitelnosti“ definitivně přesunulo do oblasti politické vůle a subjektivních zájmů jednotlivých aktérů.

V souvislosti se změnou situace mezinárodního systému po skončení studené války dochází k postupné erozi některých mechanismů fungování mezinárodního systému, které tento systém v době studené války stabilizovaly. Vznik nových států bez široké dohody mezi velmocemi, tedy důsledné uplatnění výše naznačeného principu proměny vnímání konceptu suverenity od jejího negativního k jejímu pozitivnímu pojetí, je jedním z nových prvků současného systému. Otázka uznání nebo neuznání státu je v multipolárním systému stále více předmětem střetávajících se zájmů než procesu, který by souvisel s hodnotami, právem nebo funkčností kandidátských jednotek. Kosovo v tomto ohledu poskytuje zářný příklad. Jeho problematika státnosti v kombinaci s nepochybnitelnou teritoriální a sociální existencí poskytuje dostatek argumentů za stáncům i odpůrcům kosovské státnosti.

Většina exponovaných odpůrců kosovské nezávislosti zpochybňuje oprávněnost jednostranného vyhlášení nezávislosti z roku 2008.^{9,10} V roce 2010 rozhodl Mezinárodní soud v Haagu o tom, že toto vyhlášení neporušilo mezinárodní právo, neboť neexistuje žádné nařízení, které by zapovídalo vyhlášení nezávislosti. Soud zároveň zdůraznil, že jeho rozhodnutí se netýká otázek uznání či neuznání Kosova.¹¹ Jednostrannost vyhlášení by tak měla přestat být překážkou uznání Kosova. Přesto se argumentace odpůrců nezávislosti nijak nezměnila a nadále odmítají jednostrannou akci, která nebere ohled na srbské zájmy.^{12,13}

Výše uvedené potvrzuje, že uznání či neuznání nového člena mezinárodního společenství může být sice zabaleno do konkrétních podmínek a výtek, ale na jejich konci je vždy pouze politické rozhodnutí. Z toho můžeme dovodit dva závěry. Pro odpůrce nezávislosti Kosova, zejména pro Srbsko a jeho spojence (zejména Rusko), bude asi lhostejné, zda bude Kosovo funkční státní jednotka nebo ne. Naproti tomu pro jiné státy, které Kosovo dosud neuznaly, může dosažení faktické vnitřní suverenity spolu se závěrem mezinárodního soudu a faktem, že Kosovo podporují USA a významné evropské velmoci, být důvodem pro mezinárodní uznání Kosova. Prozatím považuji za ne-

9) Guardian: Spain Exposes EU split as US leads recognition, <http://www.guardian.co.uk/world/2008/feb/19/kosovo.serbia>, 22. 10. 2012.

10) Reuters: Romania will not recognize Kosovo independence, <http://www.reuters.com/article/2008/02/18/us-kosovo-romania-idUSL18447620080218>, 22. 10. 2012.

11) The Hague Justice Portal: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=11906>, 22. 10. 2012.

12) Reuters: Russia: ruling won't make Kosovo independence legal, <http://in.reuters.com/article/2010/07/22/idINIndia-50330920100722>, 22. 10. 2012.

13) Pravda.sk: Slovensko postoj nemi, nezávislost Kosova neuzná, http://spravy.pravda.sk/slovensko-postoj-nemi-nezavislost-kosova-neuzna-fh8-/sk_domace.asp?c=A100722_172832_sk_domace_p23, 22. 10. 2012.

pravděpodobné, že by si Srbsko mohlo podobně jako kontinentální Čína kupovat uznání idey „jediného Srbska“. Uznání Kosova tak zůstává politických rozhodnutím, kterému může dosažení faktické vnitřní suverenity výrazně pomoci. Tento závěr potvrzují také mé rozhovory se zástupci diplomatických sborů působícími v Kosovu a v Makedonii, ve kterých námitka vůči nedostatům faktické státnosti zaznívala velmi často.

Na závěr této části můžeme konstatovat, že budování vnitřní suverenity Kosova nebude mít pravděpodobně vliv na kompletní uznání v mezinárodním prostředí. Naproti tomu ale může přispět k dosažení širšího konsensu například napříč zeměmi Evropské unie, což má pro budoucnost Kosova naprosto zásadní význam.

5. Praxe post-konfliktní rekonstrukce a funkční síťování

Pokud shrneme závěry dosud představených částí textu, můžeme konstatovat, že rozvojová pomoc Kosovu požívá značné legitimacy, pokud ji hodnotíme zvnějšku. Pohledem zvnějšku zde mám na mysli jak na základě teoretických konceptů, ze kterých vychází politické strategie, tak s ohledem na cíle, které v Kosovu může sledovat mezinárodní společenství. Za prvé, rozvojová spolupráce je součástí stabilizace oblasti coby nedílná součást bezpečnostních operací, které na území Kosova probíhají. Jako taková má mít významné regionální a mezinárodní dopady, protože působí jako prevence vypuknutí další fáze válečného konfliktu v post-jugoslávském prostoru, který se postupně stává prostorem Evropské unie a Severoatlantické aliance.

Za druhé, slouží k vytvoření další přijatelné jednotky mezinárodního systému. Ať již se podaří dosáhnout plného uznání Kosova nebo ne, bude jeho území systematizováno a kategorizováno známými institucemi a způsoby organizace společnosti. To usnadní začlenění Kosova do mezinárodního systému a jeho kontakty s ostatními státy, legalizuje působení nadnárodních korporací, mezinárodních nevládních organizací, migraci jeho obyvatel, mezinárodní obchodní toky a další praktické a v podstatě nepostradatelné transakce Kosova s jeho okolím.

Pokud se ale podíváme na post-konfliktní rekonstrukci Kosova zevnitř, nevyhneme se odvážné hypotéze: aktivity klíčových aktérů kosovské poválečné obnovy posilují vnitřní štěpení společnosti, potvrzují existenci dvou oddělených skupin definovaných a priori jako skupiny nepřátelské, a tak ve svém důsledku oslabují kosovskou státnost a zejména ohrožují dosažení ideálů lidské bezpečnosti a lidského rozvoje v Kosovu. Abychom toto odvážné tvrzení mohli potvrdit, představíme si koncept „funkčního síťování“, který postavíme do kontrastu k fungující praxi rozvojových politik aplikovaných v Kosovu.

Koncept funkčního síťování jsme vytvořily s kolegyněmi Lindou Piknerovou a Martinou Ponížilovou a následující řádky shrnují závěry našeho společného dosud nepublikovaného textu *Limits of Human Development in Weak States*. Následující odstavce jsou se souhlasem obou spoluautorů převzaty z uvedeného textu.

Funkční síťování má poskytnout nový analytický rámec pro implementaci lidského rozvoje v rozdělených společnostech slabých států. Tento přístup můžeme vymezit v několika základních bodech. Zaprvé, jednotkou vůči které vztahujeme rozvoj, je v souladu s konceptem lidského rozvoje, *jednotlivec*. Navíc tento přístup je vytvářen pro prostředí slabých států a rozdělených společností tedy považujeme za vhodné rezignovat při plánování „lidského rozvoje“ na „národní strategie“ zejména v případě, kdy stát fakticky neovládá celé území. Preferujeme proto malá lokální řešení a z toho důvodu by se měly stát hlavními implementátory rozvojových aktivit nevládní organizace, které v ideálním případě kombinují členství místních obyvatel s externími odborníky a pracovníky s kontakty na finanční zdroje. V případě, že se v místní společnosti nezformovalo povědomí a zájem o participaci v občanské společnosti, je zřejmě možné, aby se impulsem, který zájem o participaci otevře, staly nevládní organizace ze třetích zemí. Pro úspěch navrhované strategie, je ale nezbytné, aby k zapojení místního obyvatelstva nakonec došlo.

Z důvodu praktické proveditelnosti rozvojové spolupráce existuje implicitní potřeba kategorizovat jednotlivce do různých skupin, které jsou pak adresovány nějakou rozvojovou politikou. Bohužel této praxi se není možné vyhnout, nicméně ji považujeme za škodlivou, pokud zohledňuje sociální faktory spíše než faktory „funkční“. Za nevhodné považujeme kategorizovat jednotlivce na základě pohlaví, etnicity, vyznání či příslušnosti ke klanu či regionu. Toto posilování existujících skupin ve společnosti považujeme za překážku rozvoje společnosti jako celku. Pro vysvětlení tohoto kontroverzního tvrzení si vezmeme na pomoc Giovanni Sartoriho a jeho pojetí antipluralitního multikulturalismu. Sartori zde odlišuje pluralismus, který „*přichází na svět s tolerancí* [...] a „*jinakost*“ a „*jiného*“ *akceptuje, aniž by je ovšem vynášela do nebes*“ (Sartori 2000, 40), a odlišuje nepluralistický multikulturalismus, který je „*netolerantní, odmítá vzájemné uznání a oddělování v něm převládá nad integrací*“ (Sartori 2000, 41).

Jakkoliv je Sartoriho esej psán pro západní společnosti, domníváme se, že uvedené riziko je snadno přenositelné právě na zkoumanou problematiku rozvoje a slabé státnosti. Společnosti ve slabých státech jsou rozštěpené a podporovat tato štěpení spíše povede k posilování dezintegračních tendencí a cleaveges ve společnosti, než k její integraci. Domníváme se, že podporovat například etnikum, které považujeme za utlačované na principu etnickém, může snadno vést k antagonii ze strany ostatních a prohlubovat tak vlastně problém soužití jednotlivých etnik v jedné společnosti. Snaha dosáhnout plurality tak může vést k vytvoření nekooperativního a uzavřeného systému podobného Sartoriho nepluralistickému multikulturalismu, což je situace nejen neefektivní pro posílení společnosti i státu ale dokonce nebezpečná, neboť může nechtěně přispívat k eskalaci latentních konfliktů.

Existence mnoha úspěšných států ukazuje, že není nutné, aby na území jednoho státu žilo jedno etnikum, praktikovalo se jedno náboženství či existovala jedna společnost spojená společnými historickými mýty. Ukazuje se naopak, že je možné, aby

pod jednou vládou žily nejrůznější sociální skupiny, pokud mají společný ideál, kterým by v našem případě mohli být právě rozvoj.

Oproti tradičnímu požadavku na nation-building stavíme požadavek society-building na bázi funkčního síťování, neboli podpory sdružování osob, které se žijí podobným způsobem – spolky rybářů, novinářů, tkadlen apod., které definují své potřeby a spolupracují na zlepšení podmínek pro výkon jejich zaměstnání. Toto sdružování musí probíhat na základě funkčnosti a prospěchu pro zajištění obživy zainteresovaných osob, nikoliv etnicity, náboženství, pohlaví. Zde spočívá klíčová role donorů a implementujících NGO, aby podporovali vznik takových uskupení na místní úrovni, podmiňovali poskytnutí prostředků postupným překonáním sociálních bariér a zároveň působili jako mediátoři v případných sporech mezi členy. Uvědomujeme, si že to je aktivita úmorná, dlouhodobá, často vedoucí do slepé uličky, ale právě překonání sociálních rozdílů při společné práci na společném cíli může vést k vybudování společnosti jednotné a zároveň pluralitní namísto společnosti roztříštěné a uzavřené do oddělených skupin.

Navržený přístup přitom nesmí vést k direktivní či dokonce násilné likvidaci tradičních struktur společnosti či snad k upírání práv na kulturní či náboženskou identitu jednotlivce. Tyto aspekty lidského života ale mají být odsunuty do soukromé sféry života jednotlivců, která neparalyzuje fungování sféry veřejné. Veřejná sféra pak v prostředí chudoby a nezaměstnanosti může začít vyrůstat právě z uskupení vzniklých na bázi *funkčního síťování*, na bázi spolupráce za účelem obživy.

Považujeme za vhodné přesunout značnou míru odpovědnosti za úspěch funkčního síťování na samotnou komunitu. Nikoliv NGO a donor jsou v situaci tahounů daného projektu, ale samotná místní komunita (chovatelů dobytka, výrobců obuvi, obchodníků) odpovídá za splnění příslibů výsledků. K tomu jim ovšem donorská NGO musí všemožně dopomáhat, zejména využitím svého know-how v oblasti organizace, technologií, finančního managementu, právního servisu atd. a také ve funkci mediátora v případě sporů uvnitř skupiny a za nejdůležitější úlohu externího aktéra považujeme tlak na participaci osob napříč různými sociálními skupinami. Neboli NGO by měla dohánět některé případné handicapy místní komunity (nízké či žádné vzdělání, nízký sociální kapitál) zejména při jednání se třetí stranou, nicméně dosažení praktických cílů projektu je v rukou a na odpovědnosti daného místního uskupení a je podmínkou pro případné další projekty v regionu či tematické oblasti.

Za druhé, za klíčový považujeme bottom-up approach. Nevládní organizace tak do regionu mohou přijít pouze s relativně široce definovanými cíli, které stanovily na základě zmíněného předběžného výzkumu. Realizované projekty ale musí být lokální a připravované ve spolupráci s místními potřebami, iniciativami a nápady. To je, dle našeho názoru, nezbytná podmínka pro to, aby se místní lidé do realizace daných aktivit zapojili, jejich zapojení je nutnou podmínkou jejich zájmu o udržení výsledků, převzetí odpovědnosti za realizaci projektu a také alespoň základní míry poctivosti při nakládání

se svěřeným majetkem. Neboli místní lidé musí věřit danému projektu, musí si ho také přát, a tak se musí podílet na jeho vzniku.

Uvedená praxe problematizuje současné postupy rozvojové spolupráci hned na několika frontách. Zaprvé, celý proces se prodlužuje o vyjednávání s nejrůznějšími skupinami obyvatel s často odlišnými a protichůdnými způsoby obživy, ve kterých musí externí NGOs fungovat jako mediátoři finální dohody. K prodlužování procesu přispívá i požadavek na etnickou, genderovou či náboženskou prostupnost daných skupin, což jistě způsobí řadu obtíží při vyjednávání i implementaci daného projektu. Za druhé, důraz na lokální řešení, malé projekty a rozrůzněnost realizovaných aktivit vede k tomu, že je velmi obtížné projekty evaluovat a hodnotit a rozhodovat o dobré a špatné praxi. Neboli nebude možné měřit úspěch v oblasti primárního vzdělání prostřednictvím množství otevřených škol či prvňáčků nastupujících do školy, ale bude existovat celá řada projektů, kde jednou vznikne nová škola pro nové prvňáčky, ale jindy bude rozdělena stávající třída na několik menších za účelem zkvalitnění výuky, jinde bude sestaven systém transportu dětí do školy, někde vznikne vesnický systém hlídání dětí po škole apod. Za třetí proces přidělování prostředků se rozpadne na fázi rozdělování nevládním organizacím na bázi vágněji definovaných cílů a na fázi rozdělování nevládními organizacemi na konkrétní místní projekty. Domníváme se, že zde je prostor pro OSN a zejména pro ECOSOC a UNDP, aby prostřednictvím svých partnerství s NGOs a sítěmi místních poboček pomohly s monitoringem konkrétních projektů a jejich evaluací pro původního donora.

V kosovském případě je vnitřní rozdělení společnosti asi nejpalčivějším problémem fungování země coby vnitřně suverénní jednotky. Centrální vláda prakticky neovládá severní oblasti země obývané Srby, kteří jsou nadále přesvědčeni, že žijí v Srbsku. Po překročení mostu oddělujícího srbské a albánské části města Mitrovice se ocitneme v Srbsku. Tento fakt deklarují nejen vlajky a obrazy ruského prezidenta Putina. V severní Mitrovici stejně jako v přilehlých oblastech se platí srbskými denáry, mluví srbsky, píše cyrilicí, v restauracích se nabízí jiná jídla, pijí se jiné značky piva i vody. Srbská centrální vláda tento stav podle pracovníků UNDP Kosovo štědře dotuje investicemi do tvorby pracovních míst, vyplácením platů policistům, úředníkům a nejrůznějším státním (srbským) zaměstnancům.

V době mé návštěvy probíhal partikulární ale přesto výmluvný spor o státní poznávací značky. Kosovské úřady spustily výměnu státních poznávacích značek vozidel ze srbských na kosovské - označené zkratkou RKS. Obyvatelé severního Kosova směrnici ignorovali, dokud úřady nepodmínily provoz vozidel registrovaných na území Kosova právě kosovskou SPZ. V současné době obyvatelé severu buď prostě nejedí na jih Kosova, nebo kosovské státní poznávací značky na autě nevozí nebo je alespoň zakryjí. Vynutitelnost práva je tedy na severu Kosova nízká a naráží na aktivní odpor místních.

V následující části textu si ukážeme, že rozvojové politiky praktikované v Kosovu jsou zacíleny tak, že toto klíčové rozdělení místní společnosti potvrzují a zřejmě i posilují. Uvedme na úvod této části analýzy, že v průběhu rozhovorů se zástupci

UNDP Kosovo, OBSE, EULEX a UNMIK jsem se kromě jediné výjimky nesetkala s tím, že by tito zástupci byli obeznámeni byť s jediným projektem zacíleným na Srby i Albánce. Jedinou výjimku tvořil projekt UNDP týkající se vodního hospodářství na severu Kosova, který však již skončil. Naopak všichni zmínění respondenti uvedli řadu příkladů z praxe poválečné obnovy Kosova a jejího téměř neomylného zacílení buď na jednu, nebo druhou národnost.

Cenné údaje o vztazích mezi oběma skupinami poskytuje publikace USAID a UNDP Public Pulse Report 3 (2012, 21–24). Najdeme v ní výsledky průzkumů veřejného mínění, ze kterých vyplývají zajímavé závěry. Z prvního grafu na straně 21 čteme, že podstatný segment obou skupin nadále považuje vzájemné vztahy za napjaté a nelepšící se. Zároveň v letech 2005–2012 vždy bylo více skepticismu mezi kosovskými Srby než kosovskými Albánci. Na konci zkoumaného období pak tento názor sdílí 90 % kosovských Srbů a zhruba 60 % kosovských Albánců.

V další části výzkumu čteme, že zhruba 64 % všech obyvatel Kosova nemá žádný kontakt s druhou skupinou. Tedy poměrně vysoké znepokojení týkající se vzájemných vztahů je založeno na pouze omezených kontaktech s druhou stranou. Zde je zřejmě vhodné využít koncept společenské polarizace. *„Etnickou polarizaci kromě elit (vedených svými zájmy) a etnických aktivistů (vedených emocemi) posiluje kolektivní paměť, mýty a samozřejmě emoce [...] Společenská polarizace umocňuje efekt strategických dilemat, poněvadž posiluje vzájemnou nedůvěru. V podmínkách polarizace je každá událost negativně zasahující skupinu nejen připojována ke kolektivní paměti, ale je rovněž vykládána v kontextu polarizovaných postojů a umocňuje tak i váhu předchozích zkušeností: přináší jejich potvrzení i zdůraznění“* (Tesař 2007, 135).

Jakkoliv Tesař představuje společenskou polarizaci jako jednu z fází vývoje etnického konfliktu, můžeme ji snad využít i pro popis jedné z fází (doufejme) de-eskalace takového konfliktu. Obě největší skupiny obyvatel Kosova se sebe navzájem obávají, často sdílejí kolektivní představy o tom, jaká „je“ druhá strana, a to přes to, že řada z nich nikoho z druhé skupiny osobně nezná.

Pokud se budeme na poloprázdnou sklenici dívat z optimistické poloplňné perspektivy, konstatujeme, že na 36 % obyvatel Kosova se nevyhýbá nebo neúspěšně vyhýbá kontaktům s druhou skupinou. Koncentrace takových osob se zvyšuje v severním Kosovu v oblastech na severozápad od Mitrovice, kolem „srbských“ vesnic jako je Gračanica či ve smíšeném jihokosovském regionu Štrpce.¹⁴ Většina z těchto kontaktů vzniká na bázi nezbytnosti. V Public Pulse report čteme, že 34 % lidí potkává druhou skupinu, protože prostě bydlí blízko u sebe, 21 % se se zástupci druhé skupiny setkává

na trhu či v obchodě, ale celých 12 % lidí uvedlo jako důvod kontaktů byznys a 11 % dokonce přátelství. Pokud pomineme prakticky mizivou ochotu vzít si člena druhé skupiny za manžela či manželku, sledujeme, že okolo 40 % Srbů i Albánců je ochotno žít ve stejném městě, ulici, či pracovat s osobami hlásícími se k druhé skupině (UNDP a USAID 2012, 21–23). I lávka nedaleko pustého přehrazeného mostu uprostřed Mitrovice svědčí o tom, že zdánlivě černobílý obrázek rozděleného města hýří mnoha stupni šedé. Na lávce mezi oběma částmi panuje čilý ruch, lidé přenášejí krabice a převážejí kolečka plná zboží a nejrůznějších věcí, chodí z jedné strany na druhou a pod lávkou se koupou děti z obou stran řeky.

Pokud shrneme popsané údaje, konstatujeme, že většina obyvatel Kosova nemá kontakt s druhou skupinou nebo se s ní stýká pouze z nutnosti, bez zájmu o spolupráci. Přesto se ukazuje, že aktivní spolupráce, byť v omezené míře, v současném Kosovu možná je a probíhá.

Abychom předešli zavádějícímu optimismu, obrátíme se v tomto okamžiku ke konceptu konstrukce „toho Druhého“, který je v současných sociálních vědách široce využíván. Jedná se o přístup hluboce zakořeněný v konstruktivistických předpokladech pro zkoumání sociální reality, neboť se věnuje procesu „vytváření“ charakteru sociálních skupin jinými sociálními skupinami. Tento proces vede k začleňování jednotlivců do skupin na základě vybrané charakteristiky (pohlaví, náboženství, barva pleti, národnost, místo pobytu, sexuální orientace apod.). *„Nejsou žádní ti Druzí někde tam venku, které lze lokalizovat. Ti druzí existují primárně v řečových aktech. Je to jazyk, kterým je distinkce mezi „my“ a „oni“ vytvářena a potvrzována“* (Pickering 2001, 72).

Edward Said k tomu navíc dodává, že tvorba těchto skupin vždy vytváří představu o tom, jací „ti Druzí“ jsou, což v sobě nutně zahrnuje více či méně zřejmé hodnotící soudy o kvalitách či slabostech druhé skupiny. Aby byl celý problém ještě komplexnější, dle logiky Saidova orientalismu tím, že hodnotící soudy vždy vytváříme v kategoriích jinakosti vůči našim vlastním zvykům (oni jsou jiní – lepší či horší – než jsme my). Nutně hodnotíme zároveň sebe sama coby protiklad druhé skupiny. Tak vytváříme obraz „těch druhých“, definovaných nejčastěji v takových termínech, aby vystoupily kladné rysy té skupiny, která se v druhé zrcadlí. Ti druzí tak jsou agresivní, barbarští, nevěřící, zaostalí, chudí, nevzdělaní, abychom se my mohli stát mírumilovnými, civilizovanými, věřícími v pravého boha, úspěšnými, vzdělanými. Z takové konstrukce, na které závisí naše vlastní sebeúcta, ovšem téměř není úniku. *„Každé zobecňující tvrzení má status pravdy; každý teoretický seznam orientálních znaků je možné aplikovat na chování orientálců ve skutečném světě. Na jedné straně stojí obyvatelé Západu a na druhé Arabové či orientálci; ti první jsou (na pořádku nezáleží) racionální, mírumilovní, liberální, logicky uvažující, schopní zastávat skutečné hodnoty a od přírody vstřícní a důvěřiví; pro ty druhé nic takového neplatí“* (Said 2008, 63).

Pro kosovskou realitu navíc považuji za vhodné zmínit i interaktivní nacionalismus Shanty Hennayake. Interaktivní nacionalismus se zabývá procesem vzniku mi-

14) Orientační mapa etnického složení Kosova je dostupná například na: Britannica: Kosovo's Road to Independence in Pictures, <http://www.britannica.com/blogs/2011/02/kosovos-road-to-independence-in-pictures/>, 23. 10. 2012.

noritního nacionalismu a vazby tohoto procesu na nacionalismus majority. „*Nacionalismus v části majoritního národa je hlavním příčinným faktorem pro objevení menšinového etnického nacionalismu*“ (Hennayake dle Chinn a Kaiser 1996, 28). Neboli majorita, která se vymezuje vůči minoritám, vyvolá těmito aktivitami u minorit jejich vlastní nacionalismus. Jako podmínky fungování konceptu Hennayake uvádí: změnu postavení ve společnosti, kdy nová majorita byla dříve podřízena současné minoritě, situaci, kdy nacionalismus současné majority byl potlačován, ohrožení, omezené ekonomické zdroje, podporu radikálnější politiky veřejností a snahu získat ztracenou hrdost. Jak je patrné většina zmíněných podmínek je v Kosovu splněna (Chinn a Kaiser 1996, 29).

Všechny tři koncepty najdou své uplatnění v naší analýze. Kosovští Albánci a kosovští Srbové opravdu žijí v řečových aktech jak příslušníků obou skupin, tak i mezinárodních autorit v Kosovu působících jako dvě skupiny. Tyto skupiny se vymezují na principu konstrukce „toho Druhého“. Není důvod si myslet, že by ve společnosti, která se vyrovnává s relativně nedávným válečným konfliktem a dosud výbušnou současností, byla hodnocení druhé skupiny pozitivnější, než jak to popsál Said. Naopak, vynášení soudů o válečných vinách, o křivdách, které vedly ke konfliktu a zodpovědnosti za ně, o historickém nebo současném útlaču pomáhají oběma skupinám vyrovnat se s minulostí v roli těch spravedlivějších a těch, kteří se stali obětí. Setkáme se tedy s názorem, že hlavní příčinou nezaměstnanosti v Kosovu, která podle oficiálních statistik dosahuje hrozivých 40–50% (UNDP 2012, 40), je vystěhování průmyslové výroby do Srbska během konfliktu. Srbové jsou naproti tomu naprosto přesvědčeni, že Albánci diskriminují Srby na trhu práce a ve vzdělávání a snaží se tak zbídačit srbskou minoritu. Všechna tato obvinění se zakládají na vybraných skutečných případech, které jsou interpretovány v dichotomii „my oběti“ vs. „oni nebezpeční a nepřátelští“ a zasazovány do komplexního mýtu o „těch druhých“.

Interaktivní nacionalismus je konceptem v kosovském kontextu velmi aktuálním. K výměně minority a majority došlo relativně nedávno a zkoušená kosovská státnost zpochybňovaná Srbskem a mnoha dalšími členy mezinárodního společenství neposkytuje albánské majoritě příliš jistoty. Kosovská vláda vynakládá velké úsilí, aby symbolicky potvrzovala kosovskou státnost, ať rychlým budováním státních budov, otevíráním ambasád, zaváděním vlastních značek vozidel či kosovských pasů. Neboli současná majorita se stále ostře vymezuje vůči bývalé majoritě podporované Srbskem, které odmítá kosovskou státnost uznat. Srbové zároveň musí žít s realitou, kdy se ocitli v pozici menšiny v zemi, ke které buď necítí loajalitu, nebo se zde dokonce cítí ohrožení. Obě skupiny tak chápou svou identitu jako ohroženou a jakýkoliv projev nacionalismu vyvolává ochrannou reakci druhé strany.

Za jednu z hlavních příčin tohoto stavu můžeme označit omezenou komunikaci mezi oběma skupinami. V souladu s konceptem etnické polarizace umožňuje omezená komunikace vykreslování „těch Druhých“ v (i)racionálních kategoriích ohrožení, historické zášti, společenských stereotypů či dokonce mýtů. To pak dál odrazuje členy

dané skupiny od komunikace s „těmi Druhými“ a pomáhá interpretovat prakticky všechny události v kategoriích životních zájmů. Jako ukázka takového stavu může sloužit incident z roku 2004. V řece Ibar, která rozděluje Mitrovici na dvě části, se utopili tři albánští chlapi. Bez jasných důkazů přejala média tu verzi příběhu, že byli do řeky vehnáni psy, které na ně poštvali ze srbské části Mitrovice. Výsledkem incidentu byly střety po celých hranicích albánských a srbských území, při kterých zahynulo devatenáct lidí, a odhaduje se, že do potyček se zapojilo na padesát tisíc lidí (Ker-Lindsay 2009, 20). Takový vývoj svědčí o nedůvěře v místní soudní a policejní systém, který by měl takový incident řešit a také o vypjaté polarizaci kosovské společnosti.

V takové situaci vstupuje do polarizované společnosti mezinárodním společenstvím vedená post-konfliktní rekonstrukce. Hlavním cílem mezinárodních sil je udržet v oblasti mír. Je snad možné zde dovodit, že právě výbušná situace vzniklá etnickou polarizací vede nakonec k tomu, že projekty rozvojové spolupráce a doporučení mezinárodního společenství tyto skupiny oddělují a fakticky dále polarizují ve snaze vyhnout se konfliktu. Jako ukázka naší argumentace může sloužit sousední Makedonie, která sama požádala o vyslání mezinárodních sil, aby řešily rychle postupující etnickou mobilizaci na jejím území. Minimálně část makedonské společnosti si tedy aktivně přála vyřešit problémy s druhou skupinou a byla ochotna k politické dohodě, která prakticky vždy zahrnuje ústupky a kompromisy. Mezinárodní společenství zastupované zejména Georgem Robertsonem (za NATO) a Javierem Solanou (za EU) zde působilo jako mediátor a pomohlo vybudovat systém zastoupení albánské menšiny, který díky ochotě obou stran na něm participovat může v praxi fungovat (Rosůlek 2008, 353). Fungování politického systému v této situaci vede ke komunikaci mezi oběma skupinami ať již cestou legální a konstruktivní nebo nelegálními cestami jako je korupce prorůstající napříč etnickým dělením celý stranický systém (Naxera 2012, 253). Komunikace, ať již jakákoliv, vyplývající z každodenního praktického fungování politického systému tak postupně tlumí etnický konflikt v zemi.

V Kosovu přistupují obě skupiny k vzájemné komunikaci s nedůvěrou a neochotou a společnost již je silně polarizována. To vede k odlišným dopadům těchto rekonstrukčních aktivit v kosovském prostředí. Snaha dopřát zastoupení srbsčině i albánštině vede k nařízení publikovat veškeré oficiální materiály v obou jazycích a poskytovat vzdělání v obou jazycích, přičemž každá rodina má právo vybrat si v jakém jazyce bude vzdělávat své děti (Law No. 02/L37, článek 19). V praxi to znamená, že pokračuje praxe odděleného vzdělávání dětí. Zatímco většina starších kosovských Albánců je schopna rozumět srbochorvatštině díky jugoslávské minulosti, v posledních dvaceti letech se vzdělávací systémy prakticky oddělily a rostoucí polarizace společnosti a omezené kontakty mezi skupinami vedou k tomu, že mladí lidé mluví buď srbsky, nebo albánsky, ale nejsou schopni se domluvit navzájem (OBSE 2008, 3). Využívání srbstiny a albánštiny v běžném životě vede k nacionalistickým demonstracím toho, kdo má v daném regionu převahu. Například v albánských částech Kosova tak jsou sprejem přeškrtnuty srbsky

psané názvy kosovských měst na dopravním značení.¹⁵ Podpora vzdělávání v obou jazycích tak v polarizované společnosti vede k faktickému lingvistickému rozdělení společnosti, což vytváří naprosto elementární překážku komunikaci mezi oběma skupinami.

Ze všech rozhovorů vedených se zástupci UNDP, OBSE, UNMIK a EULEX vyplývá, že aktivity, které tyto organizace v Kosovu vedou, se snaží respektovat zastoupení a práva obou skupin. Bylo by ostatně podivné, kdyby tomu tak nebylo. Z podrobnějšího rozboru potom ale vyplývá, že tyto aktivity nevedou k sblížení, setkávání a komunikaci mezi oběma skupinami, ale potvrzují jejich hranice, případně je přímo oddělují. Vznikají tak programy přímo zaměřené na skupinu RAE (Roma, Ashkali, Egyptians), skupinu kosovští Srbové, či skupinu kosovští Albánci.

Jako dostupné příklady doporučuji zprávu UNICEF Education of Minority Children (UNICEF 2004, 10–11). Kde jsou vytvořeny kategorie srbské, romské, bosenské a další děti a zpráva se věnuje limitům jejich vzdělávání. Zde najdeme věty jako „*srb-ské děti jsou nadšené do vzdělávání*“ (UNICEF 2004, 10); „*jsou nutné zvláštní třídy* [catch-up classes] *pro romské děti*“ (UNICEF 2004, 11). Zpráva vytváří stereotypické hodnotící soudy o chuti do studia závislé na národnosti a odsuzuje národnost jinou k separovanému studiu v zvláštních třídách.

Zdánlivou vlaštovku jiného přístupu najdeme v Oddělení pro podporu komunit a jejich smíření. Na jejich stránkách čteme, že jejich pracovníci „*prostřednictvím aktivního síťování partnerů ukotvených v různých komunitách přispívá k životně nutnému budování tolerance a mostů mezi komunitami*“ o odstavec dále zároveň čteme, že úkolem oddělení je „*sloužit jako mediátor mezi komunitami [...] zajišťovat, že ohrožené skupiny budou mít rovná práva využívat rozvojové a humanitární pomoci, všechny skupiny budou moci využívat veřejné služby a že diskriminační politiky a praktiky budou nahlášeny a odstraněny.*“¹⁶ UNMIK zde potvrzuje představu o tom, že v Kosovu existují různé národní skupiny, některé z nich nebo všechny jsou diskriminovány a nejsou spolu schopné komunikovat bez mediace třetí strany a pasuje se do role toho, kdo je ke společnému jednání v podstatě donutí. Ve výčtu příkladů bychom mohli pokračovat na dalších stranách.

Nechci zde samozřejmě rozvojové úsilí soudit s arogantní přezíravostí. Jsem si vědoma, že uvedené příklady jsou vytrženy z kontextu a vycházejí z dlouhodobé zkušenosti na místě a jsou jistě motivovány nejlepšími úmysly. Přesto kategorie, které uvedené dokumenty využívají, můžeme použít jako užitečné organizační nástroje ve společnostech, ve kterých je mnohost přirozenou součástí života, ve kterých se jednotlivé skupiny stýkají, respektují a jsou schopny spolupracovat. V polarizované společnosti ale

tyto „nutné“ kategorie nejsou neutrální, přispívají k posilování stereotypů, posilování skupinových identit a dichotomií „my“ a „oni“ a nutně udržují společnost rozdělenou na dvě části. Jakékoliv výroky o „těch druhých“ vedou k pocitům ohrožení v rámci interaktivního nacionalismu, konstruování stereotypizovaného obrazu „nich“ a „nás“ v orientalistickém vymezování vlastní identity bez ohledu na to, zda jsou tak míněny či nikoliv.

Zdánlivě paradoxně výsledkem všech mnou vedených rozhovorů v Kosovu bylo konstatování, že obě komunity spolu, dalo by se říci navzdory post-konfliktnímu úsilí, spolupracují v praktických otázkách každodenního života – opravují si auta, obchodují, vyměňují si zboží na trhu, prostě fungují v běžném životě, ve kterém není možné se přes všechny sociálně konstruované polarizace vyhnout nutnosti jít na nákup, jet k lékaři či doprovázet děti do školy. Jak jsme si ukázali výše, většina lidí nemá o spolupráci aktivní zájem, ale přesto jsou-li k ní okolnostmi donuceni, akceptují takovou nutnost a prostě se s druhou stranou setkávají.

V situaci, kdy post-konfliktní úsilí nemá posilovat dělení společnosti na národně definované skupiny, je nutné aktivně pracovat na jejich rozpouštění. Domnívám se proto, že koncept funkčního síťování, kde jsou skupiny, které adresujeme, definovány na základě přísně neetnickém, pouze funkčním, by mohl být užitečným nástrojem pro postupné oslabení etnické polarizace, která později umožní, aby nástroje využívané v současné post-konfliktní rekonstrukci sloužily svým cílům a přestaly pomáhat udržovat etnickou polarizaci společnosti.

6. Závěr

V tomto textu jsem se pokusila představit rozvojovou spolupráci a post-konfliktní rekonstrukci Kosova v nové perspektivě. V první části textu jsem ověřovala důležitý předpoklad celého textu, a sice že post-konfliktní rekonstrukce, v současné době obsahující vlastně i rozvojovou spolupráci, je hlavními implementátory prováděna tak, aby na jejím konci byla fungující státní jednotka podobná jiným, úspěšným státním jednotkám.

Ukázali jsme si, jak budování státu nutně probíhá podle vzorců, které mají vést k vytvoření podobné jednotky, neboť jiný výsledek by nemohl vést k mezinárodně přijatelnému – doslova uznatelnému – výsledku – modernímu státu. Struktura současného mezinárodního systému nezná jinou teritoriálně-sociální jednotku než je stát a existuje poměrně jasný konsensus ohledně toho, jaké role má stát plnit, jaké funkce zastávat. Post-konfliktní rekonstrukce v sobě nutně obsahuje požadavek na vybudování takové jednotky. Kosovský případ je o to pikantnější, že úspěch takové obnovy může vést k vytvoření širšího mezinárodního konsensu o tom, že Kosovo vůbec je státem. Budování státních struktur je přitom prakticky neoddělitelné od post-konfliktní rekonstrukce, neboť mezinárodní společenství dosud nikdy (a není tomu tak ani v kosovském případě) nebudovalo jednotku odlišnou. Faktické oddělení Kosova od Srbska vede

15) *Ostatně i mnohokrát zmiňovanou Mitrovici jsem v tomto článku počestila, abych se vyhnula dilematu využívat skloňování dle jednoho z oficiálních jazyků. Správné názvy tohoto města zní Mitrovicë/Kosovská Mitrovica*

16) UNMIK official webpage: <http://www.unmikonline.org/Pages/about.aspx>, 24. 10. 2012.

k tomu, že mezinárodní organizace a státy ať chtěně či nechtěně budují v Kosovu instituce známé z funkčních států.

V druhé části textu jsem se pak pokusila ukázat, že využívání takových metod, které mají vést k vytvoření státu v polarizované společnosti, kde majorita i minorita žijí v nejistotě, nevede ke kýženým výsledkům, ale vlastně podkopává své vlastní úsilí. Nejistá kosovská státnost neumožňuje jasně se opřít o albánskou většinu, která se stále intenzivně vymezuje vůči pololegitimním (z hlediska mezinárodního uznání) nárokům srbské ex-většiny. Srbská menšina žijící na území Kosova zároveň fakticky ztrácí své většinové postavení z bývalé Jugoslávie a ostře se vymezuje vůči samotné existenci Kosova. Obě skupiny tak žijí v prostředí nejistoty, obav a snah o budování či uchování silné pozice na kosovském území, což upevňuje stereotypy na obou stranách i proces budování vlastní identity na základě vymezování se vůči druhé skupině (orientalismus).

Pokusila jsem se ukázat, že v tomto prostředí nelze pracovat s kategoriemi „etnická skupina“ „Srbové“ či „Albánci“ jako s neutrálními kategoriemi. Naopak jejich využívání zasazuje rozvojovou spolupráci do procesu konstrukce identit, stereotypů a představ o úmyslech druhé strany. Rozvojová spolupráce zaměřená na jednotlivé skupiny vede v polarizované společnosti k potvrzování obou skupin a nepřispívá k jejich vzájemné komunikaci. Tím vlastně odděluje obě strany a umožňuje jim dále rozvíjet stereotypy o „druhé“ straně. Tím rozvojová pomoc přispívá k reprodukci vize společnosti rozdělené na dva tábory a zapadá do polarizované logiky uvažování o „těch druhých“. Kvůli tomu ale prakticky není možné dosáhnout kýženého cíle – vybudování funkční sociální jednotky na vymezeném území.

V rámci textu jsme si také představili koncept funkčního síťování. Tento koncept si jistě zaslouží další výzkum a pečlivé metodologické zpracování. V tomto textu není představen jako „spása“ či „řešení“ kosovské problematiky. Má spíše vést k zamyšlení nad možnými cestami mezinárodního angažmá v rozdělených společnostech slabých států. V rámci konceptu jsme vycházely z obecně přijímaných východisek slabé státnosti a lidského rozvoje a pokusily jsme se na jejich základě dojít k alternativnímu způsobu poskytování rozvojové pomoci. Výzkum v kosovském prostředí ukázal, že základní předpoklad, že lidé spolu jsou schopni přes etnické (náboženské, historické) antagonie spolupracovat za účelem blahobytu – v drobném obchodě, směně zboží a dalších ekonomických aktivitách jednotlivců – se potvrzuje.

Domnívám se proto, že dělení společnosti po jiných liniích než jsou ty, kvůli kterým je společnost paralyzovaná, může vést k vytváření společných (neetnických a nepolitických) zájmů skupin (v našem případě skupiny definované na základě způsobu obživy), které budou etnicky smíšené a tím pomáhat překlenutí zdánlivě nepřekročitelných štěpných linií.

Seznam zdrojů

Literatura

BERCOVITCH, Jacob a JACKSON, Richard (2009): *Conflict Resolution in the Twenty-First Century*. University of Michigan Press.

BOOTH, Kenneth (2007): *Theory of World Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

BULL, Hedley (2000): The State's Positive Role in World Affairs. In: Alderson, Kai a Hurrell, Andrew (eds.): *Hedley Bull on International Society*. London: Macmillan Press.

BULL, Hedley (2002): *Anarchical Society*. New York: Palgrave.

BUZAN, Barry a HANSEN, Lene (2009): *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge University Press.

BUZAN, Barry a LITTLE, Stuart (2000): *International systems in World History*. Oxford University Press.

BUZAN, Barry, WILDE, Jaap de a WAEVER, Ole (2005): *Bezpečnost. Nový rámec pro analýzu*. Brno: Centrum strategických studií.

CRONIN, Bruce (2007): The Tension Between Sovereignty and Intervention in the Prevention of Genocide. *Human Rights Review*, roč. 8, č. 4, s. 293–305.

ELIÁŠ, Karel (2008): Stát a občanský zákoník. *Právní rozhledy* 3/2008, s. 81–86.

ESCOBAR, Arthuro (1995): *Encountering Development*. Princeton University Press.

GALTUNG, Johan (2007): Peace by peaceful conflict transformation. In: Galtung, Johan a Webel, Charles (2007): *Handbook of Peace and Conflict Studies*. Routledge.

CHINN, Jeff a KAISER, Robert (1996): *Russians as the New Minority*. Boulder: Westview Press.

KER-LINDSAY, James (2009): *Kosovo. Path to Contested Statehood in the Balkans*. London a New York: I. B. Tauris.

NAXERA, Vladimír (2012): Korupce a postkomunismus. *Středoevropské politické studie* 2–3/2012, s. 248–271.

PICKERING, Michael (2001): *Stereotyping*. Palgrave.

ROSŮLEK, Přemysl (2008): Makedonie: Po demontáži národního státu Makedonců. In: Cabada, Ladislav a kol.: *Nové demokracie střední a východní Evropy*. Praha: VŠE, s. 338–358.

ROTBURG, Robert (2004): *When states fail*. Princeton University Press.

SAID, Edward (2008): *Orientalismus*. Praha, Litomyšl: Paseka.

SARTORI, Giovanni (2000): *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci*. Praha: Dokořán.

SEN, Amartya (2000): *Development as Freedom*. New York: Alfred A. Knopf.

SEN, Amartya (2003): Development as Capability Expansion. In: Fukuda-Parr, Sakiko a Kumar, A. K. Shiva (eds.): *Readings in Human Development: Concepts, Measures and Policies for a Development Paradigm*. New Delhi, New York: Oxford University Press, s. 3–15.

TESAŘ, Filip (2007): *Etnické konflikty*. Praha: Portál.

THOMAS, Caroline (2001): Global governance, development and human security: exploring the links. *Third World Quarterly*, roč. 2, č. 2, s. 159–175.

WAIŠOVÁ, Šárka (2008): *Poválečná obnova a budování míru*. Brno: IIPS.

WEBER, Cynthia (1995): *Simulating Sovereignty*. Cambridge University Press.

WEBER, Max (1919). *Politics as Vocation* (<http://www2.southeastern.edu/Academics/Faculty/jbell/weber.pdf>, 12. 10. 2012).

Prameny

Law No 02/L-37 *On the Use of Languages* (http://www.assembly-kosova.org/common/docs/li-gjet/2006_02-L37_en.pdf, 27. 10. 2012).

MINISTRY OF PUBLIC ADMINISTRATION (2011): *Gross domestic product by expenditure approach in Kosovo 2004–2010*. Pristina: Ministry of Public Administration of Kosovo.

OBSE (2008): *Implementation of the Law on the Use of Languages by Kosovo Municipalities*. Pristina: OBSE a UNMIK.

UNDP (2012). *Kosovo Human Development Report 2012 – Private Sector and Employment*. Pristina: UNDP.

UNDP a USAID (2012): *Public Pulse Report 3*. Pristina: UNDP.

UNICEF (2004): *Education of Minority Children in Kosovo*. Pristina: UNICEF.

Internetové zdroje

Britannica: *Kosovo's Road to Independence in Pictures*, <http://www.britannica.com/blogs/2011/02/kosovo-s-road-to-independence-in-pictures/>, 23. 10. 2012.

EULEX Strengthening Division: <http://www.eulex-kosovo.eu/docs/strengthening/Strengthening-FACT-SHEET.jpg>, 24. 10. 2012.

Guardian: *Spain Exposes EU split as US leads recognition*, <http://www.guardian.co.uk/world/2008/feb/19/kosovo.serbia>, 22. 10. 2012.

Kosovo Thanks You: *Who Recognized Kosova as an Independent State?* <http://www.kosovothanksyou.com/>, 24. 10. 2012.

Pravda.sk: *Slovensko postoj nemení, nezávislosť Kosova neuzná*, http://spravy.pravda.sk/slovensko-postoj-nemeni-nezavislost-kosova-neuzna-fh8-/sk_domace.asp?c=A100722_172832_sk_domace_p23, 22. 10. 2012.

Reuters: *Romania will not recognize Kosovo independence*, <http://www.reuters.com/article/2008/02/18/us-kosovo-romania-idUSL18447620080218>, 22. 10. 2012.

Reuters: *Russia: ruling won't make Kosovo independence legal*, <http://in.reuters.com/article/2010/07/22/idINIndia-50330920100722>, 22. 10. 2012.

The Hague Justice Portal: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=11906>, 22. 10. 2012.

Transparency International: *Corruption Perception Index 2011*, <http://cpi.transparency.org/cpi2011/results/>, 12. 10. 2012.

UNMIK official webpage: <http://www.unmikonline.org/Pages/about.aspx>, 24. 10. 2012.

Summary

In this article, the author attempts to introduce the development co-operation and the post-conflict reconstruction of Kosovo in a new perspective. In the first part of the text, the author verifies a very important presumption of the entire text – that post-conflict recon-

struction, which currently also includes development co-operation, is by the main providers carried out so that it results in the establishment of a functioning state unit similar to other successful state units.

It was demonstrated that the establishment of a state must necessarily take place in accordance with certain rules that should lead to the establishment of a similar unit, because any other result could not lead to a internationally acceptable – literally recognisable – result – a modern state. The structure of the contemporary international system does not recognise any other territorially-social unit than a state, and there is a fairly clear consensus regarding what roles a state should fulfil and what functions it should have.

Post-conflict reconstruction must necessarily also include the requirement for the establishment of such a unit. The case of Kosovo is particularly interesting because the success of such a reconstruction can lead to the creation of a wider international consensus regarding whether Kosovo even is a state. However, the establishment of state structures is, in fact, inseparable from post-conflict reconstruction, because the international community has so far never (and not even in the case of Kosovo) established a different kind of unit. The factual separation of Kosovo from Serbia leads to the fact that international organisations and state, either willingly or unwillingly, establish the institutions known from other functioning states in Kosovo.

In the second part of the text, the author attempts to demonstrate that the usage of methods which are supposed to lead to the establishment of a state in a polarised society, where both the majority and the minority live in uncertainty, does not bring the desired results and, in fact, undermines its own efforts. The uncertain Kosovan statehood does not make it possible to entirely rely on the Albanian majority, which still intensively determines itself against the semi-legitimate (from the point of view of international recognition) demands of the Serbian ex-majority. At the same time, the Serbian majority living on the Kosovan territory loses its majority position in former Yugoslavia and strictly determines itself from the existence of Kosovo itself. Both groups then live in uncertainty, worried and efforts for the establishment or retention of their strong position within the Kosovan territory, which confirms the stereotypes on both sides as well as the process of the creation of own identity on the basis of orientalism (the self-determination against the other group).

The author attempted to demonstrate that in such an environment, it is impossible to use the „ethnic group“, „the Serbians“ and „the Albanians“ categories in a way similar to using neutral categories. On the contrary, the usage of those categories places development co-operation into the process of the constructions of identities, stereotypes and conceptions about the intentions of the other side. Development co-operation focused on the particular groups leads to a polarised society of both of the divided groups and does not contribute to their mutual communication. It, therefore, divides the two groups even more and enables them to further develop the stereotypes about the „other“ side. Development co-operation, in fact, contributes to the reproduction of the vision of a society divided

into two groups and fits into the polarised logic of thinking about „the others“. Due to this, it is virtually impossible to reach the desired goal – the establishment of a functional social unit within a designated territory.

The article also introduces the concept of functional networking. This concept undoubtedly deserves to be researched further and to be carefully methodologically analysed. In this article, it is not presented as „redemption“ or „the solution“ of the Kosovo issue. It is, in fact, supposed to evoke thoughts regarding the possible future ways of the international engagement in the divided societies of weak states. Within the concept, the author used the generally accepted solutions to weak statehood and human development, and, based on those solutions, attempted to reach an alternative way of the provision of development aid. Research of the Kosovan environment showed that the basic pre-requisite for people to, despite ethnical (religious, historical) antagonism, be able to co-operate with the common goal of well-being – in small trade, exchange of goods and other economic activities of individuals – was confirmed.

The author, therefore, assumes that the division of society on the basis of other characteristics than those that led to the paralysation of the society, can lead to the establishment of common (non-ethnical and non-political) interests of the particular groups (in our case those are the groups defined on the basis of the way they find food), which will be ethnically mixed, and thus help to bridge the seemingly un-bridgeable cleavages.

Pavel Hlaváček

Paradigmata americké zahraniční politiky aneb legitimace moci pomocí „Mnichova“ a „Vietnamu“

Abstract:

The aim of this article is to demonstrate that all American administrations since 1945 justified the usage of the American armed forces by making an analogy with either the experience of the Second World War (“the Munich Paradigm”), or the experience of the Vietnam War (“the Vietnam Paradigm”). Those two wars represent crucial turning points in the development of the US foreign policy. They contributed to the creation of two models of the decision making process, which changes approximately every 20 years, when a new generation of Americans gains power. Internationalists favour foreign interventions, because they believe it is the best way to keep America safe from threats. Isolationists, on the other hand, reject pro-active foreign policy and do not believe that America should play the role of the world’s policeman. So far, almost all American presidents since 1945 followed the Munich analogy and only two followed the Vietnam analogy.

Keywords: American Foreign Policy, Paradigms, Second World War, Vietnam War, Munich, Vietnam, U.S. Presidents

1. Úvodem

Legitimita bývá obecně chápána jako oprávněnost k výkonu moci, přičemž v demokratických režimech je politická funkce udělována na základě výsledku svobodných voleb. Politik, který chce ve svém úřadu setrvat, proto musí stále brát na zřetel veřejné mínění a usilovat o přízeň svých voličů. Za tímto účelem se dovolává vyšších autorit, cituje osobnosti, které v politice něco dokázaly, snaží se prokázat své znalosti apod.

V předkládaném článku se budu zabývat způsoby, jakými představitelé moci výkonné ve Spojených státech amerických legitimují realizaci svých zahraničně politických cílů. Soustředit se budu především na to, jak jednotlivé administrativy Bílého domu po roce 1945 ospravedlňovaly vyslání ozbrojených sil do zahraničních misí. Mým cílem bude demonstrovat, že obhajoba nasazení ozbrojených složek veskrze kopíruje přibližně dvacetiletý cyklus, během kterého dochází ke generační obměně společenské reprezentace Spojených států amerických. Tento proces je výsledkem získaných zkušeností, ve kterých každá generace vyrůstala a které následně využívá ve svém hodnocení (ne) legitimacy zahraniční politiky vybrané administrativy.

Od konce druhé světové války do současnosti budu v následujících řádcích identifikovat dva protikladné modely chápání legitimacy: ta „kohorta“, která zažila výrazné úspěchy při obraně amerických národních zájmů, bývá vyslání amerických vojáků do války aktivnější a jedná přirozeně asertivněji. Má sklon své vládě důvěřovat a intervenci chápe jako legitimní reakci na problémy (nepřátele), kterým čelí. Naopak ta generace, kterou formovala fatální selhání, je více skeptická. Vojenské řešení problémů chápe jako to nejhorší možné, intervenci se snaží vyhnout a raději hledá alternativu ve formě vyjednávání či uzavírání kompromisů.

Ve vývoji americké zahraniční politiky po roce 1945 můžeme identifikovat dvě události, které stěžejním způsobem formovaly poválečné generace a jejich východiska pro posuzování role USA ve světě. Tou první je druhá světová válka (1939/1941–1945), která bývá konsenzuálně chápána jako konflikt, ve kterém Spojené státy sledovaly legitimní cíle a dosáhly jejich celkového naplnění. Tou druhou je válka ve Vietnamu (1964–1973/1975), která symbolizuje přesný opak: plýtvání života amerických vojáků – o financích nemluvě – v konfliktu, který toho nebyl hoden a který navíc vyústil v ostudnou porážku. Zatímco druhá světová válka dala vyrůst sebevědomé generaci, která podporovala aktivní participaci USA v mezinárodní politice, válka ve Vietnamu „vytvořila“ ve společnosti značnou skepsi, která otřásla důvěrou v samotné základy americké demokracie.

S odkazem na výše uvedené můžeme v americké zahraniční politice po roce 1945 rozlišit dva hlavní ideové proudy: „internacionalistický“, jejichž stoupenci obhajují politiku intervencionismu a „izolacionistický“, jejichž obhájci zastávají politiku „ne-intervence“. Mou snahou bude aplikovat výše uvedené vzorce na americkou zahraniční politiku po roce 1945. Tato analýza bude brát v potaz všechny prezidenty, kteří obývali Bílý dům od skončení druhé světové války do současnosti. Hlavní důraz, jak bylo avizo-

váno, kladu především na způsob, jakým hlavy států před vlastními občany legitimovaly použití ozbrojených sil. S ohledem na tuto práci není důležité, jak rozsáhlá či nákladná byly konflikty, který se Spojené státy účastnily. Klíčovou roli pro nás hraje obhajoba, resp. kritika americké angažovanosti ve světě.

Nejprve čtenáře blíže seznámím s obsahem dvou ideových proudů, které aplikuji na zahraniční politiku všech amerických prezidentů po roce 1945.

V této práci navazuji na studii Michaela Roskina, který v polovině 70. let upozornil, že od neúspěchu ve vietnamské válce prochází zahraniční politika USA zásadní proměnou. Roskin tuto transformaci označil jako přechod od paradigmatu Pearl Harboru k paradigmatu Vietnamu. Nicméně s ohledem na dobu, kdy svůj článek vytvořil, se jeho platnost snažil prokázat na vývoji americké zahraniční politiky od konce 19. století do roku 1974. Tentýž přístup využívám i já. Mou snahou bude Roskinův koncept aplikovat na vývoj v posledních přibližně 70 letech, tj. od konce druhé světové války do současnosti. Je-li tento přístup i nadále využitelný, pak by měl být schopen vysvětlit, jakým způsobem je legitimováno použití amerických ozbrojených sil v současné době a jak se bude vyvíjet v nejbližší době.

2. Paradigmata zahraniční politiky

Pojem „paradigma“ je v návaznosti na Roskinův článek převzat z publikace *The Structure of Scientific Revolutions* od Thomase S. Kuhna a přizpůsoben potřebám tohoto textu. Thomas Kuhn paradigma chápe „v ustáleném významu tohoto slova jako nějaký [všeobecně] přijímaný model nebo schéma“ (Kuhn 1970, viii), které vědcům či dokonce celému vědnímu oboru poskytuje vzor pro řešení stanovených problémů.

Paradigma lze chápat jako soubor určitých pravidel, podle kterých se všichni řídí a která se nezpochybňují. Pakliže vědec tato pravidla nerespektuje, přestane dělat „normální vědu“ (Kuhn 1970, kap. 2). I když je paradigma všeobecně přijímáno, neznamená to, že jeho „životnost“ je neomezená. Jakmile vědci začnou objevovat empirická data, které neodpovídají dosavadním poznatkům, začnou „stará“ paradigma rozporovat a hledat alternativní vysvětlení. Pokud „staré“ paradigma není schopné abnormality a nesrovnalosti vysvětlit, zákonitě se objeví skupina (zpravidla mladých) vědců, které představí paradigma „nové“ (Kuhn 1970, kap. 4).

Okamžik, kdy „nové“ paradigma překoná „staré“, Kuhn označuje jako vědeckou revoluci (Kuhn 1970, kap. 6). Její příchod nelze naplánovat. Přesto můžeme konstatovat, že stoupenci „nového“ paradigmatu vítězí, pokud dokážou vyřešit problémy, které „staré“ paradigma uvedlo předchozí koncepci do krize (Kuhn 1970, 153). Z hlediska časové posloupnosti bývá paradigmatický přechod provázen celkovou generační výměnou, při které „stará škola“ definitivně zmizí, až když vymřou poslední její obhájci. Takový proces se rodí postupně, nikoli ze dne na den, ani z roku na rok. V době paradigmatic-

kého přechodu mezi sebou oba koncepty mohou soupeřit, ale vzájemný kompromis se vylučuje.

Jakým způsobem můžeme koncepci Thomase Kuhna využít pro účely této práce? Je zřejmé, že teze obsažené v této práci nemohou poskytnout stejně měřitelná data jako tomu je tomu u věd přírodních. Nicméně sám Kuhn předpokládal, že jeho teorie inovace a šíření vědomostí je aplikovatelná na jakoukoli vědní disciplínu, včetně mezinárodních vztahů (a tudíž i na analýzu zahraniční politiky). Rozdíl spočívá především v tom, že debata o převládajících paradigmatech zahraniční politiky nelze objektivně verifikovat. Jeho vyhodnocení je ze své podstaty záležitost subjektivní (Roskin 1974, 563–565).

Pro určení vítěze paradigmatické debaty v americké zahraniční politice je nutné sledovat diskurs mezi jeho nositeli. V našem případě se jedná o společenství odborníků, kteří vyjadřují stanoviska týkající se hrozeb americké národní bezpečnosti. Počítáme mezi ně pouze ty osobnosti, jejichž hlas je dostatečně relevantní, aby dokázal formovat veřejné mínění, tzn. státníky a představitele vládní byrokracie, zástupce obce akademické, novináře nebo jiné vlivné osobnosti.

Klíčové otázky, na které musí politické a společenské elity odpovědět, lze definovat následovně: Jakou roli při obraně USA sehrávají zámořské oblasti a kde by Spojené státy měly vybudovat svou vlastní obrannou linii? V obecné rovině existují dvě odpovědi, ze kterých pak vyvozujeme základní paradigmatu zahraniční politiky: buďto v zámoří za asistence regionálních spojenců, nebo se soustředit pouze na svém vlastním kontinentě.

Osobnosti, které obhajují aktivní zapojení USA ve světové politice, označujeme jako „internacionalisty“, přičemž jejich koncepce je vybudována na poučení se z chyb, které způsobily vypuknutí druhé světové války. Na opačném pólu paradigmatického diskursu pak stojí „izolacionisté“, kteří svou koncepci vybudovali skrze poučení se z chyb vietnamské války.

Internacionalistická koncepce je založena na dvojí kritice: jednak politiky appeasementu (tj. ustupování), která umožnila nástup nacistického Německa a také na odmítnutí izolacionistické koncepce americké zahraniční politiky v meziválečném období. V této souvislosti je pak třeba upozornit, že na odlišnou terminologii, kterou někteří autoři používají. Ti, kteří vypuknutí druhé světové války přičítají primárně chybné politice appeasementu, zpravidla hovoří o „paradigmatu Mnichova“ (Joseph Siracusa, Frederick Logevall, Kenneth Osgood, Jeffrey Record aj.). Ti, kteří zdůrazňují chyby amerického izolacionismu, pak spíše hovoří o paradigmatu Pearl Harboru (Michael Roskin, Oskar Krejčí). Rozdíly mezi „Mnichovem“ a „Pearl Harborem“ jsou v každém pří-

padě jen sémantického charakteru,¹ neboť v obou případech vycházejí z internacionalistické koncepce. U izolacionistické koncepce panuje všeobecná shoda, že po roce 1945 se o návratu do izolace hovořilo v souvislosti s válkou ve Vietnamu. V této souvislosti tudíž hovoříme o vietnamském paradigmatu, resp. paradigma Vietnamu.

Internacionalistická koncepce vychází z předpokladu, že nejlepší garance obrany amerických zájmů je aktivní obhajoba USA ve světové politice. Izolacionistická koncepce naopak předpokládá, že přílišný aktivismus Ameriku zatahuje do problémů, proto doporučuje politiku neintervence, tj. soustředit se především na sebe sama a v případě nutnosti do konfliktu vstupovat jen zprostředkovaně. Zatímco intervencionisté vnímají americkou svobodu nevyhnutelně spjatou s budoucností svobody ve světě, izolacionisté jsou přesvědčeni, že Amerika nemá právo vlastní hodnoty vyvážet, pokud nejprve nevyřeší své vlastní problémy. Zatímco první koncepce chápe vyslání ozbrojených sil za politiku správnou pro USA i svobodný svět, ta druhá považuje americká vojenská „dobrodružství“ za nebezpečná a ozbrojené síly ze zahraničí raději stahuje (nebo přinejmenším výrazně redukuje) (Kissinger 1999; Roskin 1974, 563).

3. Paradigma Mnichova/Pearl Harboru

Budeme-li vycházet z Kuhnova teoretického rámce, pak se internacionalistické paradigma zrodilo ve chvíli, kdy dodržování předchozího paradigmatu vyústilo v tragedii. Pro Spojené státy tímto okamžikem bylo napadení Pearl Harbouru, které v plné „nahotě“ odhalilo neudržitelnost izolacionistické doktríny. Byl to právě tento okamžik, který s definitivní platností přiměl stoupence izolacionistické koncepce ke změně.

Útok na Pearl Harbor vzal izolacionistům „vitr z plachet“. Jejich paradigma, kterým hluboce otřásl vývoj předchozích let, vzalo definitivně za své. Odmítlo jej i drtivě většině veřejné mínění, které se dožadovalo potrestání agresorů a jejich spojenců. V Kongresu sice zůstalo několik málo příslušníků „staré školy“, nicméně jejich vliv na chod zahraniční politiky byl zcela marginalizován.

Jakkoli byl Pearl Harbour důležitým milníkem pro americké dějiny, druhá světová válka začala již v září 1939. Symbol hroutícího se mezinárodního řádu je proto zapotřebí hledat jinde, přičemž začít bychom mohli již od Mukdenského incidentu (září

1) Mnichov odkazuje na konání Mnichovské konference ze září 1938, jakož to symbol selhání politicky appeasementu. Pearl Harbor odkazuje na japonský útok na stejnojmennou americkou základnu v Pacifiku (v prosinci 1941), která odhalila neudržitelnost izolacionistické zahraniční politiky.

1931), agresi vůči Habeši (prosinec 1934) nebo okupaci Porýní (březen 1937).² Tyto události jasně naznačovaly, že bez aktivní participace USA nebude možné revizionistické velmoci zastavit. Přesto jim nebyl v USA přikládán takový význam; snad proto, že se týkaly nezápadního světa a na americkou bezpečnost neměly bezprostřední vliv. Podle Roberta D. Kaplana to byl především „*appeasement vůči nacistickému Německu na Mnichovské konferenci v roce 1938 [... který] od té doby nepřestával západní politiky a intelektuály pronásledovat*“ (Kaplan 2007, nestránkováno; srov. Record 2007, 1).

Ačkoli se Spojené státy jednání v Mnichově ani podpisu smlouvy neúčastnily, tato událost zanechala na tváři americké zahraniční politiky vliv, který neustává ani po více než 70 letech. Bez jakékoli nadsázky můžeme konstatovat, že v „*moderních amerických dějinách nebyla žádná jiná metafora tak využívána, resp. zneužívána, jako „Mnichov“*“ (Evan 2008, 24). Z „Mnichova“, o kterém většina Američanů do té doby ani neslyšela, a politiky appeasementu, která byla až do vypuknutí druhé světové války považována za standardní nástroj zahraniční politiky (Kennedy 2010, 7–8), se rázem stala „*nejšpinavější slova americké politiky, synonyma naivity, slabosti a [...] ochoty obětovat národní zájmy výměnou za prázdná slova*“ (Logevall a Osgood 2010, 14).

Vývoj v Evropě a Pacifiku do „paradigmatické debaty“ v USA zanesl „proměnné“, které stávající koncept zahraniční politiky přivedly do krize. Vypuknutí a průběh druhé světové války tuto debatu pouze akceleroval a bezesporu přispěl k tomu, že po sobě zanechalo silné dědictví na celou jednu generaci.

Nové paradigma zahraniční politiky bylo vystaveno na domnělém poučení se z chyb, které způsobily rozklad paradigmatu starého. Poučení z výsledků Mnichovské konference bylo ve Spojených státech obecně chápáno tak, že k válce vůbec nemuselo dojít, pokud by agresori byli zastaveni hned zkraje. Tento názor se těšil všeobecné podpoře, obzvláště pokud byl artikulován osobnosti, které se ve Spojených státech těšily velkému respektu. Když například Winston Churchill zavítal po boku prezidenta Trumana na návštěvu Westminster College ve Fultonu (Missouri, USA), nehovořil pouze za sebe, když prohlásil: „*V historii nikdy nebylo války, které by šlo tak snadno předejít dobře načasovaným zásahem, než ta, která právě zpusťovala tak rozsáhlé části světa. Dle mého přesvědčení jí mohlo být zabráněno, aniž by padl byt' jediný výstřel [...]*“ (Churchill 1946, nestránkováno).

Ústupky či pouhé vyjednávání bylo v poválečném období chápáno jako vyjádření slabosti, přičemž jakoukoli slabost dokázali nejlépe zneužít diktátoři. Odstrašujícím příkladem státníka, který na svou snahu uchovat mír doplatil, byl Neville Chamberlain. Jeho slova o dosažení „*míru se ctí, míru naší doby*“ (Chamberlain 1938: nestránkováno),

které pronesl krátce po návratu z Mnichovské konference, zůstávají dodnes interpretovány jako důkaz politické krátkozrakosti.

Napadení americké základny v Pearl Harboru pro změnu odhalilo, že americká bezpečnost je plně závislá na situaci v zámoří a ignorování mezinárodní politiky se může stát osudným. Toto poučení přimělo Spojené státy pomáhat zemím, které považovaly za své strategické spojence. Taková pomoc může mít různou formu: od diplomatické podpory v mezinárodních organizacích, přes finanční či rozvojovou, až po vyslání ozbrojených jednotek. Internacionalismus po roce 1945 vycházel z předpokladu, že pokud by Spojené státy nepomáhaly, státy ohrožené komunismem by se dobrovolně zapojily do bloku ovládaného Sovětským svazem.

A v neposlední řadě druhá světová válka jako taková ukázala, že vítězství je možné pouze s adekvátní materiální a vojenskou převahou. Ponaučení internacionalistů by se tudíž dalo zjednodušit následovně: vystupuj z pozice síly, disponuj odstrašujícím potenciálem, ale buď připraven ji použít.³

Nové paradigma, které se zrodilo během druhé světové války a „dospělo“ v době vypuknutí války studené, se ukázalo nečekaně odolné. Sdíleli jej představitelé obou hlavních politických stran, akademici i novináři. Společný konsenzus – někteří autoři jej označují jako „studenoválečnický konsenzus“ (Barša 2003, 41) – se vyznačoval jednotou v cílech i metodách zahraniční politiky, přičemž klíčovým pojítkem byla shoda na nutnosti zadržovat komunismus.

Nelze se ubránit dojmu, že poválečný konsenzus byl nevyhnutelným důsledkem první aplikace Mnichovského paradigmatu. Analogie s vývojem, který vyústil „Mnichovem“ a „Pearl Harborem“, byla více než zřejmá. Spojené státy americké čelily rozpiatosti Sovětského svazu, podobně jako západní mocnosti (Francie, Velká Británie) čelily Německu před rokem 1939. Sovětský vůdce Josif Stalin nedodržel dohody, které uzavřel ještě s prezidentem Rooseveltem; přesně jako Hitler porušoval podmínky Versailleské mírové smlouvy. Komunismus byl ve svých principech chápán jako další totalitní ideologie, která – stejně jako nacismus – ospravedlňuje teritoriální expanzi, potlačuje základní lidská práva a likviduje politickou opozici (Record 1998, 8).

Tatáž generace Američanů, která zažila krizi izolacionistické politiky, měla po roce 1945 intenzivní pocit, že dějiny se opakují. Obávali se, že nebudou-li čelit komunistické expanzi kdekoli na světě, dříve či později budou tak jako tak zataženi do další světové války. Panovalo všeobecné přesvědčení, že pokud by se komunistům ustupovalo, nutně by došlo na další „Mnichov“ či „Pearl Harbor“. Zkušenost z druhé světové války

2) Incident u Mukdenu je považován za počátek japonské agrese vůči Číně; Habeš byla napadena jednotkami fašistické Itálie a Porýní bylo zabráno nacistickým Německem, ačkoli šlo o zjevné porušení Versailleské mírové smlouvy.

3) V této souvislosti se nabízí otázka, zda svržení jaderné bomby v srpnu 1945 plnilo pouze vojenské účely – tj. přinutit Japonsko ke kapitulaci – nebo zda rozhodování o jejím použití ovlivnily i jiné faktory (např. zda nešlo o snahu demonstrovat Sovětskému svazu svou sílu).

napovídala, že nebude-li komunismus zaražen ihned, dojde ke zpochybnění postavení USA jako vedoucí mocnosti svobodného světa. Pro menší státy by takový vývoj představoval zřejmý signál, že bude bezpečnější se obrátit na „socialistický blok“.

Mnichovské paradigma bylo po druhé světové válce velmi vlivné. Všichni američtí prezidenti od Harryho Trumana po Lyndona Johnsona – včetně jejich nejbližších spolupracovníků v otázkách zahraniční politiky a bezpečnosti – analogie Mnichova využívali pro pochopení kontextu studené války. Byli přesvědčeni, že pokud nemají být označeni za „Chamberlainy své doby“, musí se komunistické výzvě postavit čelem (Record 1998, 8).

Odhodlání bránit svobodný svět před rozpínáním sovětského komunismu (ať už domnělého nebo reálného), narazilo na své meze až během války ve Vietnamu. Neschopnost dosáhnout vítězství – navzdory nasazení nejmodernější techniky a více než půl milionů vojáků – přivedlo Mnichovské paradigma do krize a vedlo ze zrození paradigmatu vietnamského.

4. Paradigma Vietnamu

Než došlo ke zrození vietnamského paradigmatu, je nutné pochopit hluboké společenské a demografické změny, ke kterým od druhé světové války došlo. Během šedesátých let se do vedení země dostávala nová generace Američanů, která se narodila v tzv. poválečném „baby-boomu“. Tyto ročníky byly početně velmi silné, což dokládá fakt, že v roce 1970 byla americká populace až z poloviny tvořena lidmi do 25 let (Johnson 1970, 136–137).

Na rozdíl od svých rodičů, kteří zažili velkou hospodářskou krizi a světovou válku, mladí Američané vyrůstali v podmínkách trvale rostoucí životní úrovně. O Mnichovu či Pearl Harboru slyšeli jen z vyprávění a hrozba komunismu, která tolik „strašila“ jejich rodiče, se jim zdála přeceňovaná. Jejich přesvědčení nebylo zcela bezpředmětné: jedinou zemí, ve které se za poslední desítky let ujali komunisté nadvlády, byla Kuba. Hitler, Stalin a jejich totalitní ideologie byli pro Američany otázkou vzdálené minulosti. Při troše optimismu se mohlo zdát, že konflikt mezi Východem a Západem se přednese do neškodných odvětví (např. v souboji o prvenství ve vesmíru, sportovních utkání apod.), kde nehrozila válka jako taková (Johnson 1970, 136–137).

Hovořit proto o vzestupu „izolacionismu“ od konce 60. let se může zdát jako poněkud nepřesné. Mladí lidé totiž nevolali po návratu do izolace podobně, jako to učinila generace jejich rodičů po první světové válce. Spíše se snažili poukázat na rozpory

toho, co americká vláda obhájuje doma a ve světě. Na jedné straně slýchávali, že je nutné bojovat za svobodu a demokracii všude na světě. V téže době ale vláda nebyla schopna odstranit přetrvávající rasismus, přehlížela genderovou nerovnost, množily se problémy ekologické apod. Mladší generace Američanů si proto kladla otázku, zda má jejich země právo na aktivní obranu svých hodnot v zámoří, když si sama není schopna „zamest před vlastním prahem“. V tomto smyslu spíše než o izolaci bychom měli zdůrazňovat prvky neintervence a ochoty vyjednávat (než útočit).

Konflikt mezi představami „staré“ a „nové“ generace se v 60. letech jevil jako nevyhnutelný. Lze se nicméně domnívat, že paradigmatická debata by měla poněkud klidnější průběh, kdyby se podařilo vyhnout intervenci ve Vietnamu. Její průběh a akcelerace sjednotily různé ideové proudy v americké společnosti a vytvořily společnou „protiválečnou frontu“. Henry Kissinger tuto atmosféru vystihl následovně: *„Příliš univerzální uplatňování amerických hodnot vyvolalo v Američanech pochyby o těchto hodnotách a rovněž otázky, proč vůbec byli do Vietnamu zataženi. [...] Americká společnost nediskutovala [...] o praktických nedostacích své politiky, nýbrž o tom, zda je Amerika hodna hrát jakoukoli mezinárodní úlohu“* (Kissinger, 1999: 646).

Dlouhá dvě desetiletí byla převaha „internacionalistického paradigmatu“ obhajována poukazem na tragedii, kterou Spojeným státům způsobila izolacionistická politika z meziválečného období. „Internacionalisté“ se shodovali na nutnosti bránit rozšiřování komunismu. Od poloviny 60. let se ale začal rychle šířit názor, který tuto legitimitu zcela otočil naruby. Namísto toho, aby mladí lidé podpořili svou zemi ve vojenském tažení proti komunismu tak, jak to učinila generace jejich rodičů ve válce se zeměmi Osy (Německo, Japonsko, Itálie), dožadovali se, aby vláda zahájila bezpodmínečné jednání o míru a americké vojáky ve Vietnamu stáhla v nejkratším možném termínu.

Jaké poučení vyplynula z americké intervence ve Vietnamu? Odpověďet tuto otázku není tak snadné, jak by se mohlo zdát, protože interpretace toho amerického neúspěchu v Indočíně se velmi liší. Vietnam se stal prvním „bitevním polem“, kde Amerika prohrála a pro společnost taková událost představovala těžké trauma. Při hledání příčin bylo pro mnohé daleko snazší svěst odpovědnost na neschopnou vládu, než připustit, že podstata problému je daleko hlubší a je třeba ji hledat v samotné podstatě názírání na způsoby řešení mezinárodních konfliktů (Johnson a Madin nedatováno: nestránkováno).

Nové „vietnamské“ paradigma se zrodilo na negaci paradigmatu předchozího, nicméně na rozdíl od něho americkou společnost rozdělovalo. V tom spočívá zásadní rozdíl mezi podmínkami, ze kterých vzešlo „staré“ paradigma. Zatímco druhá světová válka americkou společnost sjednotila, válka ve Vietnamu ji názorově polarizovala. Stále existovalo mnoho lidí, pro které vzpomínka na chyby appeasementu a izolacionismu byla daleko silnější, než rány, které způsobilo komunistické vítězství v jihovýchodní Asii. Ve společnosti, kde nebylo jasné, proč došlo k selhání jedné koncepce, bylo těžké vyvozovat konkrétní závěry pro novou koncepci. *„Z minulosti ve Vietnamu jsme se poučili“*,

4) Např. George C. Marshall, Dean Acheson, John F. Dulles, David D. Rusk, George Bundy a Eugene Rostow.

tvrdil prezident Ford v době, kdy se v ulicích Saigonu odehrávaly poslední zoufalé boje. „*Poučil se prezident, poučil se Kongres, poučili se občané Ameriky a teď bychom se všichni měli soustředit na budoucnost*“ (Ford 1975, nestránkováno). Ovšem jaká konkrétní poučení to byla, v projevu nezaznělo a prezidentem nikdy nebyla explicitně artikulována.

V obecné rovině bychom vietnamské paradigma mohli shrnout asi takto: nikdy neintervenuj do občanských válek, ve kterých nejsou ohroženy tvé vitální zájmy. Učiň vše, aby ses takovému konfliktu vyhnul a svou pozornost soustředíš zpět na klíčová bojiště studené války (Record 1998, 5).

Stoupenci vietnamského paradigmatu své přesvědčení dokládali několika argumenty, které zpochybňovaly internacionalistickou koncepci. Patrně nejvýznamnější byl ten, že na komunismus již není možné nahlížet jako na monolit, který je ovládán z Moskvy. Tato představa vycházela z chybného kalkulu intervencionistů, kteří právě na existenci domnělé globální komunistické aliance ospravedlňovali americkou angažovanost po celém světě. V polovině 60. letch byly argumenty o komunistickém „monolitu“ neudržitelné, a to zejména díky sporům mezi Moskvou a Pekingem. Jestliže komunismus nepředstavoval homogenní celek, bylo nutné si položit otázku, zda je i nadále nutné s komunismem bojovat vždy a všude.

Výsledek války ve Vietnamu zpochybnil argumenty o tzv. teorii domina, která předpokládala, že když dojde ke ztrátě země či regionu, bude se komunismus lavinovitě šířit do okolních zemí. Tato obava vycházela z přesvědčení, že za rozšiřováním komunismu ve 40. a 50. letech byla plně zodpovědná Moskva. Nicméně to se nikdy nepotvrdilo a zcela jistě ne ve Vietnamu. Představitelé Vietminhu v čele s Ho Či Minem, se primárně definovali jako nacionalisté, bojující za sjednocení své země, nikoli jako komunisté, kterým Moskva či Peking diktuje, co mají dělat.

Stoupenci vietnamského paradigmatu dále tvrdili, že americký intervencionismus přivedl zemi na pokraj svých sil a v takovém kurzu nebylo nemožné dále pokračovat. Válka v jihovýchodní Asii se ukázala daleko nákladnější, než kdokoli očekával na jejím počátku. Výdaje na zbrojení patřily mezi hlavní faktory, které přispěly k rekordnímu růstu inflace a znehodnocení amerického dolaru. Totéž se týkalo množství vojenské techniky a vojáků, jejichž stavy bylo nutné doplňovat na úkor jednotek dislokovaných v Evropě (Kaplan 2004, 44–45).

Amerika si stručně řečeno měla přestat hrát na světového čteníka. Spojené státy budou bránit svobodu pouze v těch regionech, které mají z hlediska americké bezpečnosti svůj geopolitický význam. Nepatřila mezi ně např. Afrika nebo velké části Asie, včetně Indočíny.

Celkový dopad na americkou zahraniční politiku byl zcela zásadní. Od stažení posledních bojových jednotek z Vietnamu (1973) se žádná administrativa v následujících dvaceti letech nedovolila vyslat americké vojáky do mise, která by svým rozsahem byla srovnatelná se zásahem ve Vietnamu. Objevilo se sice několik zahraničních intervencí (např. v Grenadě, Libanonu, Libyi), nicméně šlo o mise jen velmi omezené, ať už

z hlediska doby trvání mise, počtu zapojených vojáků nebo množství financí nutných pro pokrytí válečných výdajů. Prvním průlomem byla až operace Pouštní bouře, kterou autorizoval George Bush starší počátkem roku 1991.

5. První generace: přijetí „studenoválečnického“ konsenzu

První americkým prezidentem, který se explicitně dovolával „Mnichova“, byl Harry S. Truman (1945–1953). Činil tak de facto od chvíle, kdy nastoupil do Bílého domu a v konečném součtu tak činil častěji, než kterýkoli z jeho nástupců. Nadužívání mnichovské analogie v době jeho vlády má dvojí vysvětlení. Za prvé z jeho projevů a vystupování je zřejmé, že se plně identifikoval s internacionalistickým konceptem americké zahraniční politiky. Zkušenost z druhé světové války byla velmi aktuální a paradigma „Mnichova“ logicky reflektovalo nejen stav jeho mysli. Truman byl nicméně o jeho platnosti pevně přesvědčen. Jak sám tvrdil, *appeasement „vede pouze k další agresí a nakonec i válce“* (Truman cit. dle Logevall a Osgood 2010, 15).

Prezident Truman nastoupil do Bílého domu po smrti Franklina D. Roosevelta v dubnu 1945. Ačkoli se plně identifikoval se zahraniční politikou svého předchůdce, brzy dospěl k přesvědčení, že Stalin nehodlá dodržovat sliby, ke kterým se zavázal v průběhu války. Truman, jehož zkušenosti se zahraniční politikou byly do té doby více než omezené, začal intuitivně dávat za pravdu těm svým ministrům a poradcům, kteří doporučovali zaujmout vůči SSSR pevnější stanovisko (Kissinger 1999, 439).

Jeden z prvních případů aplikace Mnichovské analogie se odehrál bezprostředně po kapitulaci Japonska v září 1945, když byla ve Washingtonu projednávána otázka držení jaderné bomby. Část ministrů se domnívala, že „tajemství“ její výroby by si neměli Američané nechávat jen pro sebe a raději jej sdílet s ostatními národy. Spojené státy by tímto gestem vyvolaly důvěru u ostatních zemí, včetně Sovětského svazu. James Forrestall, tehdejší ministr námořnictva a od roku 1947 ministr obrany, ale takovému názoru oponoval slovy: „*Nezdá se mi, že bychom měli usilovat o jejich pochopení a sympatie. O to jsme se pokoušeli s Hitlerem. S pomocí appeasementu to nikam nedotáhne*“ (cit. dle Paterson 1988, 12). Forrestall se snažil svým kolegům ve vládě naznačit, že Sovětský svaz již nepatří mezi americké spojence a jako diktátorské zemi je zbytečné se pokoušet vycházet vstříc.⁵

Nejznámějším případem, kdy Truman vyslal americké ozbrojené složky s odvoláním na poučení se z chybné politiky *appeasementu*, byla válka v Koreji (1950–1953).

5) Truman ve stejném duchu evokoval Mnichov, když rozhodně protestoval proti přítomnosti sovětských vojáků v Íránu (prosinec 1946) nebo když se postavil proti nárokům Moskvy na kontrolu Úžin Bospor a Dardanely (Siracusa, nedatováno, nestránkováno).

Když americký prezident po letech zaznamenával své paměti do knižní podoby, přiznával se, že napadení Jižní Koreji v něm asociovalo vzpomínky na 30. léta: „*Vzpomněl jsem si, že vždy, když demokracie nedokázaly reagovat, povzbudilo to agresory, aby pokračovali ve svém úsilí. Komunisté v Koreji jednali přesně jako Hitler, Mussolini a Japonci před deseti, patnácti a dvaceti léty [...]*“ (cit. dle Record 2007, 3).

V okolí prezidenta Trumana neexistoval nikdo, kdo by mu tuto paralelu vyvrátil. Paradoxní na této situaci bylo, že ještě v lednu 1950 americký ministr zahraniční Dean Acheson tvrdil, že Korea nepatří do obranného perimetru USA v Pacifiku. Nicméně veřejné mínění by nepřijalo, kdyby Spojené státy proti komunistické agresi nijak ne-reagovaly. Opozice prezidenta obviňovala, že neudělal nic proti komunistickému vítězství v čínské občanské válce a pokud by ponechal i Koreu padnout, hrozilo, že bude obviněn z dalšího „appeasementu“ (Siracusa nedatováno, nestránkováno).

Válka v Koreji se ukázala velmi krvavá a ztráty na obou stranách rostly. Deziluze nad vývojem války a rostoucími oběťmi amerických vojáků se staly jedním z předvolebních témat prezidentských voleb v roce 1952. Této skutečnosti se pokusil využít republikánský kandidát Dwight D. Eisenhower. Během kampaně se mu podařilo značnou část voličstva získat na svou stranu tím, že sliboval brzké ukončení války v Koreji. Eisenhower ostře kritizoval Trumanovu administrativu, avšak nikoli proto, že vyslala americké vojáky do Koreje. Eisenhower byl přesvědčen, že hlavní chybu učinil Truman, když americké vojáky stáhl v roce 1948 a tím umožnil, aby válka vůbec vypukla. Jeho řešení války v Koreji spočívalo v tom, že nechal americké protivníky varovat: buď přistoupí na mírová jednání, nebo Amerika použije jadernou zbraň (Ambrose a Brinkley 2011, 132–134).

Na poučení se z chyb appeasementu se Dwight D. Eisenhower (1953–1961) explicitně odvolával i v souvislosti s válkou v Indočíně. Přibližně rok po svém nástupu se zdálo, že vítězství komunistického Vietminhu nad francouzskými jednotkami je nevyhnutelná. Prezident Eisenhower se proto pokusil zorganizovat mezinárodní intervenci s podporou některých spojenců USA. Jako prvního oslovil britského premiéra Churchilla: „*Dovolím si opět odkázat na historii*“, naléhal Eisenhower v osobním dopise z dubna 1954, „*nedokázali jsme zastavit Hirohita, Mussoliniho a Hitlera díky tomu, že jsme nejednali jednotně a včas [...] Je možné, aby se naše národy z této lekce nepoučily?*“ (Eisenhower 1954, nestránkováno). Churchill nicméně vojenskou akci v Indočíně zamítl a Eisenhower vyloučil, že by Spojené státy intervenovaly samostatně (Kissinger 1999, 657).

Přesto, když konflikt skončil a Indočína byla rozdělena do čtyř států, přijal Eisenhower bezpečnostní garance za nekomunistický Jižní Vietnam. Saigonskému režimu pak Spojené státy každoročně zvyšovaly objem financí na zajištění obrany. Prezident Eisenhower tuto politiku podporoval, neboť byl přesvědčený zastánce tzv. teorie domina. Podle ní Jižní Vietnam tvořil základní pilíř „hráze“ proti rozpínání komunismu, přičemž její prolomení by vedlo k nekontrolovanému šíření komunismu do celé Asie (Eisenhower 1954, nestránkováno; srov. Kissinger 1999, 657–658).

Patrně největším teoretickým odborníkem na politiku *appeasementu*, který kdy obýval Bílý dům, byl prezident John F. Kennedy (1961–1963). Tomuto tématu se věnoval již ve své bakalářské práci, která byla později vydána pod názvem „*Why England Slept?*“. Kennedy zde odsoudil politiku *appeasementu* jako chybnou, nicméně současně konstatoval, že Chamberlain dělal pouze to, co musel. Základní selhání britské meziválečné politiky Kennedy shledával v tom, že došlo k podcenění nacistické hrozby. Britové tudíž nebyli na válku připraveni a nezbyla jim jiná možnost, než nacistům ustupovat (Roskin 1974, 572).

Znalosti, které Kennedy získal studiem politiky *appeasementu*, později zužitkoval ve své politické kariéře. Již od 50. let, kdy se stal senátorem, obviňoval administrativu prezidenta Eisenhowera, že nedělá nic proti rostoucím zbrojním výdajům Sovětského svazu. Kennedy věřil, že mezi USA a SSSR se otevírá propast v počtu jaderných raket a strategického letectva. Tato podezření se nikdy nepotvrdila, ale jakmile se Kennedy stal prezidentem (1961), posloužila k ospravedlnění navýšení rozpočtu o obrany ze 40 na 56 miliard USD během pouhých dvou let a navýšení vojenských poradců ve Vietnamu z několika stovek na více než 16 tisíc (Ambrose a Brinkley 2011, 175).

Není pochyb o tom, že Kennedy vycházel z mnichovského paradigmatu. Například když Sovětský svaz instaloval na Kubě zařízení pro odpalování jaderných raket, vystoupil Kennedy v televizi s dramatickým projevem, v němž prohlásil: „*Třicátá léta nás naučila, že agresivní jednání, kterému je dán volný průběh, nakonec povede k válce*“ (Kennedy 1962, nestránkováno). Kennedy se americkému lidu pokoušel vnuknout paralelu se situací před druhou světovou válkou, přičemž dával najevo, že ústupky by v takovém případě komunisty jen povzbudili k další územní expanzi.

Současně se ale nemůžeme vyhnout určitému rozporu, mezi tím, jak Kennedy v rovině rétorické a jak to následně postupoval v praxi. Kennedy se opakovaně dovoľoval analogie Mnichova a poučení se z politiky *appeasementu*. Avšak navzdory těmto obrátům, ve všech konfliktech, kterým Kennedy čelil, nakonec volil diplomatické řešení. To se týká kubánské raketové krize, ale i občanské války v Laosu. Dokonce i v případě války ve Vietnamu existují důvodné argumenty se domnívat, že Kennedy zvažoval stažení všech amerických jednotek ihned poté, co bude znovuzvolen v prezidentských volbách v listopadu 1964 (Hlaváček 2009, 122).

Jak si vysvětlit rozpor mezi Kennedyho rétorickým stylem a reálnou diplomacií? Můžeme se pouze domnívat, že Kennedy si uvědomil, že mnichovské paradigma jako model řešení konfliktů naráží na své meze. Jako relativně mladý prezident si snad byl vědom, že Amerika se od roku 1945 výrazně změnila. Na druhé straně jeho osobní vzpomínka na Mnichov a obava z naplnění teorie domina byly natolik silné, že se jich nedokázal vzdát. Proto se na ně odvolával, byť v konkrétních situacích jednal jinak, než bychom očekávali u stoupence „starého“ paradigmatu.

Jestliže u Kennedyho nacházíme určité znaky kritického přístupu k zavedenému paradigmatu, jeho nástupce, Lyndon B. Johnson, zůstával plně „v zajetí“ Mnicho-

va. Ačkoli hovořil o možnosti zahájit spolupráci s východním blokem – sám takovou iniciativu označoval jako politika „budování mostů“ (Johnson 1964, nestránkováno) – když přišlo na vyslání amerických jednotek do zahraniční mise, dovolával se „Mnichova“ jako jeho předchůdci.

Nejmarkantnějším příkladem, na kterém jeho uvažování můžeme demonstrovat, je Johnsonova obhajoba vyslání amerických vojáků do Vietnamu. „*Vše, co jsem věděl o historii, mi říkalo, že kdybych vypadl z Vietnamu a nechal Ho Či Mina, aby se proháněl ulicemi Saigonu, učinil bych přesně to, co Chamberlain dělal před druhou světovou válkou*“ (cit. dle Siracusa nedatováno, nestránkováno), prohlásil v rozhovoru s historičkou Doris Kearnsovou. Pro Johnsona neexistovala jiná varianta, než komunistické povstalece zastavit, ať už pro Spojené státy představují hrozbu nebo ne.

Lyndon Johnson, který byl o téměř deset let staří než Kennedy, si neuvědomoval, že v době, kdy toto své rozhodnutí učinil, ve Spojených státech docházelo ke generační výměně. Podpora války ve Vietnamu během několika měsíců začala rychle klesat a ještě před koncem dekády veřejné mínění považovalo účast ve válce za chybu (Kissinger 1999, 706–708).

Válka ve Vietnamu ale odhalila zcela nový fenomén: prezidenta Johnsona začali kritizovat jeho vlastní spolustraníci, avšak nikoli z pozic „jestřábů“ dožadujících se vítězství, nýbrž z pozic „holubic“, které volaly po zahájení okamžitých mírových jednání s nepřítelem (William Fulbright, Eugene McCarthy, Robert Kennedy) (Ambrose a Brinkley 2011, 222). Byl to jasný příznak toho, že „studenoválečnický konsenzus“ se začíná drolit a mnichovské paradigma přestává poskytovat uspokojující odpovědi. Od této chvíle byl strašák druhé světové války stavěn do kontrastu se strašákem Vietnamu. „*Vietnam odhalil zásadní a tragické nedostatky mnichovské analogie a přinutil levici, aby se začala tomuto srovnání vyhýbat*“ (Logevall a Osgood 2010, 19).

6. Druhá generace: zpochybnění „Mnichova“ a přijetí „Vietnamu“

Prvním prezidentem, který si uvědomil, že americká společnost se začíná názorově štěpit a že tomu je třeba přizpůsobit zahraniční politiku, byl Richard M. Nixon (1969–1974). Málokdo by očekával, že právě on přispěje k vytvoření nového paradigmatu, neboť celou svou dosavadní kariéru vystupoval jako nekompromisní antikomunista. V padesátých letech – jako viceprezident Dwighta Eisenhowera – patřil k nejhlasilivějším „jestřábům“. Zpočátku tudíž nic nenaznačovalo, že jeho volební vítězství v prezidentských volbách v roce 1968 bude znamenat jakoukoli změnu.

Nicméně již v inauguračním projevu (1969) poněkud překvapivě ohlásil, že „éra konfrontace“ s jeho nástupem přechází do „éry vyjednávání“ (Nixon 1969, nestránkováno). Obsah těchto slov se ukázal být zřejmý teprve o několik měsíců později, když USA překvapivě navázaly diplomatické vztahy s komunistickou Čínou a zahájily jednání

o omezení počtu jaderných zbraní se Sovětským svazem (SALT). Takové kroky se neodvážil učinit žádný z jeho předchůdců, neboť jen náznak by vedl k nařčení, že se chová jako „appeaser“.

Proměnu Nixona můžeme identifikovat také na jeho přístupu k řešení války ve Vietnamu. Na rozdíl od svých předchůdců pochopil, že bezpodmínečné vítězství, jakého dosáhli západní spojenci nad nacistickým Německem, není reálné. Nixon nebyl ochotný připustit porážku a často zdůrazňoval, že nehodlá být „*prvním americkým prezidentem, který prohraje válku*“ (Nixon 1969, nestránkováno). Tomuto odpovídala i jeho strategie řešení války ve Vietnamu. Na jedné straně autorizoval tajnou invazi do Kambodži a Laosu a obnovil „kobercové“ bombardování, ovšem současně zahájil postupné stahování amerických vojáků. Nixon varoval, že okamžité stažení by způsobilo dominový efekt a uvrhlo celou Indočínu pod kontrolu komunistů. Ve stejnou dobu ale v Paříži zahájil s komunistickými představiteli tajná vyjednávání (Ambrose a Brinkley 2011, 236).

Jak toto snažení nakonec dopadlo, je sekundární. Vypovídající hodnotu má především to, že začal přehodnocovat východiska, na kterých byla vybudována americká zahraniční politika po roce 1945. Jako první poválečný prezident začal hledat kompromis mezi přeceňováním amerických možností a úplnou rezignací na roli USA ve světové politice (Kissinger 1999, 735). Přestal studenou válku chápat jako hru s nulovým součtem. Připustil, že kompromis s nepřítelem může být pro USA výhodnější, než snažit se dosáhnout svých cílů pomocí silových prostředků.⁶

V politice détente pokračovala i administrativa Jamese E. Cartera (1977–1981), i když se k ní explicitně nehlásila. Nový prezident se přirozeně musel distancovat od politiky svých předchůdců, protože ta byla spojována s fiaskem ve „Vietnamu“ a aférou Watergate. Proto namísto vytváření analogie Mnichova v jeho projevech nacházíme poučení se z chyb, které Ameriku přivedly do jihovýchodní Asie. Za hlavní výzvu americké bezpečnosti již nepovažoval komunismus, nýbrž ty hrozby, které byly jeho předchůdci dlouho opomíjeny: závody ve zbrojení, rostoucí chudobu, zhoršující se životní prostředí či podporu USA diktátorským režimům jen proto, že se označují za antikomunistické. Při vstupu do úřadu Carter sliboval, že bude usilovat o svět bez jaderných zbraní a že ztělesněním americké zahraniční politiky bude důraz na obhajobu lidských práv (Carter 1977, nestránkováno).

Ideály, které James Carter obhajoval, velmi dobře reflektují svou dobu. Američané byli unavení válkou ve Vietnamu a namísto výjimečnosti vlastních hodnot začínali poukazovat na jejich nedostatky. James Carter dokázal na tento kritický diskurs reagovat. Zdůrazňoval, že moc Spojených států spočívá spíše v tom, zda půjde ostatním

⁶ Stejnou linii pak podporoval i jeho nástupce, prezident Gerald R. Ford (1974–1977), za jehož největší zahraničně politický úspěch můžeme považovat podpis Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě.

vzorem, nikoli ve velikosti svých ozbrojených sil. Nicméně ukázalo se, že naplnění předvolebních slibů bylo nad jeho možnosti. Za vlády Cartera nedošlo k eliminaci jaderných hlavic, export amerických zbraní, který prezident tolik odsuzoval, paradoxně vzrostl a důraz na lidská práva výrazně poškodil vztahy s tradičními spojenci USA (Ambrose a Brinkley 2011, 240–243).

Není proto divu, že navzdory mnohým úspěchům byla politika détente přijímána se značnými rozpaky. Její nejednoznačnost otevřela prostor pro část konzervativní pravice, jejíž představitelé odmítli paradigma Vietnamu a vrátili se zpět k paradigmatu Mnichova. Například členka Sněmovny reprezentantů Phyllis Schlaflyová v narážce na americko-sovětská jednání SALT prohlásila: „*Civilizovaní lidé by si k jednomu stolu s vrahy a zločinci nesedli [neboť] představa, že Amerika může být bráněna smlouvami namísto zbraní, je nejúpornější a nejnebezpečnější ze všech liberálních iluzí*“ (cit. dle Logevall a Osgood 2010, 20). Mezi ostré kritiky politiky détente patřil také Ronald Reagan, který se ironicky ptal: „*Není détente náhodou to, co mezi sebou mají krocan a jeho majitel až do chvíle, kdy přijde Den díkuvzdání*“ (cit. dle Logevall a Osgood 2010, 20)?

Když Ronald Reagan (1981–1989) složil v lednu 1981 inaugurační slib, stal se nejstarším Američanem, který obýval prostory Bílého domu.⁷ Patřil tudíž ke „staré“ generaci, jejíž názory daleko více ovlivňovala zkušenost druhé světové války, než válka ve Vietnamu.⁸ V Reaganových projevech je patrný jednoznačný návrat k rétorice mnichovského paradigmatu, což se projevuje mimo jiné i nadměrným citováním z díla Winstona Churchilla (Hayward 2005, nestránkováno). Byl přesvědčen, že předchozí administrativy – prezidenta Cartera, Forda i Nixona – byly zodpovědné za vzestup moci SSSR a naopak oslabení moci USA. Zavrhl dohodu SALT II, která údajně umožňovala Sovětům získat strategickou převahu, nechal výrazně navýšit vojenský rozpočet, obnovil výrobu bombardéru B-1, kterou zastavil Carter, a zahájil přípravy na rozmístění jaderných raket Pershing II v Evropě (Ambrose a Brinkley 2011, 304–305).

Ronald Reagan se sám považoval v zahraniční politice za stoupence „tvrdé linie“. Nicméně takové hodnocení je poněkud přísné, protože jednání s představiteli Sovětského svazu se nebránil. Reagan – podobně jako Nixon – dokázal překonat svůj vypjatý antikomunismus a se Sovětským svazem uzavřít průlomovou dohodu o eliminaci všech jaderných raket středního a krátkého doletu.⁹ Patrně nijak nepřekvapí, že podpi-

sem takové smlouvy nebylo politickou reprezentací USA přijato jednoznačně.¹⁰ Konzervativní výbor (Conservative Caucus) si dokonce nechal v časopise National Review zaplatit reklamu, která vyobrazovala dvojici fotek: Reagana s Gorbačovem a Chamberlaina s Hitlerem, přičemž to vše doplňoval nápis: „*Appeasement v roce 1988 je stejně nemoudrý jako v roce 1938*“.¹¹

Na zahraniční politice Ronalda Reagana je nicméně podstatné to, že navzdory masivnímu zbrojení a podpoře antikomunistických sil prakticky na všech kontinentech byly americké ozbrojené síly využívány jen minimálně.¹² A když už se tak stalo, byly vyslány pouze na časově omezenou dobu. Tuto opatrnost můžeme jednoznačně přisoudit obavě z opakování se vietnamského scénáře. Reaganova opatrnost v zahraniční politice dokazuje, že navzdory velmi ofenzivní rétorice využívající mnichovské analogie, ve společnosti zůstávalo trauma války ve Vietnamu stále živé. A tomu byla, v duchu vietnamského paradigmatu, podřizována i zahraniční politika.

7. Třetí generace: návrat mnichovského paradigmatu

Ronald Reagan patřil mezi nemnoho prezidentů, kteří si po celou dobu své vlády udržovali velmi vysokou podporu veřejného mínění. Jedna z příčin tohoto úspěchu spočívá v tom, že vrátil Američanům sebevědomí, tolik nabourané válkou ve Vietnamu. Jeho um spočívalo v tom, že dokázal složité jevy mezinárodní politiky ilustrovat na snadno pochopitelných příkladech.

Pro Reagana byla politika détente nepřijatelná, protože implicitně naznačovala, že studenou válku již nelze vyhrát, a z logiky věci pak nabádala k přijetí daného stavu věcí. Základní chyba jeho předchůdců pak spočívala v tom, že nedokázali svým občanům vysvětlit, že Spojené státy a Sovětský svaz nejsou morálně rovnocenní partneři. Reagan byl prvním americkým prezidentem, který od vypuknutí vietnamské války začal opětovně tvrdit, že komunistický blok se nutně musí rozpadnout a úkolem Spojených států je učinit vše proto, aby se tak stalo co nejdříve (Reagan 1983, nestránkováno).

Jak jsme již uvedli, Reagan v době své vlády žádnou větší válku nezahájil, nicméně systematicky a velmi přesvědčivě obhajoval právo USA aktivně obhajovat své

7) Bylo mu bezmála 70 let.

8) Například v roce 1986, když prezident Reagan nechal nařídit odvetné bombardování libyjského vůdce Muammara Kaddáfího za zosnování bombového útoku na americké vojáky v Západním Berlíně, prohlásil: „Evropané, kteří pamatují svou historii, rozumí víc než dost, že není žádná bezpečnost, žádné jistoty, pokud ustupujeme zlu“ (Reagan 1986, nestránkováno).

9) Intermediate-range-nuclear missiles treaty (1987).

10) Neokonzervativní intelektuál Norman Podhoretz označil Reagana za „Carterův klon“ (Logevall a Osgood 2010, 23).

11) Los Angeles Times: It's 2008, not 1938. Los Angeles Times, May 17, 2008, <http://articles.latimes.com/2008/may/17/opinion/oe-scoblic17>, 20. 10. 2010.

12) Ronald Reagan v roce 1983 podpořil vyslání amerických jednotek na Grenadu za účelem svržení místního marxistického režimu a též rok podporoval vyslání námořní pěchoty do Libanonu.

národní zájmy. Konec studené války mu v jeho počínání zdánlivě dával za pravdu, protože pokud někdo přispěl k rozkladu SSSR, byli to spíše zastánci konfrontační linie, než stoupenci konsenzu. Pád komunismu pro Ameriku byl jedním z klíčových okamžiků, který nově definoval roli Spojených států ve světě. Vietnam nebyl zapomenut, ale vítězství „amerických“ hodnot změnilo politické klima, které formovalo zahraničně politický diskurs. „Všechna [...] moudra ze 60. a 70. let“, napsal konzervativní komentátor Joshua Muravchik v kritické narážce na stoupence vietnamského paradigmatu, „byla najednou spláchnuta revolučním lijákem roku 1989“ (Muravchik 1991, 17).

Z našeho pohledu není náhodou, že k prvnímu prolomení „izolacionistického“ dědictví došlo bezprostředně po pádu „železných opon“. Tou dobou v čele Spojených států byl George H. W. Bush (1989–1993) a onou průlomovou událostí bylo vyslání amerických jednotek do Kuvajtu v reakci na invazi iráckých jednotek v srpnu 1990.

Způsob, jakým Bush starší reagoval na vypuknutí války v Perském zálivu, je příznačný pro přechod od paradigmatu vietnamského k paradigmatu Mnichova.¹³ Značná část veřejného mínění žila ve vzpomínkách na Vietnam a zmínky o vyslání rozsáhlého vojenského kontingentu vyvolávala trpké vzpomínky na neúspěchy v minulosti. Současně ale Američané očekávali, že Spojené státy nedovolí, aby hrubé porušování mezinárodního práva zůstalo nepotrestáno. Ostatně sám prezident tvrdil, že s koncem studené války začala éra „nového partnerství národů [...] založeného na konzultacích, spolupráci a kolektivním jednání [...] sjednocovaného principy a zákonností“ (Bush 1990a, nestránkováno).

George H. W. Bush čelil polarizovanému mínění, ale usoudil, že zkušenost Vietnamu je již dostatečně vzdálená. Když přišlo na obhajobu vyslání amerických jednotek, odkázal se na poučení ze z chyb politiky appeasementu a při stejné příležitosti vehementně popíral možnost opakování dalšího Vietnamu. Zcela v duchu mnichovského paradigmatu označil napadení Kuvajtu jako ukázkový příklad „sprosté agrese“ (Bush 1990a, nestránkováno), která ohrožuje ekonomickou stabilitu a mezinárodní systém jako takový. Saddáma Husajna přirovnal k Adolfu Hitlerovi a vyzval jej bezpodmínečnému stažení svých jednotek (Bush 1990b, nestránkováno).

Současně se snažil veřejné mínění ujistit, že s Amerikou do války vstupuje široká mezinárodní koalice a že armáda získá veškeré prostředky potřebné k vítězství – na rozdíl od války ve Vietnamu, kde USA působily bez mandátu mezinárodního společenství a kde armádu údajně svazovala chybná politická rozhodnutí: „Jak jsem řekl americkému lidu již dříve, toto nebude další Vietnam [...] Naši vojáci budou mít nejlepší možnou podporu celého světa a nebude se od nich žádat, aby bojovali s jednou rukou svázanou za zády“ (Bush 1991a, nestránkováno).

Operace „Pouštní bouře“ byla zahájena 17. ledna 1991 a skončila dříve, než očekávali i největší optimisté. Spojenecké velitelství pozastavilo všechny bojové operace přesně po 100 hodinách od jejich zahájení. Ztráty, které koalice utrpěla, byly s ohledem na rozsah mise zanedbatelné. Ve své době byl výsledek považován za velké vítězství. Poválečnou atmosféru výstižně ilustruje výrok prezidenta Bushe z jeho vystoupení před kongresmany. „Tohle je pro Ameriku velký den. A díky bohu, konečně jsme strašáka Vietnamu navždy pohřbili v písku pouště Arabského poloostrova“ (Bush 1991b, nestránkováno). George Bush jinými slovy naznačoval, že platnost vietnamského paradigmatu je již za svým zenitem a že Amerika se vrací zpět k analogii Mnichova.

S výsledkem války v Zálivu nebyly zdaleka spokojeni všichni. Část analytiků na ministerstvu obrany – později označovaných jako neokonzervativci¹⁴ – kritizovali, že se jejich vláda v zájmu zachování široké mezinárodní koalice spokojila jen s minimem možného. Spojené státy se dle jejich názoru měly vrátit k reaganovské tradici, přičemž namísto vytváření kolektivní politiky měl být kladen důraz schopnost prosadit se bez ohledu na vůli mezinárodního společenství.¹⁵ Vliv neokonzervativních myšlenek na americkou zahraniční politiku v 90. letech rychle rostl, i když vítězství Billa Clintona tomu příliš nenاسvědčovalo.

Bill Clinton (1993–2001) byl v jistém smyslu přesným opakem svého předchůdce. Zatímco Bush patřil ke „staré“ generaci, která na vlastní kůži prožila druhou světovou válku, Clinton patřil mezi početnou poválečnou generaci (narodil se v roce 1946), která byla druhou světovou válku nedotčena. Clinton se jako student na vysoké škole účastnil demonstrací proti válce, kterou Bush starší (narozen 1924) jako prominentní Republikán a spojenec Richarda Nixona vehementně obhajoval.

Vítězství Billa Clintona nad Georgem Bushem starším bývá nejčastěji připsáno zhoršující se ekonomické situaci, kterou Bushova administrativa nedokázala účinně řešit. Povzbuzení americké ekonomiky bylo Clintonovou prioritou číslo jedna. Opozice Clintona obviňovala, že zahraniční politiku zanedbává a že mu chybí jakákoli koherentní strategie. Clinton se podle kritiků příliš zdůrazňoval význam podpory mezinárodního společenství (např. OSN nebo NATO) a byl ochotný využívat amerických vojáků pro obranu zájmů, které neměly jakýkoli vliv na americkou bezpečnost (např. stabilita v Somálsku, demokracie na Haiti či v Jugoslávii).

Mnozí odborníci proto začali varovat, že Spojené státy rezignovaly na dění ve světě a že se ve své zahraniční politice vrací „zpět do lůna“ (neo)izolacionismu (Schlesinger 1995, 6–8). Takové tvrzení se zdá s odstupem času jako neudržitelné přinejmenším v tom, že „návrat do lůna“ nebyl návratem k vietnamskému paradigmatu. Na rozdíl

13) George Bush starší byl poslední americký prezident, který se aktivně účastnil bojů během druhé světové války a současně první americký prezidentem, který se odhodlal vyslat do války více amerických vojáků, než kterýkoli jeho předchůdce od roku 1945.

14) Paul Wolfowitz, Donald Rumsfeld, Lewis „Scooter“ Libby a další

15) Defense Planning Guidance 1992, http://www.gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb245/doc03_extract_nytedit.pdf, 20. 10. 2012.

od přelomu 60. a 70. let Amerika žila v euforii nad svými zahraničně politickými úspěchy; neprožívala katarzi vojenského neúspěchu, ale právě naopak: hledala způsoby, jak svého postavení maximálně využít.

Spor mezi demokratickým prezidentem Clintonem a republikány ovládaným Kongresem byl sporem mezi koncepcí liberálního internacionalismu a (neo)konzervatismu; izolace či pouhá ne-intervence byla zcela mimo diskuzi. Kongres souhlasil s Bílým domem v případě pozemní intervenci v Somálsku, na Haiti nebo Bosně. Rozdíl spočíval pouze v tom, jak intervenci legitimovat. Zatímco hlava státu se domáhala multilaterálního ospravedlnění vojenských zásahů, většina Republikánů obhajovala právo unilaterálních zásahů. Obě strany se dovolávaly paradigmatu Mnichova. Zatímco opozice kritizovala Bílý dům za appeasement vůči světovým diktátorům, Clinton takové nařčení odmítal, ale jeho zdůvodnění bylo velmi podobné: „*Je to vše o hodnotách*“, tvrdil před intervencí v Kosovu. „*Kdyby někdo jen poslouchal Winstona Churchilla a povstal proti Adolfu Hitlerovi. Kolik životů by to zachránilo*“ (Clinton 1999, nestránkováno).¹⁶

Zvolení George W. Bushe z paradigmatického hlediska znamenalo jednoznačné potvrzení vývoje, který začal na přelomu 80. a 90. let. George Bush mladší sice původně nabádal k „*pokorné zahraniční politice*“¹⁷ a stahování amerických z misí na udržení či budování míru (např. v Kosovu), nicméně jakmile se dostal do Bílého domu, obklopil se neokonzervativci, kteří působili již ve vládě Ronalda Reagana či George Bushe staršího.

Bushova doktrína americké zahraniční politiky opakuje téměř všechny základní body mnichovského paradigmatu. Pouze namísto Sovětského svazu hovoří o „ose zla“ (Irák, Írán, Severní Korea), hrozbu rozpínajícího se komunismu nahradila globálním terorismem a snaha nalézt kompromisní řešení (na Balkáně, Blízkém východě) je označována jako návrat k politice appeasementu. Když například George Bush navštívil (15. 5. 2008) izraelský parlament, prohlásil, že vyjednávat s teroristy a radikály je chybné: „*Tyto iluze známe z minulosti. [...] Máme povinnost pojmenovat věci tím, čím skutečně jsou – klamavou útěchou appeasementu, který byl v minulosti opakovaně zdiskreditován*“ (Bush 2008, nestránkováno).

8. Čtvrtá generace: návrat k vietnamskému paradigmatu?

Tažení proti terorismu, které zahájil Geroge W. Bush, přivedlo Spojené státy do dvou velkých konfliktů: v Afghánistánu a Iráku. V obou případech byl scénář velmi podobný; americká veřejnost intervenci zpočátku podporovala, nicméně jakmile se začaly množit válečné ztráty, podpora pro válku začala rychle upadat. Vzhledem k tomu, že obě války se nevyvíjely dle předpokladů, objevil se bezpočet srovnání s tažením ve Vietnamu. Žádné jiné události od konce počátku 70. let bezpochyby nevyvolaly v zahraničně politických otázkách tolik protestů a polemik.

Lze dokonce tvrdit, že v debatě před americkými prezidentskými volbami v roce 2004 byla zahraniční politika považována za jedno ze dvou až tří nejdůležitějších témat. Kandidát Demokratické strany John Kerry, který shodnou okolností patřil mezi hlavní mluvčí protiválečných aktivistů v 70. letech, svou kampaň před prezidentskými volbami explicitně založil na kritice americké intervence do Iráku. Nicméně navzdory rekordním počtům protiválečných demonstrací, odpor proti zahraniční politice Bílého domu ani zdaleka nedosahovala úrovně protestů z dob vietnamské války.¹⁸ Otázkou proto zůstává, zda ne zcela úspěšné války v Iráku a Afghánistánu mohly vyvolat paradigmatickou změnu.

Domnívám se, že si můžeme odpovědět kladně, byť s menšími výhradami. Válka proti terorismu americkou veřejnost silně polarizovala, nicméně situace na bitevním poli nebyla v roce 2004 natolik vážná, aby stoupenci „nového“ paradigmatu převládli. Stalo se tak teprve o čtyři roky později s nástupem Baracka Obamy, avšak o to více byl paradigmatický přechod patrný.

Barack Obama před svým zvolením sliboval, že během jednoho roku po svém vstupu do Bílého domu stáhne vojáků z Iráku a stanoví časový harmonogram stahování z Afghánistánu. Odpovědnost za stahování amerických vojáků z válek, ve kterých již nelze dosáhnout vítězství, naposled zažil americký prezident v roce 1969. Richard Nixon tuto složitou situaci ale dokázal využít ve svůj prospěch, když politiku zadržování transformoval do politiky détente. Podobnost mezi Obamou a Nixonem je navíc umocněná v tom, že oba zpochybnili zavedenou představu o tom, že s nepřítelem se nevyjednává. Richard Nixon takový obrat učinil, když uzavřel diplomatické vztahy s Čínou. Obama ještě před volbami naznačoval, že bude ochoten učinit totéž vůči Íránu: „*Věřím, že americký lid pochopí*“, vysvětloval Obama během předvolební kampaně, „*že to není slabost, nýbrž moudrost, když hovoříte ke svým přátelům i nepřátelům*“ (Obama, 2008, nestránkováno).

16) Jak dokazuje William Chittic a Leen Ann Pingel ve své knize *American Foreign Policy, v době vlády prezidenta Clintona byla vojenská síla využívána stejně často jako ve vrcholných dobách „studenválečnického konsenzu“* (Chittic a Pinger 2006, 1. kap).

17) *Presidential Debate 2000: Excerpts: Gov. George W. Bush vs. Vice President Al Gore*, http://www.pbs.org/newshour/bb/politics/july-dec00/for-policy_10-12.html, 20. 10. 2012.

18) V případě Iráku dokonce můžeme hovořit o tom, že Bushova strategie na poslední chvíli dokázala zemi stabilizovat. Situace v Afghánistánu je o poznání komplikovanější, nicméně v době Bushovy vlády zdaleka nepřipomínala porážku.

Za tento výrok Obama sklídl tvrdou kritiku. To lze ostatně ilustrovat na příkladu stranických primárek Republikánské strany v průběhu roku 2012. Až na jednu výjimku¹⁹ všichni kandidáti na prezidenta nařkli stávající administrativu z uplatňování politiky appeasementu. Například Michele Bachmannová – jedna z čelních představitelk vlivného Hnutí čajového dýchánku (Tea Party Movement) – obvinila Obamovu administrativu, že nedokázala Íránu zabránit v pokračování svého jaderného programu. V této souvislosti prohlásila, že „*appeasement krvavých diktátorů není nikdy moudrá a efektivní strategie*.”²⁰ Prakticky totožně se vyjadřoval Rick Santorum, který v primárkách v roce 2012 skončil na druhém místě. Santorum tvrdil, že pokud by byl zvolen prezidentem USA a Írán neumožnil inspektorům OSN okamžitou návštěvu svých jaderných zařízení, nařídil by jejich bombardování.

Mitt Romney, který stranickou nominaci nakonec s přehledem vyhrál, považuje současnou politiku Bílého domu vůči Izraeli za „*diplomatickou katastrofu*“ a „*kulminaci opakovaných pokusů prezidenta Obamy za poslední tři léta vrhnout Izrael pod kola vlaku a podkopat jeho vyjednávací pozice*“ (Frank 2011). Romneyho slova se od výroků jeho spolustraníků příliš neliší. Jediný rozdíl snad spočívá v tom, že on za appeasement považuje prakticky jakoukoli zahraničně politickou iniciativu Baracka Obamy. Současný prezident se údajně snaží „zavděčit nepřátelům“, přičemž v této souvislosti jmenuje Rusko, Čínu a Írán (Romney 2011, nestránkováno).

Tato ostrá prohlášení je třeba vnímat v kontextu transformace, kterými zahraniční politika USA v současné době prochází. Obamova administrativa svým jednáním přesně odpovídá fázi generační výměny: „staré“ paradigma – která zastávají představitelé Republikánské strany – ztrácí svůj vliv na úkor „nové“ zahraničně politické koncepce. Tento proces se nemusí zdát příliš zřetelný, protože války v Afghánistánu a Íráku nestály tolik amerických životů, ani neskončily jednoznačnou porážkou, aby měly potenciál vyvolat tak prudkou reakci, jako na přelomu 60. a 70. let minulého století. Paradigma Mnichova, které upřednostňuje konfrontaci a intervenci nad konsenzem a neintervencí, bylo sice zpochybněno, nicméně stále si zachovává své stoupence.

To, že Obama reprezentuje spíše politiku neintervence, potvrzuje i přístup, který zaujal vůči občanské válce v Libyi nebo nestabilizující se situaci v Jemenu a Pákistánu. Pro všechny konflikty v těchto zemích je příznačné, že Spojené státy se jednak spoléhají na leteckou sílu, nikoli pozemní armádu. Dále je patrné, že Washington se s nepřítelem snaží soupeřit nepřímo: v Libyi podporou povstaleckých jednotek a v Jemenu a Pákistánu podporou místních vlád. Toto je v principu tentýž postup, který použil Richard Nixon, když zahájil politiku vietnamizace.

Domnívám se, že znovuzvolení současného prezidenta povede k dokončení proměny americké zahraniční politiky, která byla zahájena v prvním období. Prezident Obama dokončí stahování z Afghánistánu a s Íránem se bude snažit dohodnout něco na způsob détente. Stručně řečeno, jeho zahraniční politika bude připomínat to, co zahájil Richard Nixon a co realizovali jeho nástupci (Gerald Ford, James Carter).

Jsem nicméně přesvědčen, že použití vojenské síly – až už vůči Íránu nebo jakémukoli dalšímu nepříteli – bude poslední možnou variantou, a to i v případě, kdyby do Bílého domu vstoupil republikán Mitt Romney.²¹ Americká společnost je z války proti terorismu a hledání (domnělém či reálném) zbraní hromadného ničení příliš unavená. Dostáváme se do fáze nekonfrontační fáze americké zahraniční politiky, kterému paradigma Vietnamu znovu získává převahu nad dědictvím Mnichova.

9. Závěr

Domnívám se, že výše uvedené informace mne opravňují potvrdit využitelnost konceptu Michaela Roskina i na období od konce druhé světové války do současnosti. V této periodě se střídají dvě dominantní paradigmata. Jejich obsah zůstává v základních obrysech platný.

Zatímco jedno – internacionalistické paradigma Mnichova/Pearl Harboru – legitimuje představitele moci výkonné k asertivnímu využívání ozbrojených sil, to druhé – izolacionistické paradigma Vietnamu – legitimuje vyjednávání, kompromis a politiku neintervence. Střídání paradigmat kopíruje přibližně dvacetiletý cyklus, ve kterém dochází ke generační obměně. Každá generace přijímá novou koncepci zahraniční politiky s ohledem na zkušenosti, ve kterých vyrůstala. V uplynulých přibližně 70 letech došlo ke čtyřem změnám koncepce zahraniční politiky a z toho vyplývající legitimace užití ozbrojených sil. V současné době se nacházíme v době transformace od jednoho paradigmatu k druhému (viz tabulka č. 1).

Spočteme-li jednotlivé administrativy USA, které ovládaly Bílý dům po roce 1945, pak zjistíme, že velká většina amerických prezidentů se řídila paradigmatem Mnichova (celkem sedm), čtyři, resp. tři²² můžeme zařadit do přechodné fáze od jednoho paradigmatu druhému a pouze jeden se hlásil k vietnamskému paradigmatu. Ti prezidenti, kteří vycházeli z domnělého poučení se z chyb politiky appeasementu a izolacionismu, byli dva republikáni a dva demokraté. V rámci této kategorie můžeme postřehnout, že v období „studenoválečnického konsenzu“ paradigma Mnichova zastávali

19) Výjimkou byl Ron Paul, který je označován za tradičního izolacionistu.

20) Star Tribune: GOP's Santorum says he would bomb Iran's nuclear facilities unless inspectors were allowed in, <http://www.startribune.com/136501628.html?refer=y>, 20. 10. 2012.

21) Text byl psán v září 2012.

22) Gerald Ford je jediným americkým prezidentem, který se do Bílého domu dostal, aniž by byl zvolen ve volbách.

především demokraté (v poměru 3:1), zatímco od konce studné války tomu je přesně naopak: většina (v poměru 2:1) byli republikáni.

Republikáni převažují také v kategorii „přechodného období“. Tady je příznačné, že v době studené války paradigmatickým obrat zastihl pouze republikány. Jedná se o prezidenty Nixona, resp. jeho nástupce Forda a Reagana. Z demokratů je zastoupen pouze prezident Obama. Bude-li zvolen,²³ je pravděpodobné, že on či jeho nástupce se bude přibližovat paradigmatu Vietnamu (resp. koncepci ne-intervence). V rámci prezidentů, kteří se otevřeně hlásili k paradigmatu Vietnamu, zůstává pouze jeden, demokrat James Carter. Soudíme-li však dle způsobu, jak zahraniční politiku utváří měnící se generace Američanů, nezůstane Carter v této kategorii sám.

Přibližná doba trvání jednoho	Převládající paradigma	Příčina přechodu k novému paradigma
Polovina 40. let až polovina 60. let	Mnichova (internacionalismus: intervention)	Důsledek appeasementu a izolacionismu
Polovina 60. let až konec 80. let	Vietnamu (izolacionismus - neintervention)	Pád komunismu, výsledek války v Zálivu
Konec 80. let až konec první dekády 21. století	Mnichova (internacionalismus: intervention)	Neúspěch války proti terorismu
Konec první dekády 21. století až ...?	Vietnamu (izolacionismus - neintervention)	?

Tabulka 1. Mění se paradigmata americké zahraniční politiky
Table 1. Changing Paradigms of U.S. Foreign Policy

Přijetí paradigmatu Mnichova a odmítnutí paradigmatu Vietnamu	Paradigmatický přechod	Přijetí paradigmatu Vietnam a odmítnutí paradigmatu Mnichova
vlna:	Nixon (R)	Carter (D)
Truman (D)	Ford (R)	
Eisenhower (R)	Reagan (R)	
Kennedy (D)	Obama (D)	
Johnson (D)		
vlna:		
G. H. W. Bush (R) Clinton (D)		
G. W. Bush (R)		
Vysvětlivky: D = člen Demokratické strany, R = člen Republikánské strany		

Tabulka 2. Legitimizace pro použití ozbrojených sil v USA
Table 2. Legitimization of Using U.S. Armed Forces

Seznam zdrojů

Literatura

AMBROSE, Stephen E. a BRINKLEY, Douglas G. (2011): *Rise to Globalism – American Foreign Policy Since 1938*. Penguin Books.

BARŠA, Pavel (2003): *Hodina impéria – zdroje současné zahraniční politiky USA*. Brno: Mezinárodní politologický ústav.

FRANK, James (2011): *Rick Perry Blasts Obama Appeasement Towards Palestinians* (<http://www.npr.org/blogs/itsallpolitics/2011/09/20/140640032/rick-perry-blasts-obama-appeasement-toward-palestinians>, 20. 10. 2011).

HAYWARD, Steven F. (2005): Two Giants – Steven Hayward compares Reagan and Churchill. *National Review Online* (<http://www.nationalreview.com/interrogatory/hayward200510190833.asp>, 4. 10. 2012).

HLAVÁČEK, Pavel (2009): Dědictví mnichovské smlouvy a jeho dopady na americkou zahraniční politiku. *Obrana a strategie* 1/2009, s. 117–135.

CHITTICK, William a PINGEL, Lee Ann (2006). *American foreign policy: a framework for analysis*. Washington D. C.: CQ Press.

JOHNSON, James A. (1970): The New Generation of Isolationists. *Foreign Affairs* Oct./1970, s. 136–146.

JOHNSON, Dominic D. P. a MADIN, Elizabeth M. (nedatováno): *Paradigm Shifts in Security Strategy – Why does it take disasters to trigger change?* (<http://www.cl.cam.ac.uk/~rja14/shbo9/johnsond1.pdf>, 9. 10. 2012).

KAPLAN, Lawrence S. (2004): *NATO Divided, NATO United: The Evolution of an Alliance*. Westport, CT: Praeger.

KAPLAN, Robert D. (2007): Foreign Policy: Munich versus Vietnam. *Atlantic Magazine* May/2007 (<http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2007/05/foreign-policy-munich-versus-vietnam/305934/>, 9. 10. 2011).

23) Text byl psán v září 2012.

KENNEDY, Paul (2010): A Time to Appear. *The National Interest* July–August/2010, s. 7–17.

KISSINGER, Henry (1999): *Umění diplomacie. Od Richelieuva k pádu Berlínské zdi*. Praha: Prostor.

KREJČÍ, Oskar (2009): *Americká zahraniční politika*. Praha: Professional Publishing.

KUHN, Thomas S. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

LOGEVALL, Frederik a OSGOOD, Kenneth (2010): The Ghost of Munich: America's Appeasement. *World Affairs* July–August/2010, s. 13–26.

PATERSON, Thomas G. (1988): *Meeting the Communist Threat – from Truman to Reagan*. Oxford: Oxford University Press.

RECORD, Jeffrey (1998): A Perils of Reasoning by Historical Analogy Munich, Vietnam and American use of Force Since 1945. *Occasional Paper No. 4*. Center for Strategy and Technology Air War College (<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub622.pdf>, 9. 10. 2011).

RECORD, Jeffrey (2007): *The Specter of Munich – Reconsidering the Lessons of Appeasing Hitler*. Dulles: Potomac Books.

ROSKIN, Michael (1974): From Pearl Harbor to Vietnam: Shifting Generation Paradigms and Foreign Policy. *Political Science Quarterly* 3/1974, s. 563–588.

SHLESINGER, Arthur Jr. (1995): Back to the Womb? Isolationism's Renewed Threat. *Foreign Affairs* July–August/1995, s. 2–8.

SIRACUSA, Joseph M. (nedatováno): The Munich Analogy. *Encyclopedia of the New American Nation* (<http://www.americanforeignrelations.com/E-N/The-Munich-Analogy.html>, 9. 10. 2011).

THORNTON, Bruce S. (2011): *The Wages of Appeasement. Ancient Athens, Munich, and Obama's America*, Encounter Books New York – London.

Prameny

BUSH, George Herbert Walker (1990a): *Address to the Nation Announcing the Deployment of United States Armed Forces to Saudi Arabia*, August 8, 1990 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=18750&st=&st1=#ixzz1cxe6WA7y>, 9. 10. 2011).

BUSH, George Herbert Walker (1990b): *Address Before the 45th Session of the United Nations General Assembly in New York, October 1, 1990* (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=18883&st=&st1=>, 9. 10. 2011).

BUSH, George Herbert Walker (1991a): *Address to the Nation Announcing Allied Military Action in the Persian Gulf, January 16, 1991* (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19222&st=&st1=>, 9. 10. 2011).

BUSH, George Herbert Walker (1991b): *Remarks to the American Legislative Exchange Council, March 1, 1991* (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19351&st=&st1=>, 9. 10. 2011).

BUSH, George Walker (2008): *Address to the Members of the Knesset in Jerusalem, May 15, 2008* (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=77330&st=&st1=#ixzz1cxenfKa>, 9. 10. 2011).

CARTER, James E. (1977): *Inaugural Address*, January 20, 1977 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=6575&st=&st1=#axzz1dmjSstJk>, 9. 10. 2011).

CLINTON, William J. (1999): *Remarks at the Legislative Convention of the American Federation of State, County, and Municipal Employees, March 23, 1999* (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=57294&st=&st1=#axzz1cxWXzuuN>, 9. 10. 2011).

EISENHOWER, Dwight D (1954): *Letter to Winton Churchill*, April 4, 1954 (http://www.oldmagazinearticles.com/Eisenhower_on_Vietnam, 9. 10. 2011).

FORD, Gerald (1975): *Address at a Tulane University Convocation*, April 23, 1975 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=4859&st=&st1=>, 4. 10. 2012).

CHAMBERLAIN, Neville (1938): *Peace In Our Time* (<http://www.wwnorton.com/college/history/ralph/workbook/ralprs36.htm>, 9. 10. 2011).

CHURCHILL, Winston (1945): *The Sinews of Peace Address*. Westminster College, Fulton Missouri, March 5, 1945 (<http://www.wyzant.com/Help/History/HPOL/Churchill/Peace/>, 9. 10. 2011).

JOHNSON, Lyndon B (1964): *Annual Message to the Congress on the State of the Union*, January 8, 1964 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=26787&st=&st1=>, 9. 10. 2011).

KENNEDY, John F. (1962): *Radio and Television Report to the American People on the Soviet Arms Buildup in Cuba*. October 22, 1962 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=8986&st=&st1=#ixzz1cx-moe7lo>, 9. 10. 2011).

NIXON, Richard M. (1969): *First Inaugural Address*, January 20, 1969 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=1941&st=&st1=#axzz1dZyTdZYe>, 9. 10. 2011).

OBAMA, Barack H. (2008): *Victory Speech, North Caroline*. The Washington Post, May 6, 2008 (<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/05/06/AR2008050603099.html>, 9. 10. 2011).

REAGAN, Ronald (1983): *Remarks at the Annual Convention of the National Association of Evangelicals in Orlando*. March 8, 1983 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=41023&st=&st1=>, 9. 10. 2011).

REAGAN, Ronald (1986): *Address to the Nation on the United States Air Strike Against Libya*. April 14, 1986 (<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=37131&st=&st1=#ixzz1cxWxs97S>, 9. 10. 2011).

ROMNEY, Mitt (2011): *Remarks at the Republican Jewish Coalition Forum* (<http://thepage.time.com/2011/12/07/transcript-mitt-romneys-remarks-at-the-republican-jewish-coalition-forum/>, 19. 12. 2011).

Internetové zdroje

Defense Planning Guidance 1992, http://www.gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb245/doco3_extract_nyte-dit.pdf, 20. 10. 2012.

Los Angeles Times: *It's 2008, not 1938*. Los Angeles Times, May 17, 2008, <http://articles.latimes.com/2008/may/17/opinion/oe-scoblic17>, 20. 10. 2010.

Presidential Debate 2000: *Excerpts: Gov. George W. Bush vs. Vice President Al Gore*, http://www.pbs.org/newshour/bb/politics/july-decoo/for-policy_10-12.html, 20. 10. 2012.

Star Tribune: *GOP's Santorum says he would bomb Iran's nuclear facilities unless inspectors were allowed in*, <http://www.startribune.com/136501628.html?refer=y>, 20. 10. 2012.

Summary

This article is concerned with the way of legitimisation of the usage of armed forces by the representatives of the United States of America. The article focuses on the period from the end of the Second World War to the present day. In the given era, it is possible to observe approximately twenty-years long cycles, within which the generational modification of the social representation of the US takes place. Every generation then follows a different set of rule which subsequently influence when and in what way they defend the usage of the American armed forces.

In the American foreign policy after 1945, it is possible to observe two fundamental models of the understanding of legitimacy: the internationalist model, which follows the paradigms of Munich/Pearl Harbor, and the isolationist model, which reflects the legacy of the Vietnam war errors.

The definition of a paradigm is taken from Thomas Kuhn and his publication "The Structure of Scientific Revolutions". Kuhn understood a paradigm as a set of certain rules, which are considered indubitable, until information emerges that dispute their validity. Young scientists, who create a "new" paradigm, often come up with alternative theories.

The process of the paradigmatic transition – or, in other words, that what was described by Kuhn as "a scientific revolution" – is continuous and can take years.

The generation of Americans that lived through the Second World War are the supporters of the so-called Munich, or Pearl Harbor, Paradigm. This paradigm revolves from the experience of the unsuccessful policy of appeasement and from the Japanese aggression toward the US. The lessons learned from the developments and the victory in the Second World War forced the Americans to revise their inter-war policy and later became the basis for the policy of containment of Communism. This policy is based on the presumption that we are not to negotiate with dictators or, in other words, that the most effective way of negotiating with enemies is to act from the position of power. Winston Churchill, the former British Prime Minister, who was, before the Second World War, one of the uncompromising critics of the policy of appeasement, is considered to be the symbolic representative of this approach.

On the other hand, the generation of Americans who experienced the bitter American defeat in Vietnam, came to different conclusions: if the American interests are to be advocated in the world, it is necessary to use the armed forces as little as possible, to promote the non-intervention policy and the policy of compromise, and to use diplomacy as the primary means of conflict resolution.

The Munich/Pearl Harbor Paradigm prevailed among the American political and social representatives from the end of the Second World War to approximately the mid-1960s. The former American President H. Truman was sure of its validity when he gave reasons for the American intervention in Korea. D. Eisenhower also used the same reasoning when he asked for an armed action against the Communist insurgents in Vietnam. Moreover, the former President Johnson followed the same paradigm when he decided to directly engage the American armed forces in the Vietnam war.

Nonetheless, it was the defeat in Vietnam that disrupted the so-called "Cold War consensus" and led to the emergence of the so-called Vietnam Paradigm. At the beginning, there was the Nixon administration. Nixon, even though he called for arguments for the Munich Paradigm, broke through the ongoing Cold War consensus when he recognised diplomatic relations with the People's Republic of China, withdrew American soldiers from Vietnam and replaced the policy of containment with the policy of détente. Both Ford and Carter also continued with this policy.

The paradigm changed twenty years later, when the US extensively intervened for the first time since the end of the Vietnam war.

The turn to the internationalist policy was confirmed in the 1990s, even though this period is often interpreted as a return back to isolationism. As a matter of fact, both the President and the Congress supported active foreign policy and only disagreed on how to carry it out (unilaterally or multilaterally). American interventionism peaked during George Bush Jr.'s administration, after the attack of 9/11. Even though the ambiguous results of the war on terrorism (Afghanistan, Iraq) did not evoke the same responses as the unsuccessful intervention in the Vietnam war, it is still fair to say that the election of Barack Obama brought about another paradigmatic turn. President Obama – in a way similar to this of Richard Nixon – promised the withdrawal of American troops from Afghanistan. Last but not least, Obama also offered direct negotiation with the Iranian representatives.

If we count the particular administrations since the end of the Second World War, we will find out that the majority of them followed the Munich Paradigm (seven of them, to be exact), four American presidents (including Gerald Ford and Barack Obama) can be included in the category of the transitional phase of a paradigmatic change, and only one President acted in accordance to the Vietnam Paradigm.

Vydání článku bylo podpořeno z Grantového systému Západočeské univerzity, číslo projektu SGS-2012-004.

rozhovor

Petr Krčál
Karel B. Müller

Petr Krčál

***(Nejen) o občanské společnosti, politické kultuře a občanské participaci.
Rozhovor s Karlem B. Müllerem z VŠE***

Mohl byste kriticky zhodnotit aktuální stav občanské společnosti v České republice?

To je vskutku nelehká otázka. Pojem občanská společnost lze vymezit různě, záleží na tom jak na to půjdeme. Jestli z hlediska robustnosti občanského sektoru nebo například z hlediska vyzrálosti politické kultury.

Je tedy třeba nejdříve vymezit si pojem občanská společnost. Je to otázka, která vyzývá k vlastnímu přivlastnění, tak bych si ji trochu zjednodušil tím, že bych řekl, že nejzjevnějším problémem se zdá být určitá macešskost veřejnosti ve vztahu k veřejným institucím. Ve svobodné společnosti musí občané přijmout veřejné instituce za vlastní. Občanskou společnost tedy mohu vymezit z kulturního pojetí, které vnímám velmi intenzivně nejen jako badatel, ale jsem i zastupitelem v malém městě. Takže by se dalo říct, že dělám akční výzkum přímo v jámě lvové.

A je velmi těžké říct, u jakého problému občanské společnosti v České republice bychom měli začít, který problém je nejzávažnější. Osobně vidím problém v nízkých občanských kompetencích při jednání občanů ve veřejném prostoru. Nízkou úroveň občanských kompetencí tedy považuji za významný problém. S tímto se pojí další problém, a sice nízká schopnost veřejnosti prosazovat své zájmy ve veřejné sféře poučeně a snášenlivě. Vidím dvě úrovně občanských kompetencí, rovinu kognitivní a rovinu emocionální. V reakcích občanské společnosti také někdy postrádám to, že reakce občanské společnosti by měly být nesené podporováním názorové a zájmové plurality, která je přirozenou podmínkou liberální společnosti. Toto pak vede k utváření

hradby mezi občanskou společností a vládou nebo státem, ačkoli můžeme říci, že v demokratické společnosti je to dělení na občanskou společnost a stát vlastně do jisté míry vždy umělé. Výstižně to ve své vítězné řeči formuloval Barack Obama, který řekl, že demokracie chce být samovládou.

Takže jako velký problém vidím přežívající polarizaci, která je částečně dílem postkomunismu a částečně dílem selhávání veřejných politických institucí po roce 89. Lze hovořit o tom, že toto negativní dědictví komunismu je posilováno díky negativní zkušenosti z demokratické transformace, která je doprovázena právě slabými občanskými kompetencemi a mnohými zlořády.

Já bych prohloubil tu otázku směrem k politické participaci ze strany občanské společnosti. Nevidíte určitý deficit v nedostatku participace veřejnosti? A nemusí to být pouze participace volební, ale i nevolební.

Určitě zde můžeme hovořit o problému, což potvrzují i empirické výzkumy například Ondřeje Císaře nebo Lukáše Linka. Když nadefinujeme občanskou společnost z organizačního pohledu, tak tyto výzkumy ukazují na to, že v občanské společnosti převládají vysoce profesionalizovaní aktéři, kteří operují v mediálním prostoru. Jedná se například o Transparency International nebo o různé watch-dogové organizace. Ale schopnost běžných lidí vstupovat do veřejné sféry je nedostatečná. To vidím i z pozice zastupitele. Lidé nereflktují a nedoceňují dostatečně skutečnost, že komunikace s představiteli veřejných funkcí slouží jako důležitý způsob kontroly a formování procesu vládnutí.

Když to budu interpretovat ze své osobní zkušenosti, tak občané často předpokládají, že správná řešení jsou nějakým způsobem zjevná. Naopak občané ve veřejných funkcích mají často nedostatek informací a tápou ve tmě. To je způsobeno tím, že se jim nedostává informací z veřejné sféry, a navíc tato veřejná sféra na regionální či místní úrovni často téměř absente. Po dvaceti letech budování veřejné sféry na zelené louce se stále učíme procesu osvojování občanských kompetencí. Musíme si osvojit schopnost utvářet formy veřejné komunikace tak, aby byly produktivní, trvalé, rozumné a aby nedocházelo k jejich manipulaci a emocionalizaci. V souvislosti s tím se mi líbil nedávný výrok Václava Bělohorského, že neumíme politickou opozici, ale pouze opozici vůči politice. To je myslím dobrá glosa, která odpovídá i stesku Masaryka, který hovořil o jakémsi negativním demokratismu. My se dokážeme emancipovat a realizovat ve vzdoru, ale pozitivní utváření forem veřejné komunikace je obtížné. Ve vztahu k mojí zkušenosti s komunální politikou někdy žasnu, když slyším od spoluobčanů, kteří jsou úspěšní, inteligentní a žijí spokojený život, jak naivní, nezralé a dětské názory na utváření veřejných institucí formulují.

Mě tahle otázka napadla v souvislosti s tím, co se děje v Plzni, kde se zvedla vlna odporu proti výstavbě obřího nákupního střediska přímo v centru města. Na tomto případě je vidět, že magistrát dělá všechno proto, aby zkomplikoval participaci ze strany ob-

čanské společnosti. Tato struktura tedy vyvíjí velmi silný nátlak na občanskou společnost s cílem zamezit jejímu participování. Nemůže být tedy nízká úroveň politické participace způsobena i jistým strukturálním nátlakem?

Určitě může. Moje zkušenost z Černošic, kde jsem zastupitelem, je taková, že v rámci nevolební občanské participace převládá participace protestní, což je na jedné straně přirozené. Z vlastní zkušenosti mohu říct, že utvářecí role politiky je velmi obtížná. Pozitivní zpětné vazby, ve smyslu chtěli bychom to či ono, jsou minimální nebo téměř absentují. Ale negativní zpětné vazby, ve smyslu vadí nám to či ono, které často přicházejí pět minut po dvanácté, v naprosté většině převládají. Tyto negativní zpětné vazby jsou často spojeny se stigmatizováním občanů ve veřejných funkcích a jsou formulovány z pozice komplexu nadřazenosti obyčejného občana, kdy je často politik vnímán jako jakási nejnižší forma lidské existence. Tuto formu stigmatizace jsem si uvědomil ve chvíli, kdy jsem se stal komunálním politikem. Tyto negativní, moralizující a stigmatizující reakce veřejnosti vedou k tomu, že se mezi politiky vytvářejí určité loajality, pocit toho, že jsou na jedné lodi. Tyto loajality se utvářejí bez ohledu na to, zda se jedná o politiky ve vládě nebo v opozici.

Veřejné instituce mají ztíženou roli v tom, že často komunikují s formou protestu nebo vzdoru pozdě. Tedy že se občané často mobilizují až v situaci, kdy se projekt začne realizovat. Ze strany institucí pak může být intuitivně nebo vědomě formulovaná pozice, že jaksi uzavřovat veřejnost je schůdnější varianta, a někdy to může být i ospravedlnitelné. V situaci, kdy se jedná o velmi komplexní rozhodování, hrozí ztráta dotačních prostředků nebo by došlo k citelným ztrátám ve veřejném rozpočtování. Samozřejmě by bylo ideální, kdyby byly všechny otázky otevřeny široké občanské debatě, ale ne vždy to situace umožňuje. Aplikace deliberativního modelu také vyžaduje dobré know-how, přípravu a plánování, jak ze strany občanů ve veřejných funkcích, tak ze strany veřejnosti. Když svoláte debatu k nějakému tématu, tak se často stane, že tam přijde pár semknutých fundamentalistů, kteří vám budou nadávat a budou říkat, že to, co chcete prosadit, je úplný nesmysl. No a v takové situaci se dost těžko diskutuje.

To úplně odporuje Habermasově tezi o deliberativní demokracii, protože obě dvě strany by měly být určitým způsobem sečtělé, znalé dané problematiky a hlavně vzájemně schopné přijímat argumentaci protistrany.

Je potřeba určité kultury dialogu, a to je něco, v čem ještě máme velký prostor pro zlepšení. Tento deficit se promítá do obou rovin. Na rovině institucí v podobě nízké responzivnosti a malé reflexivity. Na straně veřejnosti pak v malé ochotě participovat, a pokud k té participaci dojde, tak v tom, že je málo produktivní. To, že dojde k přípravě nějakého deliberativního fóra ohledně nějaké veřejné záležitosti, je nadějným znakem vyspělosti politiky, ale není zaručeno, že samotná deliberace povede k uspokojivým výsledkům. V utvářecí funkci se stále střetáváte s různě mobilizovanými protestními skupinkami, které vystupují proti něčemu, co chcete realizovat. A pokud jde o utvářecí

funkci politiky, pozitivních zpětných vazeb se nedostává a musíte spoléhat na svůj úsudek a instinkt.

Legitimizační funkce občanské společnosti může být v liberální demokracii velmi silná v tom smyslu, že existují určité organizované zájmy a priority směřem k rozhodovacím centrům. Na druhé straně k tomu také může docházet pouze akla-mačně a ex-post v podobě dotazování veřejnosti na to, zda se jí nějaké rozhodnutí líbí nebo nelíbí.

Jaká by podle Vás měla být role nás jako akademiků v rámci občanské společnosti? Měli bychom určitým způsobem participovat na utváření veřejného diskurzu nebo bychom naopak měli provádět výzkum z nějaké slonovinové věže?

To je dobrá otázka, která odkrývá zásadní dilema. Jak komunikovat odborné vědění s laickou veřejností? Problematika odborného vědění je dilema obecně nejen v sociálních vědách nebo politologii. Já se považuji za občansky aktivistického sociálního vědce, což je dáno tím, že mi spousta věcí vadí. V tomto smyslu rozumím sociálním vědám tak, že jsou to problémově orientované disciplíny, které mají za cíl analyzovat problémy. A součástí těch analýz je vždy nějaká anticipace možných řešení, které jsou vždy založeny na určité normativitě.

Druhá věc je, že sociální vědy neoperují v sociálním vakuu, ale že vědění je vždy součástí utváření sociální reality. Vědění tedy není pouhým popisem, ale i procesem utváření reality, ať už si to badatel přizná nebo ne. Za badatelsky poctivější považuji to přiznat a reflektovat, i když důsledky našich expertíz jsou mimo náš dosah. Myslím, že je třeba ale také reflektovat to, že jsou tady určité nezamýšlené důsledky našich teorií nebo řešení. Tomu se nelze vyvarovat, ale můžeme je monitorovat a pokoušet se předjímat negativní nezamýšlené důsledky konkrétních opatření.

Řekl bych, že politologie má zásadní vztah k demokracii a je důležitou disciplínou v tom smyslu, že je sama součástí toho veřejného diskurzu. Politologie jako vědní disciplína je důležitou formou monitoringu kvality demokracie. Žádná vyspělá liberální demokracie si nemůže dovolit nemonitorovat a nevyhodnocovat kvalitu svých veřejných institucí a kvalitu veřejného rozhodování. Když použiji metaforu Niklase Luhmanna, tak veřejná sféra je zrcadlem, ve kterém se můžeme poznávat. A je právě úlohou politologie, aby nám toto zrcadlo pomáhala nastavovat. Z toho vyplývá, že politologie nemůže být nenormativní. To, jak problémy vidíme a popisujeme, obsahuje nutně určitou hodnotovost. Domnívám se, že v liberální demokracii je důležité, aby docházelo k podporování svobodného, nezávislého a finančně zajištěného bádání, které nám umožňuje poznávat sebe sama, zjišťovat, jací jsme. Mnoho zemí si toto nemůže finančně dovolit nebo toho není schopno z jiných důvodů. V takových zemích je nemožné budovat demokracii jako formu samovlády. Takové společnosti nerozumí svým problémům a nemohou je tudíž ani kvalifikovaně a účinně řešit.

Naprosto s Vámi souhlasím v tom, že politologie je vysoce normativní věda.

Já bych to ještě upřesnil, protože jako další dilema politologů vidím v otázce jejich politického angažmá a v míře jejich blízkosti a kontaktů na politiky a na decision makers. Jacques Rupnik formuloval předpoklad, že zachování určité distance je důležité. Ve chvíli, kdy chodíte z večíрку na večírek a znáte se s kde kým, od vlády počínaje po Nejvyšší kontrolní úřad konče, tak můžete ztrácet distanci a může dojít ke změně vaší schopnosti interpretace. Když máte interpretovat prostředí, které důvěrně znáte, a kde máte přátele, tak vás to samozřejmě může určitým způsobem svazovat. Jako dilema tedy chápu to, do jaké míry se může politolog doopravdy stát politickým aktérem ve smyslu občana ve veřejné funkci. Můžeme zde uplatnit Levinasův koncept proper distance, politolog by neměl být ve vztahu k politickým procesům too far ani too close.

Já osobně bych pro sebe viděl jako problém vstoupit do nějaké velké celostátní politické strany, jak to sám sobě vysvětlit, a jak ošetřit to, že se člověk někdy nutně musí dostat do střetu zájmů. Já si pamatuji, že jsem byl osloven regionálním periodikem, zda bych jako politolog mohl okomentovat volební vítězství politické platformy, které jsem členem. To byl právě ten příklad, kdy jsem si říkal, v jaké roli mám vystupovat. Jsem politolog, ale zároveň jsem zvoleným zástupcem lidu. Je tedy důležité vyhnout se tomuto střetu zájmů. Ale je vidět, že s tím máme stále problémy. Například Radek John a jeho působení na poli vysoké politiky a jeho představa o současném angažmá v médiích. Řekl bych, že toto není přípustné. Na druhou stranu je zde otázka, jak to vnímá veřejnost, a vidíme, že určitá péče o ochranu důvěry v instituce vyžaduje, aby občané ve veřejných funkcích byli velmi opatrní a snažili se vyhybat střetu zájmů třeba i ve vztahu k rodinným příslušníkům, jak to vidíme v některých stabilních demokraciích.

Zkrátka důvěra je pro demokracii jako živá voda, a pokud neexistuje důvěra v instituce, tak to má vliv na celou řadu faktorů, jako je efektivita institucí, míra korupce nebo ekonomická prosperita.

Od té důvěry bych se přesunul k politické kultuře v České republice. Mohl byste kriticky zhodnotit aktuální stav politické kultury v České republice?

Ano, už jsem hovořil o občanských kompetencích. Ty se mi zdají významné. Lze jistě tvrdit, že v České republice zřejmě převládá jistá míra submisivity, a že je zde tradice určitého vypjatého etatismu na jedné straně. Na straně druhé můžeme pozorovat v jistém smyslu pečlivý veřejný monitoring politických institucí. Tedy není zde úplná odcizenost, i když průzkumy ukazují, že zhruba čtvrtina voličů v České republice se vyznačuje naprostým odcizením od politiky v tom smyslu, že naprosto neví, co se děje, kdo, proč a v jakém institucionálním rámci co dělá. Viděl jsem takový obrázek, kde se Masaryk setká s andělem a ptá se ho, jak se vede demokracii v České republice. Anděl mu odpovídá: „Bojí se a kradou, ale pořád si Vás váží.“ Je to trochu krutá nadsázka, ale v mnohém příznačná.

To mi přijde velmi dobře aplikovatelné na současnou českou společnost.

To Masarykovo nebát se a nekrást je svým způsobem velmi nosné. On poukazuje na to, že liberální demokracie může přežít pouze v případě, že existuje občanská autonomie a v případě, že jsou lidé schopni vstupovat na veřejnost a reprezentovat nenásilně a smířlivě své zájmy ať už na úrovni občanské společnosti nebo na úrovni politického systému a držet se přitom jasných formálních pravidel.

To je vidět v otázce opozice. Umění politické opozice je něco, co je pro demokracii velmi důležité. Podle toho můžeme opravdu hodnotit kvalitu demokracie. To heslo nebát se a nekrást můžeme dobře interpretovat ve vztahu k občanské autonomii. Když jsou občané pasivní, tak je to nebezpečné pro demokracii, vytváří to velký prostor pro zneužívání politické moci. Politická moc musí ten prázdný prostor něčím vyplnit, neboť musí jednat. Dále je tady důvěra k určitým pravidlům. Dobrá definice občanské společnosti pochází od amerického sociologa Jeffrey Alexandra. Ten tvrdí, že občanská společnost se vyznačuje důvěrou v abstraktní pravidla, která dodržujeme při našich každodenních konfliktech. Díky vysoké míře korupce a kolonizace institucí klientelistickými vztahy můžeme říci, že kultura pravidel není v ČR na dostatečné úrovni. A tam, kde vznikají problémy podobného charakteru, často dochází k jejich zacyklování. Ta trajektorie, na které se v současné době nachází Řecko a do jisté míry Itálie, může posloužit jako odstrašující příklad pro Českou republiku. Klientelismus a korupce bývají reakcí na špatně fungující instituce, avšak zpětně mají tendenci funkčnost těchto institucí podrývat.

Když použiji klasickou typologii, tak lze tvrdit, že po třidvaceti letech stále dominuje podřízená politická kultura, což ukazují mnohé empirické výzkumy.

Kultura protestu je ale na vyšší úrovni. Domnívám se, že protest je něco, co je třeba vítat. Překvapují mě často studenti, kteří se negativně vymezují například vůči odborářům a tvrdí, co vlastně ti odboráři chtějí, když jenom křičí. Odpovídám jim, že to křičení je v pořádku, to k demokracii patří. Běžní lidé mají právo na to se ozvat a je třeba zásadně přikývnout a prohlásit, že kultura protestu a protestování obecně je něco, co je zcela legitimní a co ke svobodné společnosti patří. Protest je důležitý nejen pro reflexivitu institucí, ale také pro formování politických orientací a identit i jako východisko jiných forem participace. Ale je třeba s tím umět pracovat a bránit tomu, aby nevyvolával například politické nebo sociální násilí. To už by samozřejmě byl velký problém pro svobodu i demokracii, ale civilizovaný, mírový, a na zájmy a argumenty zaměřený protest je něco, co je velmi důležité. Bez toho se žádná demokracie neobejde a pokud ano, je třeba mít pochybnosti o kvalitě této demokracie.

Apriorní odmítání protestů můžeme vysvětlit jednak tím, že to reflektuje rodinné prostředí, a jednak špatnou kvalitou politické socializace na úrovni základního i středního školství. To, že je protest a politický konflikt vnímán jako něco nebezpečného, souvisí i s určitým postautoritářským komplexem.

Barack Obama ve svém nedávném vítězném proslovu poukázal na to, že pokud ztratíme ze zřetele politiku jako kontroverzi, tak těžko oceníme demokracii jako

pokojně řešení konfliktů. Je tedy překvapivé, že odmítání protestů nacházíme i mezi mladými lidmi. Je vidět, jak někdy považují lidé za obtížné spolu nesouhlasit a jak moc se konfliktům vyhýbají, což může být výrazem nebezpečné konformity, před kterou varovali již Mill či Tocqueville. Myslím, že to nalezneme na mnoha úrovních, na úrovni rodinné, pracovní, občanské i politické. Dále je stále přítomna ta polarizace na my [občané] a oni [politici], o které jsme se již zmínili na počátku našeho rozhovoru. Tahle hráz mezi občany a občany ve veřejných funkcích brání rozvoji podpůrné dynamiky mezi občanskou společností a politickými institucemi, které nemají být odděleny, ale naopak provázány množstvím mostů a institucionálních pojistek a zajištění. Stát je pak vnímán jako něco cizího, jako deus ex machina, který tu prostě je a za jehož stav se necítíme příliš odpovědní. Za komunismu měla kultura remcalství určitou integrační funkci, kdy jsme se tím remcáním vlastně poklepali na zádech a uklidnili se, že jsme na tom všichni stejně – blbě. Tento stereotyp do značné míry přežívá dále. Jakoby politická třída představovala pro českou společnost to, čemu se někdy říká constitutive other a pomocí vymezování vůči tomuto posilujeme společenskou soudržnost. Kultura remcalství a slabé nevolební účasti může být posilována i tím, že lidé, kterým začne záležet na kvalitě veřejných institucí, jsou většinou v produktivním věku, starají se o rodiny, mají hypotéky atd. Tedy ta citlivost vůči veřejným záležitostem se paradoxně posílí ve chvíli, kdy máte velmi málo času.

Ivo Možný hovoří o tom, že hlavním problémem je nedůvěra v účinné kolektivní jednání. To je samozřejmě něco, co můžeme zahrnout do toho souboru občanských kompetencí. V té nedůvěře v účinné kolektivní jednání se i odráží určitá míra liberálně demokratické nedospělosti, která se projevuje také sklony k perfekcionismu. Výstižnou argumentaci o perfekcionismu jako o vážném nebezpečí pro demokracii najdeme u Giovanni Sartori a velmi dobře to sedí na společnost v České republice. Jsme modernizovaná společnost, plně vzdělaná, převládá zde technická vzdělanost a máme silnou tradici středního vzdělávání, a paradoxně nevím, do jaké míry tohle tvoří dobré předpoklady, protože demokracie je do značné míry neuspořádaný, horečnatý a chaotický proces, jak to popisuje už Alexis de Tocqueville v Demokracii v Americe.

Jedním ze základních předpokladů existence demokracie je to, že lidé přijmou určitou neuspořádanost a nedokonalost jako hotový stav. Demokracie je spojena s vysokou mírou tolerance vůči věcem, které se nám nelíbí, ale které nepovažujeme za nebezpečné nebo za tak důležité, abychom kvůli tomu odmítli určité občany či instituce nebo měnili celý systém. A to se neobejde bez robustní a aktivní občanské sféry.

Já bych ještě prohloubil problematiku politické kultury a vztáhl bych na české prostředí určitou kulturu beztretnosti a naopak poměrně divného trestání. Můžeme uvést tři stručné příklady. Prvním je kauza Romana Smetany, jehož odsouzení může být legální, ale zcela jistě není legitimní. A toto můžeme zasadit do kontextu kauzy s Romanem Pekárkem, jakožto člověkem odsouzeným nepravomocně na šest let za korupci, který

ale svým hlasem podržel aktuální vládu u moci. Posledním příkladem může být kauza s Romanem Janouškem jakožto vlivným přítelem mnoha politiků, který se v podstatě vyplatil z toho, že opilý úmyslně srazil autem ženu. Moje otázka směřuje k tomu, když se na to společnost podívá v tomto kontextu, zda nemůžeme hovořit o něčem, co mohu slovy Jürgena Habermase označit jako krizi legitimacy, protože státní aparát evidentně selhává v řešení určitých krizí.

To, co jste uvedl, jsou velmi dobré příklady a je potřeba o nich mluvit. Já to vnímám podobně, jako to vnímáte i Vy. Jde o vážné příklady střetů legality a legitimacy, se kterými se bude muset v zájmu udržování či posilování důvěry v instituce společnost vypořádávat. Stát ale selhává ve vymahatelnosti práva i jinde. Například Nejvyšší správní soud nařídil ministrům, aby zveřejňovali mzdové podmínky svých zaměstnanců. Úřad pro ochranu osobních údajů rozhodl, že je tento výrok soudu (!) nezákonný a některá ministerstva tyto údaje opravdu doposud odmítají zveřejnit. Veřejná správa však v demokracii musí být transparentní a vystavovat se veřejné kontrole. Na tomto případě vidíme jasné selhávání vlády práva uvnitř orgánů veřejné správy.

Pokud jde o případ tykadlového řidiče, tak tady s Vámi plně souhlasím, že veřejnost to vnímá jako výsměch a jako nelegitimní akt. Když pomineme ten kontext, kdo ho odsoudil, že to byla de facto ODS, i přes to, že byly poškozeny i jiné strany. Správně jste řekl, že z té stránky legality je to v pořádku. Tohle je v jistém smyslu dilema moderní liberální demokracie, která je založena na důvěře v obecná a formální pravidla. A někdy jejich aplikace vede k velkým nespravedlnostem. Někdy tato pravidla mohou být zneužívána politickou mocí, jako jsme viděli u nás v době minulé nebo v současnosti třeba v Rusku. Zákon v tomto zneužívání není o vládě nad všemi, ale je to nástroj mocných k ovládnutí veřejnosti. Každý systém má tendenci toto generovat. Roman Smetana se pokoušel o jistou formu občanské neposlušnosti, při které se veřejně vzpíral i apeloval, ale zároveň principiálně neodmítal podřídit se rozhodnutí soudu. Velmi přesvědčivě a veřejně však namítal, že jeho uvěznění je zbytečné a vlastně škodlivé pro něj i pro společnost, jelikož nepotřebuje resocializaci a společenská nebezpečnost jeho jednání je podle jeho názoru nulová. Což jsou dva hlavní cíle trestu odnětí svobody v moderní společnosti. Proto tady existuje systém protivah a slušelo by se podle mého názoru, aby v tomto případě zafungovaly prezidentské milosti, ale prezident se k tomu vyjádřil tak, jak se vyjádřil. Souhlasím s tím, že tato kauza je zneklidňující, tristní a zároveň příslibem toho, že se z ní dokážeme jako společnost institucionálně poučit. Instituce občanské neposlušnosti je jedním z důležitých nástrojů, jak vybalancovávat onu podpůrnou dynamiku mezi legalitou a legitimitou a bránit trvalému a škodlivé podlamování těchto dvou principů a jejich vzájemné dynamiky. K těm ostatním dvěma příkladům. Až donedávna tady byla určitá úroveň beztrestnosti, což je samozřejmě katastrofa pro legitimitu práva a bohužel to ukazuje na velkou míru zákulisnosti v politice. Toto z hlediska legitimacy ohrožuje celý systém a z dlouhodobého pohledu i legitimitu demokracie obecně. Ale abychom řekli také něco optimistického, mohlo to být i o dost horší. Na druhé straně se zde zřejmě

uschopnila část státního zastupitelství a část policie a podařilo se, že ruka spravedlnosti už dopadla i do těch nejvyšších pater politiky. To lze interpretovat jako pozitivum. Neměli bychom promrhat žádnou dobrou krizi, protože krize může vést ve zlepšení. A v kontextu krize vymahatelnosti a legitimacy práva musíme v toto zlepšení doufat.

V souvislosti s legitimitou a občanskou participací se zeptám na Váš názor na zavedení přímé volby prezidenta. Když použiji Orwella, tak já osobně to vnímám jako prolefeed. Jako něco, co má zabavit společnost a odklonit její pozornost od relevantních témat. A může to vést k tomu, že společnost vygeneruje na jedné straně vrcholně populistické kandidáty nejlépe reprezentované Tomiem Okamuroou, na straně druhé jakési kandidáty na truc jako je Vladimír Franz.

V tom s Vámi souhlasím a vidím to jako daň politickému populismu, který je v České republice součástí politického mainstreamu. Souhlasím s tím, že je to naprostá marginálie. Marginálie, která jde špatným směrem. Jako většina odborné obce jsem byl odpůrce přímé volby prezidenta. Z prezidentské volby se stala daleko větší a dražší taškařice, která má navíc potenciál k ještě větší destabilizaci ústavního systému brzd a rovnovah, odvádí pozornost od důležitých problémů a zahlcuje veřejnou sféru podružnostmi. To je plně v intenci s dlouhodobým trendem depolitizace veřejné sféry. Na základě principu delegace moci bude prezident koncentrovaným substrátem vůle mnoha občanů, a získá tak velmi silný mandát. Vzhledem k jeho symbolické a komunikační roli víme, že mu může narůst sebevědomí. Jeho reálné kompetence však zůstávají slabé, přímá volba však může u veřejnosti posílit očekávání od instituce založené takto silným mandátem, kterým však nebude moci dostát, a v důsledku toho může dokonce dojít k poklesu důvěry v instituci prezidentství. Možná rizika této volby můžeme předvídat při sledování působení současného prezidenta Klause, který už tak dost dokázal vykoletit ústavní systém a poškodit reputaci České republiky. Jeho působení hodnotím jako jednoznačně negativní, neboť bylo založeno na neustálém vymezování a polarizování i na nadměrných zákulisních praktikách.

To nebezpečí tedy spatřuji v tom, že averze mezi jednotlivými ústavními institucemi, která je za Klause už dost vysoká, se může ještě vystupňovat. To je samozřejmě velký problém, protože bychom očekávali, že v liberální demokracii se budou ústavní instituce vzájemně respektovat a monitorovat, místo toho, aby se sebe při každé příležitosti dehonestovaly a delegitimizovaly. Prezident je spíše úřad a jeho role je spíše symbolická, morální a mediální. Osobně bych si přál takového kandidáta, který bude vyzařovat důvěryhodnost a předvídatelnost ve vztahu k partnerům, ctít vládu práva a ústavní pořádek včetně všech jeho institucí. Ne prezidenta ďáblova advokáta. Myslím, že to se hodí pro žižkovskou undergroundovou skupinu, ale teď vážně, úloha ďáblůvých advokátů je v demokracii strašně důležitá, jejich místem by však měla být primárně občanská společnost, hodí se i do prostředí politických stran, ale ne pro prezidenta republiky, který má být integrujícím elementem a symbolem státnosti.

V souvislosti s přímou volbou se přesunu k poslední otázce a k Zygmuntu Baumanovi, který hovoří o tom, že v postmoderní společnosti je politika koncepce nahrazena politikou kampaně. Jaký je Váš názor na toto tvrzení?

Je to dobrý postřeh. Liberální demokracie je založena na autoritě pravidel, což je něco, na co poukazoval už Max Weber ve své interpretaci legálního panství jako převládajícího rysu modernity. Důvěra v tato pravidla souvisí s určitou mírou abstraktního myšlení a představivosti. Při interpretaci tohoto Baumanova postřehu se můžeme držet toho, že politika, která by měla mít povahu hry, má tři základní fáze. Fází politické kampaně, fázi vládnutí a fázi reprezentace. Přijde mi, že v České republice nedokážeme rozlišovat, především mezi fázemi kampaně a vládnutí. Proces vládnutí tak připomíná čtyřletou volební kampaň, která začíná hned druhý den po volbách. Kampaňovitost vládnutí vede k politické a sociální polarizaci, ale hlavně odvádí pozornost od skutečných problémů a deformuje vnímání politické elity ve prospěch pouhého udržení moci a tzv. práce s veřejností. Součástí tohoto rozlišování tří fází politického procesu je především respektování legitimacy voleb a jejich výsledků, ale také umění toho, čemu někdy říkáme stá-totvorná nebo konstruktivní opozice. A fázi reprezentace? Zde je odstrašujícím příkladem svržení vlády ČR uprostřed evropského předsednictví v roce 2009. Je nutné, aby toto rozlišování vyžadovala veřejnost a aby občané ve veřejných funkcích tyto fáze respektovali. Kvalita demokracie do velké míry závisí na tom, zda se toto rozlišování tří specifických fází politiky stane součástí politické kultury většiny občanů.

To je z mojí strany všechno. Děkuji Vám za rozhovor.

recenze

**V. Dvořáková /
Vladimír Naxera**

**A. Badiou /
Petr Krčál**

**J. Potměšil /
Jan Kondrys**

**K. B. Müller /
Vladimír Naxera**

Vladimír Naxera

Rozkl(r)ádání státu.

DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra: 2012. Praha: Universum.

Recenzovaná publikace se zaměřuje na velice aktuální témata politického dění. V situaci, kdy se dlouhodobě hovoří o problémech občanské společnosti, „špatné“ politické kultuře, korupci a klientelismu, někdy dokonce i o krizi demokracie, se všeobecně očekává, že se odborníci na dané téma zhostí úkolu veškeré tyto problémy popsat srozumitelným způsobem širšímu okruhu čtenářů, než jsou jen akademici a studenti společenských věd. V letošním roce takovouto publicisticky laděnou knihu¹ napsala Vladimíra Dvořáková, profesorka politologie na Vysoké škole ekonomické v Praze. Zhoštění se tohoto úkolu je o to důležitější, že ani v rámci české odborné politologické (či vzhledem k povaze sledovaných témat raději šíře definované společenskovědní) literatury nebývají v této publikaci popisovaná témata podrobována rozsáhlejšímu výzkumu. Ačkoliv je jasné, že témata jako občanská společnost, politická kultura nebo korupce jsou témata s významem zcela zásadním, je pozoruhodné, že projdeme-li si českou knižní i časopiseckou produkci věnovanou těmto tématům, nenalezneme příliš mnoho výsledků. Jakkoliv je tedy tento počín chvályhodný, otázkou je, nakolik je celé dílo ve své výsledné podobě zdařilé.

1) I když jde o knihu neodbornou, domnívám se, že recenze na ní v tomto časopise má zcela jednoznačně své místo (zejména vzhledem k tomu, že jde o číslo zaměřené na otázku státní moci).

Celý text je roztříštěn do mnoha krátkých kapitol. Každá z nich se věnuje jinému tématu, jsou psány poměrně čtivým jazykem vstřícným vůči velkému okruhu čtenářů. Nutno přiznat, že většina autorkou zvolených témat je velice aktuálních a závažných. Dle autorčiných slov je cílem knihy „[...] hledat odpovědi na řadu otázek [...] Vysvětlit, co se v této zemi děje, neřku-li proč se tomu tak děje a co s tím, a to pokud možno jazykem srozumitelným [...]“ (s. 9). Takovéto předsevzetí je jistě velmi ambiciózní a jednoznačně nesnadno splnitelné. Vladimíře Dvořákové se jednoznačně podařilo zvolit jazyk srozumitelný, nicméně v otázce obsahové, tedy v pokusu vysvětlit co a proč se děje, se kniha potýká s mnoha problémy (viz níže).

Jednotlivé texty, které na sebe nepříliš navazují, jsou uspořádány do čtyř částí (1. Politická kultura aneb co nás vede na scestí, 2. Instituce mají smysl aneb proč stát nefunguje, 3. Případová studie: Fakulta právnická Západočeské univerzity v Plzni a 4. Cesta ke změně). Skutečnost, že je většina textů opravdu krátkých, se odráží na jejich kvalitě a hloubce. V naprosté většině případů autorka nemá v rámci zvoleného rozsahu žádnou šanci rozvinout myšlenky do patřičné hloubky, která by dle mého soudu byla potřebná i pro čtenáře z řad neoborné veřejnosti.

Prvním ze slabých míst knihy je množství zcela diskutabilních pasáží, ve kterých se autorka pouští k prezentaci vlastních názorů, které nejsou řádně podloženy jakoukoliv empirií. Setkáváme se tedy se spekulativními a diskutabilními prohlášeními. Již v úvodu se tak čtenář dozvídá, že „[k]dokoli upozorní na korupci a klientelismus či odhalí nešvary, musí být potrestán. To je jejich [tedy politických představitelů – pozn. V.N.] prevence, která má zabránit a zastrašit“ (s. 12). Můžeme předpokládat, že autorka záměrně užívá hyperbolu, aby dodala důraz svým slovům, nicméně tento postup se mi ani v tomto druhu textu, který není odborný, nezdá jako správný. Jiným způsobem si opravdu autorčino nepochopitelné tvrzení nemůžeme vysvětlit. Autorka se v této formulaci dopouští ještě další věci, která se objevuje ještě na mnoha dalších místech, a sice toho, že paušalizuje a generalizuje, zejména pak směrem k politickým představitelům, které ve směr „hází do jednoho pytle“.

Další příklad nepříliš podložených závěrů nalézáme o několik kapitol dále, kde představuje vlastní pokus o interpretaci toho, jakého viníka současného nepříznivého stavu politiky a ekonomiky nachází představitelé politické elity. Tímto viníkem mají být zejména příjemci sociálních dávek (s. 41). Na takto nalezeného viníka pak navazuje interpretace toho, jak (údajně) političtí představitelé hledají řešení. „Proč hledat dlouhodobá řešení v sociální práci, v posilování práva [...], proč poskytovat více prostředků na školství, hledat motivační formy sociální podpory? To přeci nepřináší rychlé řešení. A pokud by stát dokázal prosadit pořádek a bezpečí, pokud by se podařilo zabránit vytváření ghett, kde bychom pak měli ten ventil a vůči komu? Zdá se vám to paranoidní? Možná, ale historie nám dává dostatek důkazů o tom, že pogromy většinou nebyly věcí náhody, ale uměle vyvolaným ventilem společenského napětí“ (s. 42). Nejen, že zde autorka opět až přespříliš generalizuje, navíc ale ve své předpovědi budoucnosti předkládá zcela nepodložené a ab-

surdně znějící závěry. V uvádění takovýchto příkladů generalizace a spekulací by šlo pokračovat dále.

Kromě tohoto můžeme v textu nalézt další problém a tím je zcela svévolné využívání odborných termínů. Ačkoliv jde o text neodborný a určený široké veřejnosti, myslím, že s odbornými termíny by mělo být zacházeno určitým způsobem, popř. by alespoň měly být vysvětleny. A nejen pouze o odborné pojmy. Na některých místech v knize nalézáme tvrzení, která by zasloužila solidnější odbornou argumentaci i na stránkách této publikace.

Příklad nedobrého užívání termínů a politologických konceptů nalézáme například v tom, jak autorka operuje s pojmem populismus, přičemž s jeho vysvětlením se vypořádává velice krátce. V této věci si navíc klade otázku, zda u nás může dojít k proměně politiky na výrazněji populistickou. Sama si odpovídá konstatováním, že „[v]ětšina z nás by si asi odpověděla, že nám určitě nehrozí něco takového, jako je Chávez ve Venezuele či Lukašenko v Bělorusku. Středoevropský prostor nám dává pocit jakéhosi kulturního zakotvení, navíc podvědomě spojujeme populismus s levicovou orientací, vůči níž jsme dostatečně ostražití [...]“ (s. 45). Pominu-li údajné většinové vnímání populismu jako levicového (i když ani toto tvrzení není jakkoliv podloženo), nutně mě i další čtenáře musí zarazit konstatování, že díky středoevropskému prostoru získáváme jakési blíže nespecifikované kulturní zakotvení. V této souvislosti není na škodu připomenout, že prostor střední Evropy prošel v průběhu 20. století různě ideologicky i typologicky zařaditelnými nedemokratickými režimy a domnívám se, že díky syndromu postkomunismu není možné o takovémto typu zakotvení, které by nás před změnou režimu mohlo ochránit, hovořit.

Další příklad nalézáme v části věnované politickým stranám. Autorka zde velice zkratkovitě kategorizuje české strany podle klasické (a dle mého soudu zastaralé a na postkomunistické stranické soustavy nepříliš využitelné) typologie. Bez jakéhokoliv vysvětlení tak Občanskou demokratickou alianci, Unii svobody a TOP 09 označuje jako strany kádrové, oproti tomu pak KSČM a KDU-ČSL za strany masové, přičemž toto zařazení podpírá pouze tím, že jde o strany s největším počtem členů. Další příklady vyskytující se napříč celou knihou by nebylo složité uvést.

Samostatný příklad představuje třetí část věnovaná plzeňským právům. Této kauzy se autorka knihy sama přímo účastnila jako aktérka (v pozici předsedkyně akreditační komise). Kapitulu autorka nazývá případovou studií, i když s případovou studií tak, jak je jako metoda chápána politologií, nemá příliš co společného. V celé této části (na rozdíl od dalších částí) autorka navíc zdůrazňuje, že jde o „odbornou analýzu“, i když je celá kapitola spíše prostým popisem problémů plzeňských práv obohaceným i o autorčiny vlastní názory. Velkou část kapitoly tvoří představení profilů 24 „nestandardně studujících“ studentů na plzeňských právech. Každá z těchto osob má v knize jakousi svoji vizitku, přičemž namísto jména je pojmenována číslem. Pro zajímavost uvedu jedno z vizitek, konkrétně vizitku pro jedince s pojmenováním „Osoba č. 13“.

„Průběh studia: Nestandardní průběh studia, zkoušky u vyučujících, kteří dané předměty neměli zkoušet, pochyby o pravopisu podpisů v indexu (nelze prokázat, existuje pouze kopie). Komise pro státní závěrečné zkoušky nebyly schváleny, v protokolech nečitelné podpisy. Profil osoby: Pozice **starosty (primátora) Chomutova**, nyní poslanecký mandát ve **Sněmovně**, dříve mezi **poradci Aleše Řebíčka**, který ji navrhl do **dozorčí rady Českých aerolinií** (v té době se připravovala privatizace), kde byla do roku 2009, členství v dozorčí radě **Středočeské vodárny, a. s.**“ (s. 130; zvýrazněno v originále). Není již třeba přespříliš zdůrazňovat, proč takovýto text nelze považovat za odbornou analýzu.

Autorka v průběhu celé knihy vykresluje současný stav v ČR velmi nepříznivě. Otázkou ovšem je, jaká východiska z nastíněného stavu autorka nabízí. Již v úvodu píše, že nemá smysl hledat teoreticky nebo ideologicky obecně zakotvená řešení, je třeba jedna podstatná věc – existence fungujícího státu (s. 10). Jakkoliv nesouhlasím s tvrzením, že není třeba hledat teoreticky zakotvená řešení, podívejme se, jaká konkrétní řešení Vladimíra Dvořáková na cestu ze současné „krize“ nalézá. V závěru konstatuje, že jednou z hlavních podmínek je chovat se slušně a přijmout určité standardy chování a vystupování. Jako další důležitý krok vidí autorka to, že každý z nás může vstoupit do politické strany (s. 161), popř. podepisovat petice (s. 165). V úplném závěru autorka konstatuje, že „[j]e to na každém z nás a na nás dohromady, jaké občanské i politické prostředí zde připustíme. Je to i na politicích – i mezi nimi jsou tací, kteří vnímají politickou aktivitu jako službu veřejnosti. **Držme si palce, ať krize tohoto státu vyústí v něco pozitivního**“ (s. 173; zvýrazněno v originále).

Z tónu této recenze je patrné, že můj dojem z knihy není příliš pozitivní. Záměrem autorky nebylo napsat odborný text. Zcela chápu a respektuji snahu autorky napsat text, který by mohl být široké veřejnosti nápomocný v orientaci v prostředí složitých politických dějů včetně jejich stinných stránek. Vytvoření takového textu sám považuji za poměrně nutné. Autorka však ve své snaze zůstala v půli cesty a recenzovaný text se proto potýká s celou řadou výše naznačených problémů. Ještě zopakuji, že za ty nejzávažnější považuji nepodloženou generalizaci, spekulativní závěry a svévolné nakládání s odbornými termíny a politologickými koncepty. I přesto si však myslím, že kniha stojí za přečtení. Může být totiž vodítkem v pokusu napsat jiný text snažící se široké veřejnosti předložit možnou interpretaci současných politických dějů.

Petr Krčál

The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings.

BADIOU, Alain: 2012. London a New York: Verso.

Knihu filozofa Alaina Badiou lze vnímat jako kritickou reflexi soudobé podoby kapitalismu a neoliberální ideologie. Ideologie, jež umožňuje a podporuje to, že pracovní síla firem je pod záštitou restrukturalizace stále redukována, a která se řídí mottem „*všechno, co je veřejné, může být privatizováno*“ (s. 3).

K aktuální podobě neoliberální ideologie, jež je převládající v západních zemích, lze vztáhnout paralelu s rannou fází kapitalismu v 19. století. Kapitalismu, jenž neposkytoval takřka žádné sociální zabezpečení a jistoty masové vrstvě dělníků, a který redukoval jedince na pracovní nástroje a dělil jedince na ty, kteří byli pro kapitál využitelní, a na ty, kteří využitelní nebyli. Badiou hovoří o tom, že současná mutace kapitalismu nese všechny atributy této ranné podoby kapitalismu (s. 11). Jako opozice k tomuto uspořádání mocensko-výrobních relací se v 19. století formovala opozice tvořená masovými sociálními hnutími, jež byly tvořeny dělnickou třídou. Současná masová antikapitalistická hnutí (jako hnutí *Occupy* aj.) pak připomínají tato hnutí dělnické třídy z 19. století (s. 5). Z tohoto důvodu hovoří autor o znovuzrození historie.

V recenzovaném titulu autor usiluje o poskytnutí vysvětlení tří trendů soudobého kapitalismu, jež na sebe navazují. Prvním je skutečnost, že pod hesly jako je „modernizace“, „reformy“, „globalizace“ aj. se skrývá snaha o dosažení (nebo udržení) „nelimitované moci finanční a imperiální oligarchie“ (s. 5), a skutečnost, že to, co se staví do cesty liberálnímu kapitalismu „*musí být nemilosrdně zničeno*“ (s. 5). Druhým trendem, jenž Badiou vysvětluje, je fakt, že současná antikapitalistická hnutí jsou začátkem glo-

bálního povstání proti moci kapitálu. Tato hnutí jsou zatím naivní, roztroušená a bez větší míry organizace, ale držitelé moci a kapitálu si uvědomují jejich budoucí potenciál a „*tajně se jich bojí a budují své zbrojnice v podobě jednak justičního arzenálu a jednak ozbrojených složek*“ (s. 5). Poslední skutečností, kterou se autor pokouší v knize vysvětlit, je to, že se znovuzrozením historie musí dojít i ke znovuzrození ideje demokracie. Současné pojetí demokracie „*se stalo zástavou legionářů Kapitálu*“ (s. 6).

Badiou předkládá výše nastíněnou argumentační linii v devíti krátkých kapitolách. V první kapitole se zabývá charakteristikou současné podoby kapitalismu. Nejstručněji jej definuje jako „*režim gangsterů*“ (s. 12), ve kterém se tito gangsteři (tj. vlastníci globálního kapitálu a politické elity) řídí heslem „*opustte pomoc pro všechny* [pro nemocné, nezaměstnané a ty, kteří nemají kapacity se prosadit na trhu – poznámka P.K.] *kromě bank*“ (s. 13). Tato logika soudobého kapitalismu tak otevírá návrat historie v podobě masových protestů proti tomuto gangsterskému režimu. Badiou správně poznamenává, že tyto protesty ale nikdy nepřijdou ze strany „*barbarského konzervatismu kapitalismu*“ (s. 15), ale ze strany masových antikapitalistických hnutí.

Následující tři kapitoly recenzovaného titulu jsou věnovány charakteristice různých forem vzbouření proti soudobé podobě kapitalismu. Badiou hovoří o tom, že ti, kdo proti němu protestují, jsou politiky rámováni jako zloději, chuligáni apod. Tím dochází k vytváření „*nebezpečných tříd*“ (s. 16) a stávající gangsterský režim tak vnímá dobré občany jako takové, kteří nikdy proti ničemu nerebelují. Skrze toto rámování a kriminalizaci určitých forem jednání skrývá soudobý kapitalismus reálné zločiny a jejich oběti. To lze nejlépe ilustrovat autorovým tvrzením: „*tam kde platí, nulová tolerance pro mladého černocho, který ukradl šroubovák, je neskonalá tolerance pro zločiny bankéřů a vládních defraudantů, kteří ovlivňují životy milionů*“ (s. 18–19). Dle Badioua dochází také k naplnění Marxova konceptu alienace kapitálu – věci vládnou nad existencí, zboží nad životem a stroje nad pracovníky. Život jedince tak má menší hodnotu než majetek. Právě z těchto důvodů dochází ke vzpourám proti tomuto gangsterskému režimu. Autor rozlišuje tři jejich typy.

Prvním je tzv. bezprostřední povstání (*immediate riot*) (kap. 2). Tento typ povstání propuká nejčastěji mezi určitou skupinou populace jako reakce na násilnou akci ze strany státních orgánů, jeho jádro je nejčastěji formováno mladými jedinci a rozšiřuje se tak, že je imitováno ostatními jedinci pocházejícími ze stejných sociálních vrstev, ale odlišných geografických prostorů. Bezprostřední povstání jsou často provázena násilnostmi, které zastihují jejich původní myšlenku. Druhým typem je povstání latentní (*latent riot*) (kap. 3), jež indikuje možnost definování nové situace na poli politiky, ale aktuálně nedisponuje kapacitami tuto možnost realizovat. Povstání latentní i bezprostřední se může transformovat do posledního typu, kterým je povstání historické (*historical riot*) (kap. 4). Historické povstání tedy představuje výsledek transformace předchozích typů a je pro něj charakteristické to, že dojde k utvoření centrálního místa (či více míst), kde protestující deklarují, že vytrvají, dokud nedojde k jejich satisfakci. Na rozdíl od povstání

bezprostředního může tento typ vydržet i několik měsíců a rozšiřuje se napříč celou společností (ne jen jejími segmenty). Po svém rozšíření skrze celou společnost se tento typ povstání nejvíce blíží historické formě masových dělnických hnutí a nejlépe tak naplňuje autorovu tezi o znovuzrození historie. Všechny výše zmíněné typy povstání ale dle autora neposkytují alternativy k moci, kterou se snaží svrhnout (proto používá termín *riots* místo termínu *revolution*).

V následující kapitole se Badiou zabývá tím, jakým způsobem nahlíží západní země na povstání a revoluce v zemích západu a v nezápadních zemích. Hovoří o tom, že například tzv. Arabské jaro bylo západními zeměmi a jim sloužícími sdělovacími prostředky zarámováno jako touha po svobodě (slova a podnikání) a touha po parlamentní reprezentaci (výběru manažerů skrze volby). Arabské jako tak bylo zarámováno jako „*touha po západu*“ (s. 48). Tímto rámováním vysvětluje Badiou represivní potlačování povstání, která se odehrávají v západních zemích. Tato povstání jsou tak držiteli moci definována jako protizápadní a tedy protidemokratická.

Na tuto argumentaci navazuje autor v kapitole věnující se postavení jedinců v soudobých mocensko-výrobních vztazích. Hovoří o tom, že masa obyčejných pracujících má v rozhodovacím procesu pouze fiktivní hlas a reálně prostřednictvím voleb o ničem nerozhoduje (to lze ilustrovat i na příkladu České republiky, kde je s ohledem na politickou (ne)kulturu jedno, jaké strany jsou právě u moci, jelikož všechny jednají primárně ve svém zájmu a ne v zájmu občanů). Takto dochází k utváření „*inexistentních*“ (s. 56) občanů. Badiou tvrdí, že změna je pak možná pouze v případě, že tito inexistentní začnou existovat s maximální intenzitou. Mocensko-výrobní vztahy také utvářejí určitou definici normality. Když se někdo od této normality odlišuje, je automaticky podezřelým.

Ve dvou předposledních kapitolách rozebírá Badiou politickou organizaci, o které se domnívá, že se jedná o subjekt disciplíny událostí a vztahem státu a identity. Tvrdí, že stát slouží jako stroj na výrobu inexistentních jedinců, a že utváří „*separující jména*“ (s. 77) – označení, která vystavují určité skupiny lidí stigmatizaci (na francouzském příkladě uvádí například pojmy „islamista“, „burka“ apod., tyto stigmatizující označení lze do českého kontextu přenést na například na pojem „nepřizpůsobiví“).

V poslední kapitole před závěrem se autor věnuje celkové sumarizaci předložené argumentace a na jejím základě předkládá definici toho, co je „*politická pravda*“ (s. 85) a podrobně tuto definici rozebírá. Po závěru autor ještě přikládá dvě stručné přílohy, jež vhodně dokreslují jeho argumentaci.

Kniha *The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings* představuje kritiku soudobého kapitalismu. S autorovou argumentací se plně ztotožňuji a toto dílo má díky jasnosti a konzistentnosti argumentace, dle mého názoru, potenciál oslovit jak čtenáře odborného, tak laického.

Na závěr recenze si ještě dovoluji stručnou noticku. Recenze je psána v poměrně nekritickém duchu. Důvodem proto je skutečnost, že naprosto souhlasím s tím, jak autor nahlíží na aktuální podobu kapitalismu. Lze konstatovat, že Badiou vnímá libe-

rální kapitalismus jako pozlátko maskující jeho pravou podstatu – současný „*kapitalismus je pouze sociální moc, ctihodného organizovaného zločinu*“ (s. 26). Potenciální čtenář vycházející z odlišných (zejména neoliberálních) argumentačních pozic nebude z recenzovaného titulu příliš nadšen, avšak dovolím si tvrdit, že tato kniha není určena pro něj. Tato kniha Alaina Badioua svým velmi kritickým duchem cílí primárně na čtenáře, který smýšlí kriticky o současném uspořádání mocensko-výrobních vztahů v západních zemích.

Jan Kondrys

Šarí'a. Úvod do islámského práva.

POTMĚŠIL, Jan: 2012. Praha: Grada Publishing.

Islámský právní řád – *šarí'a* – představuje zcela klíčovou součást tohoto monoteistického náboženství a je tudíž s podivem, že mu bylo dosud v českém odborném prostředí věnováno relativně málo pozornosti. Ačkoliv se přirozeně ve svých pracích orientalisté, historici, religionisté či politologové dotýkali různých dílčích problémů a jednotlivých aspektů šarí'y, syntetická odborná monografie, která by se systematicky zabývala fenoménem islámského práva v jeho celistvosti, u nás dlouhou dobu citelně chyběla. Je proto zajímavé, že se v roce 2012 během pouhých několika měsíců na českém knižním trhu objevily hned dvě publikace uceleně se zabývající touto problematikou, jejichž autoři jsou oba svým vzděláním právníci. První z publikací je útlá knížka Petra Osiny nazvaná *Základy islámského práva*, jež byla koncipována především jako učebnice pro studenty Právnické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a kterou vydalo nakladatelství Leges. Druhou, svým obsahem poněkud rozsáhlejší knihu, jež je předmětem této recenze, vydalo nakladatelství Grada, jejím autorem je Jan Potměšil a byla nazvána jednoduše *Šarí'a* s podtitulem *Úvod do islámského práva*.

Potměšilova kniha přitom ve skutečnosti není úplnou novinkou, neboť její větší část byla již v roce 2008 publikována na pokračování na stránkách internetového deníku Britské listy (www.blisty.cz). Tehdy autor svůj počín označil za „první vlaštovku“, jejímž úkolem měla být motivace zkušenějších odborníků k napsání „kvalitnější monografie komplexně pojednávající o islámském právu“. Během více než čtyř let se však ta-

ková monografie u nás neobjevila a Potměšil tedy vydal tyto své texty, které dále rozšířil, v tištěné podobě.

Kniha je logicky a vcelku přehledně členěna. Po předmluvě, již obstaral arabista Luboš Kropáček, a autorově úvodu následuje šest tematických kapitol, dále se dělí na podkapitoly. Na konci knihy se nachází transkripční poznámka s tabulkou výslovnosti a seznam literatury. Pro potřeby monografie byl zvolen odborný způsob transliterace (především) arabských jmen a pojmů a je až na výjimky dodržován. Bibliografie se neskládá pouze z použité literatury, ale obsahuje zejména dlouhý soupis téměř všech významných v češtině dostupných zdrojů o islámu a muslimských zemích.

V první kapitole Potměšil popisuje charakteristické rysy islámského práva a upozorňuje na jeho základní odlišnost oproti západnímu pojetí práva. Ta tkví především v chápání šarí'yy jako Bohem daného neměnného práva (jež se ovšem z historického pohledu samozřejmě vyvíjelo), které ve své univerzálnosti usiluje o „regulaci veškerého lidského chování“. Následkem toho se islámské právo nezabývá pouze vztahy mezi lidmi, ale i vztahem člověka a lidské společnosti vůči Bohu a jeho typickým rysem je z pohledu západního práva až přílišná kazuističnost, na druhé straně však i mimořádná vnitřní heterogenost a pluralita.

V závěru první části Potměšil poukazuje na zásadní skutečnost, totiž že islámské právo nebylo v historii nikde uplatňováno v plné šíři a představuje tak v praxi nejen prostředek k dosažení Boží vůle, ale především ideál, který se nikdy nepodařilo zcela naplnit. Právo muslimských zemí tak rozhodně nelze směřovat s islámským právem v jeho teoretické rovině.

Druhá kapitola nastiňuje historický vývoj islámského práva. Pozornost je postupně věnována v zhuštěné podobě předislámskému období, době proroka Muhammada a prvních chalífů, umajjovskému období, 'abbásovskému období, osmanské říši, koloniálnímu impaktu i období nezávislosti. Zdůrazněn je vliv, jež od počátku mělo na utváření šarí'yy neislámské okolí. Zmíněny jsou samozřejmě jednotlivé právní školy, přičemž hlavní zásluha na systematizaci dosud chaotického islámského práva je připisována Muhammadu Ibn Idrísovi aš-Šáfí'ímu. Ač se islámské právo postupem času stále více vzdaluje od praxe a reálně je obcházeno, jeho určitá „zakonzervovanost“ mu umožňuje přežít veškeré politické otřesy. K významné modernizaci práva v muslimském světě dochází pod západním vlivem od 19. století, dnes se prakticky ve všech zemích s většinou muslimským obyvatelstvem hledají kompromisy mezi islámskými tradičními normami a nároky moderního způsobu života.

Třetí kapitola se zabývá prameny islámského práva a právní metodologií. Základní prameny šarí'yy lze rozlišit čtyři: Korán, *sunnu* (tradici), *idžmá'* (konsenzus) a *qi-jás* (analogii). Potměšil upozorňuje na relativní skromnost právních ustanovení v Koránu, jenž je mnohem více návodem ke správnému životu než zákoníkem. Reálně tak měla klíčový význam při tvorbě islámského práva spíše Prorokova sunna, již západní orientalisté (navzdory většinovému muslimskému postoji) považují z historicko-kritického hle-

diska za z větší části neautentickou. Mezi prameny práva je možné zařadit i *'urf* (zvykové právo) a v teoretické rovině i zjevená práva ostatních monoteistických náboženství. Potměšil se věnuje i klasickým „sekundárním“ metodám islámského práva (*istihsán*, *isti-sláh*, *istisháb*, *idžtihád*), z nichž zvláště idžtihád (nezávislý úsudek) bývá v moderní době často zmiňován jako kýžený prostředek pro reformu některých zkonstatěných šarí'at-ských norem.

Ve čtvrté kapitole se autor věnuje okruhu *'ibádát*, tj. povinnostem člověka vůči Bohu, jež by se z evropského pohledu do oblasti práva neřadily, nicméně v rámci islámu má toto zařazení své opodstatnění. Jádrem těchto povinností představuje zvláště známých pět „pilířů“ islámského náboženství – *šaháda* (vyznání víry), *salát* (modlitba), *zakát* (almužna), *sawm* (půst), *hadždž* (pouť). Jako nezbytný předpoklad pro plnění náboženských povinností figuruje v islámu souhrnný princip tělesné, morální a rituální čistoty (*tahára*). Vedle toho Potměšil zmiňuje i další náboženské povinnosti mimo tento „základní okruh“ a samostatnou podkapitolu věnuje *džihádu*, posvátnému zápasu, jež chápe v jeho komplexnosti a vyvrací na Západě i nadále poměrně rozšířenou redukci tohoto pojmu na ozbrojené násilné aktivity, případně terorismus.

Obsah páté kapitoly o povinnostech člověka vůči člověku (*mu'ámalát*) již lépe naplňuje západní představy o právu. Plnění těchto norem, které jsou v souladu s islámskou morálkou, je ovšem opět nárokováno Bohem. Potměšil se nejprve zabývá obecnými principy této oblasti práva, jakož i otázkou právní subjektivity člověka a specifickostí právního postavení žen, otroků a nemuslimů v klasickém islámském právu. V dalším textu přistupuje z důvodu možnosti komparace k rozlišení jednotlivých právních okruhů dle evropského vzoru (rodinné právo, dědické právo, majetkové právo, závazkové právo, trestní právo), ačkoliv v islámu takto jednoznačně rozděleny nejsou.

Šestá, závěrečná kapitola pokrývá oblast ústavního práva. Potměšil v ní charakterizuje různé státoprávní teorie islámského středověku, včetně neortodoxních (tj. nesunnitských), rozebírá základní instituce a pojmy ústavního práva v islámu, se zvláštním důrazem na klasickou teorii chalífátu (v podání Abú 'l-Hasana al-Máwardího), v závěru se pak věnuje moderním teoriím islámského státu a jejich vztahu k demokracii a otázce lidských práv. Trefně poukazuje na skutečnost, že mnohé tradiční islámské instituty jako *baġ'a* (hold vládcí) či *šúra* (porada) našly uplatnění při legitimizaci moderních politických institucí z islámského hlediska.

Jak napovídá už název a rozsah knihy, autorovou ambicí bylo poskytnout českému čtenáři všeobecné uvedení do otázek spjatých s islámským právem a zpřístupnit mu k němu seriózní informační základnu. Tohoto cíle se podařilo bezpochyby dosáhnout a v tomto smyslu není autorovi příliš co vytknout. Kniha nepřesahuje hranici kvalitní kompilace, což vzhledem k uvedeným autorovým aspiracím není důvodem ke kritice. Potměšil nepřináší žádná nová neznámá fakta, nepřichází s nějakými originálními teoriemi, nepouští se do odvážných interpretací. Ve své práci vychází z klasických děl renomovaných orientalistů (J. Schacht, A. K. S. Lambton, N. J. Coulson, M. H. Kamali), tyto

zdroje jsou co do počtu relativně omezené a neustále se v poznámkovém aparátu opakuji. To je nicméně v podstatě zárukou „standardního“ obsahu knihy a plní to daný účel. Faktické chyby se v předkládané monografii téměř nevyskytují a když už, jsou nejspíše následkem nepozornosti (např. záměna Mekky za Medínu na s. 176).

Recenzovaná publikace může výborně posloužit jako vhodný materiál pro studenty různých humanitních a společenských vědních oborů, zabývajících se islámem či oblastí Blízkého východu i dalších částí muslimského světa. Vzhledem ke své přístupnosti a srozumitelnosti je kniha vhodná i pro zájemce z řad široké veřejnosti, v níž slovo šarí'a stále ještě často vyvolává zvláštní směs fascinace, odporu a strachu, většinou bez solidnějších faktických znalostí náboženských a historických souvislostí tohoto pojmu. Pro odborníky potom Potměšilova monografie představuje i nadále především onu „hozenou rukavici“, vyzývající je k hlubšímu a systematictějšímu zkoumání problematiky islámského práva ve všech jeho rozličných polohách.

Vladimír Naxera

Lobbing v moderních demokraciích

MÜLLER, Karel B. (ed.): 2010. Praha: Grada Publishing.

Lobbing bývá širokou společností často nazírán jako něco nekalého, jako nečistá záku-
lisní praktika na hranici či dokonce za hranicí legálnosti, v podstatě jako korupční prak-
tika. Toto pojetí může být do velké míry dáno tím, s jakými jmény a konkrétními činy si
lobbing v rámci českého společenského a politického kontextu spojujeme. Lobbing je
ovšem běžnou součástí západních demokratických systémů a při zachování určitých
principů jde o jeden z legálních a legitimních způsobů prosazování zájmů. Pro demo-
kracii, která je mimo jiné založena na možnosti politického konfliktu a principu střetá-
vání zájmů, je lobbing velice důležitým nástrojem. Je ovšem třeba, aby nebyla překro-
čena jistá mez a jistá pravidla a lobbistické jednání se nestalo spíše jednáním
korupčním.

I když je lobbing zcela nepochybně velice důležitým tématem, v rámci české
společenskovědní produkce mu až do nedávné doby bylo věnováno značně omezené
množství prostoru a původních odborných prací věnujících se tomuto fenoménu by-
chom mnoho nenašli. K výzkumu lobbingu se tak české společenské vědy postavily ob-
dobným způsobem jako k dalším zásadním tématům, která jsou v českém společensko-
vědním diskurzem opomíjena – může jít o již zmiňovanou korupci, klientelismus,
stranickou patronáž atd. Už z tohoto důvodu je nutné přivítat publikaci s názvem *Lob-
bing v moderních demokraciích*, která vyšla v roce 2010 a je dílem autorského kolektivu
vedeného předním českým odborníkem na občanskou společnost – Karlem B. Müllerem
z Vysoké školy ekonomické v Praze.

Autoři (kromě editora jsou spoluautory Petr Vymětal a Šárka Laboutková) se v recenzované publikaci snaží uchopit lobbying jako zcela běžnou, legální a prospěšnou techniku prosazování zájmů, kterou zasazují do obecnějšího kontextu liberální demokracie a demokratické občanské společnosti. Kniha je rozdělená do několika kapitol, které jsou seskupeny do tří tematických celků. Po úvodním slovu editora, ve kterém jsou stanovena hlavní východiska publikace, následuje první část, jejímž autorem je Petr Vymětal (a spoluautorkou některých částí Šárka Laboutková), který nejprve představuje nejrozumnější definice, tradice a historické podoby lobbyingu a vymezuje lobbying vůči korupci, přičemž správně dodává, že v minulosti se lobbistické praktiky opravdu blížily tomu, co označujeme jako korupci. Dnešní podoba lobbyingu v liberální demokracii je však odlišná. V následující části se zaměřuje na důvody a podoby regulace lobbyingu, které zkoumá i na vybraných případech (USA, země EU, ČR).

Druhá část (kapitoly 4 a 5 psané Šárkou Laboutkovou) se zaměřuje na zájmové skupiny, které jsou s lobbyingem a obecně prosazováním zájmů spojeny. V první z kapitol se zabývá jednotlivými typy a funkcemi zájmových skupin včetně historického exkurzu k tomuto tématu a vymezením zájmových skupin vůči politickým stranám. Ve druhé se soustředí na různé způsoby uspořádání vztahů mezi zájmovými skupinami a státem a (nutno říci, že poměrně stručně a povrchně, ale pro účely tohoto textu dostatečně) rozebírá problematiku pluralismu a neokorporativismu. Zkoumá to, jak jednotlivé typy ovlivňují působení zájmových skupin, což se samozřejmě promítá do podoby a existujících příležitostí pro lobbying.

Třetí celek, jehož autorem je Karel B. Müller, navazuje na úplný úvod knihy a rozvíjí koncept lobbyingu v širší perspektivě liberální demokracie a demokratické občanské společnosti. Nutno říci, že právě tuto část považuji za nejzdařilejší. A to i díky tomu, že je výborně provázána s úvodem, ale i závěrem knihy, jehož autorem je taktéž Karel B. Müller. Provázanost dříve zmiňovaných částí s úvodem již tak těsná není a kniha tak bohužel působí spíše jako tři tematické celky, které jsou pouze volně pospojovány jednotícím tématem knihy. Nejpatrnější je to na částech věnovaných zájmovým skupinám a způsobu organizace vztahu mezi skupinami a státem. Jde o téma, které je v rámci české politologie (na rozdíl od dalších částí knihy) již podrobně zpracováno a nedá se tudíž očekávat, že by na prostoru, který je tématu v knize věnován, mohla být představena některá radikálně nová a přínosná myšlenka. I přes to, že kapitola není se zbytkem knihy výrazně provázána, je evidentní, že téma zájmových skupin k lobbyingu patří (i když právě robustnější provázanost s tématem lobbyingu, která by zřetelněji vysvětlovala zařazení dané kapitoly do knihy, zde bohužel chybí).

Zařazení této kapitoly (a také kapitol věnujících se podrobně regulaci lobbyingu) lehce odbočuje od ducha, ve kterém je psán úvod, můžeme vysvětlit zejména tím, že kniha je spíše učebním textem, který se snaží studentům představit lobbying komplexně, se všemi aspekty, které se k tématu vážou. Publikace působí jako učebnice i z jiných důvodů, tentokrát spíše grafických a technických – v textu je často využíváno tučné

písmo pro zdůraznění důležitých pojmů, jsou využívány boxy s různými definicemi a příklady, nalezneme množství různých odrážek, které mají text zpřehlednit. Toto vše jsou náležitosti spíše textů studijních než původních vědeckých prací.

Tímto závěrečným konstatováním však nechci jakkoliv snižovat hodnotu recenzované publikace. V rámci rozvíjejících se společenských věd je samozřejmě a správné, že se objevují učební texty, které studentům a dalším zájemcům přehledně a komplexně představují tak široké a společensky závažné téma, jakým je lobbying. Ostatně zacílení knihy primárně na studenty (a dále zaměstnance veřejné správy, kterým může posloužit jako vynikající příručka) přiznávají v anotaci i sami autoři textu.

Knihu tedy hodnotím jako výborný učební text, jehož jediným (ale nepříliš závažným) nedostatkem je nedůsledné propojení jednotlivých částí. Ze struktury knihy je prostě zřejmé, že je psána kolektivem autorů. Většina částí je v českém prostředí inovativních a přínosných a mohou být dobrým východiskem pro rozsáhlejší, komplexnější a teoreticky jasně ukotvený další výzkum lobbyingu v rámci jak etablovaných liberálních demokracií, tak v rámci posttranformačních společností, které stále trpí slabou občanskou společností. Publikaci nezbyvá než doporučit jako vhodný úvodní text k lobbyingu všem případným zájemcům.

REDAKČNÍ RADA

Šéfredaktor

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D, DSc.
budil@khv.zcu.cz

Členové redakční rady

Doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. (Katedra filozofie, FF ZČU)
Prof. John Garrard, Ph.D. (ESPACH, University of Salford)
Doc. Pavel Hošek, Th.D. (Evangelická teologická fakulta UK, Praha)
Doc. PhDr. Petr Koťátko, CSc. (Filosofický ústav AV ČR, Praha)
Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Historický ústav Filozofické fakulty, Jihočeská univerzita)
Prof. RNDr. Jaroslav Malina, DrSc. (Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty MU, Brno)
Prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc. (Katedra archeologie, FF ZČU)
Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklor Bulharské akademie věd, Blagoevgrad, Bulharsko)
Doc. PhDr. Milada Polišínská, Ph.D. (Anglo-americká vysoká škola, o.p.s., Praha)
Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. (Ústav světových dějin, FF UK, Praha)

REDAKČNÍ KRUH

Výkonný redaktor

PhDr. Vladimír Naxera
vnaxera@kap.zcu.cz

Členové redakčního kruhu

Doc. PhDr. Marie Fenclová, CSc. (Katedra románských jazyků, FF ZČU, fenclova@kro.zcu.cz)
PhDr. Mgr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologie, FF ZČU, jakoubek@ksa.zcu.cz)
PhDr. Přemysl Rosůlek, Ph.D. (Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU, rosulek@kap.zcu.cz)
PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D. (Katedra historických věd, FF ZČU, sedivym@khv.zcu.cz)
PhDr. Daniel Špelda, Ph.D. (Katedra filozofie, FF ZČU, spelda@kfi.zcu.cz)
Mgr. Zbyněk Tarant (Katedra blízkovýchodních studií, FF ZČU, ztarant@khv.zcu.cz)
PhDr. Jan Váně, Ph.D. (Katedra sociologie, FF ZČU, vanejan@kss.zcu.cz)
Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D. (Katedra archeologie, FF ZČU, vareka@ff.zcu.cz)

DO ACT FF ZČU PŘISPĚLI:

PhDr. Pavel Hlaváček, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | hlavacek@kap.zcu.cz

Mgr. Jan Kondrys

Katedra historických věd FF ZČU | jan.kondrys@seznam.cz

PhDr. Petr Krčál

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | pkrcal@kap.zcu.cz

PhDr. Magdaléna Leichtová, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | leicht@kap.zcu.cz

Mgr. Petra Lupták Burzová, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | burzova@kap.zcu.cz

Mgr. Lubomír Lupták, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | luptak@kap.zcu.cz

Mgr. Jiří Mertl

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | jmertl@kap.zcu.cz

Doc. PhDr. Karel B. Müller, Ph.D.

Katedra politologie, Fakulta mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomická v Praze | Mullerk@vse.cz

PhDr. Vladimír Naxera

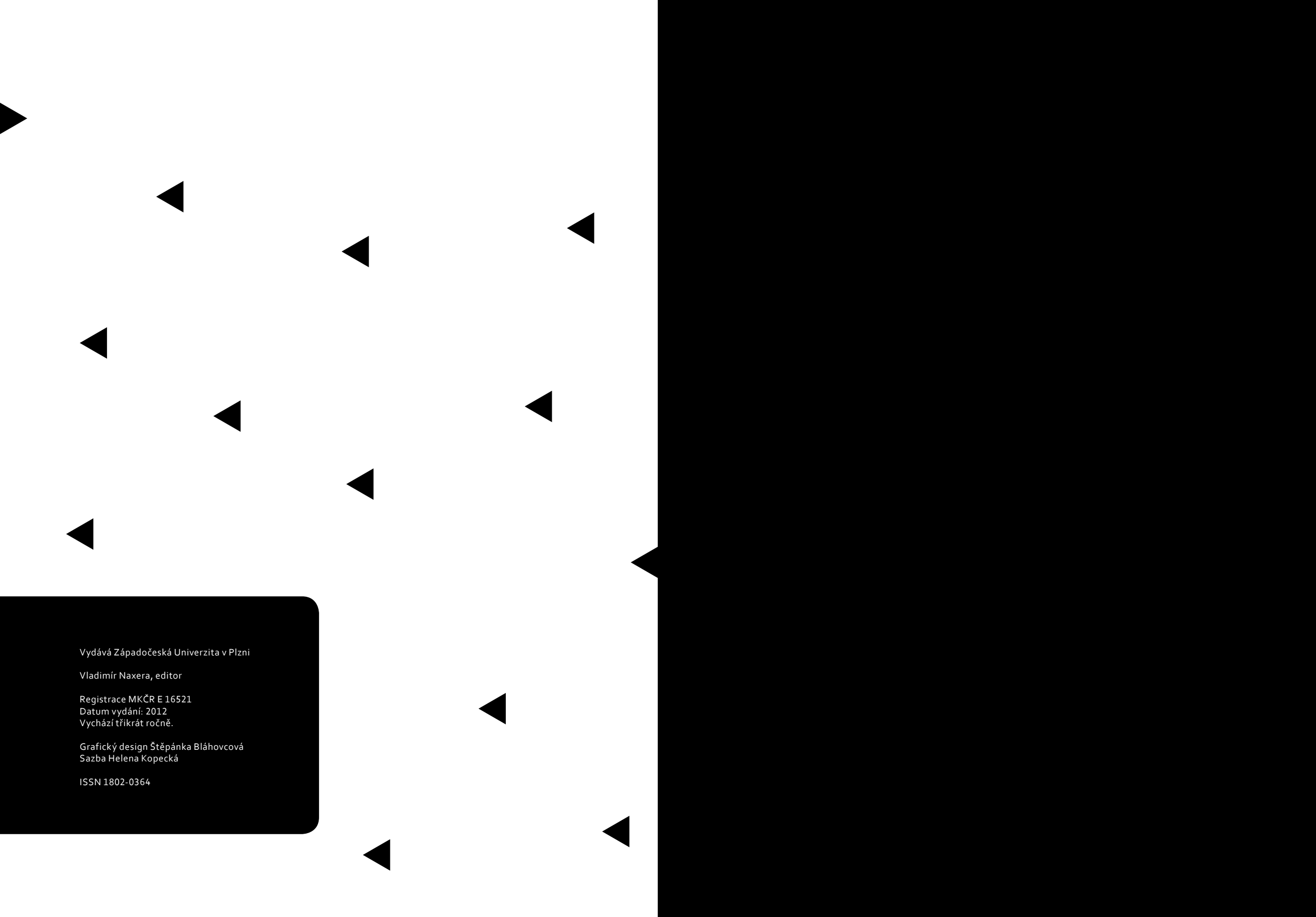
Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | vnaxera@kap.zcu.cz

Bc. Daniela Patterson

The University of Glasgow | danielapatterson01@gmail.com

Bc. Martin Pitař

Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU | pitar@students.zcu.cz

Vydává Západočeská Univerzita v Plzni

Vladimír Naxera, editor

Registrace MKČR E 16521
Datum vydání: 2012
Vychází třikrát ročně.

Grafický design Štěpánka Bláhovcová
Sazba Helena Kopecká

ISSN 1802-0364

